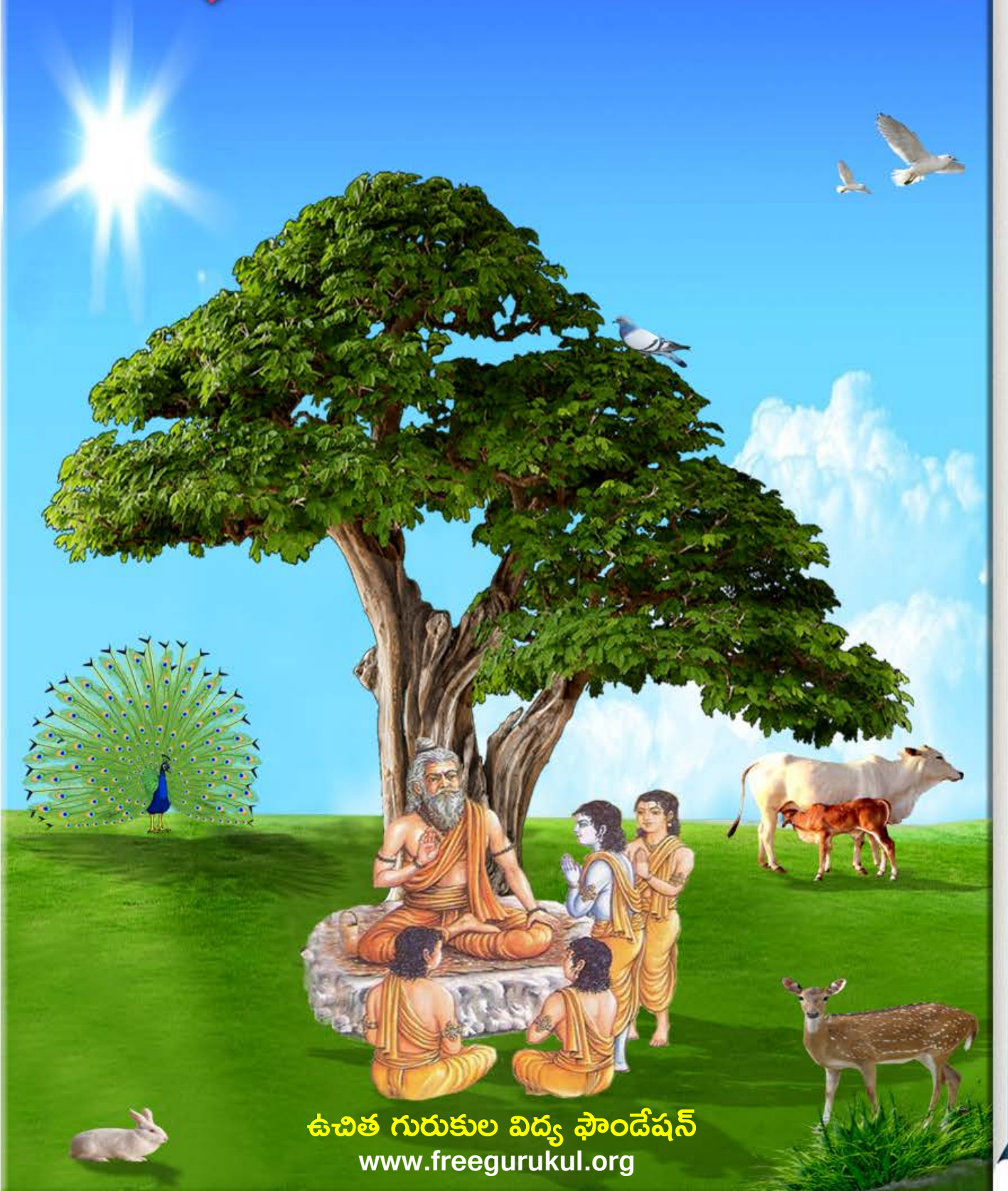

భక్తి యోగం

భక్తి రసాయనము

ఉచిత గురుకుల విద్య ఫౌండేషన్
www.freegurukul.org

సదాశివ సమారంభం

గురు దక్షిణామూర్తి

గురు వేదవ్యాస మహర్షి

గురు కుక మహర్షి

గురు నారద మహర్షి

గురు వాల్మీకి మహర్షి

గురు శ్రీకృష్ణ

శంకరాచార్య మధ్యమాం

గురు దత్తాత్రేయ

గురు బాబాజి

గురు గోతమ బుద్ధ

గురు ఆదిశంకరాచార్య

గురు రామానుజాచార్యులు

గురు జ్ఞానేశ్వర్

గురు రవిదాస్

గురు కబీర్ దాస్

గురు చైతన్య మహా ప్రభువు

గురు నానక్

గురు రాఘవేంద్ర స్వామి

గురు విరభ్రహ్మేంద్ర స్వామి

యోగి బేమన

అస్మదాచార్య పర్యంతం

గురు వైలింగ్ స్వామి

గురు లాహిరి మహాశయ

గురు రామకృష్ణ పరమహంస

అమృతా కారదా దేవి

గురు వివేకానంద

గురు సాయిబాబా

గురు అరవీంద్

గురు రమణ మహర్షి

గురు యోగానంద

గురు భక్తవేదాంత ప్రభుపాద

గురు మళయాళ స్వామి

గురు విద్యాప్రకాశానందగిరి

గురు చంద్రశేఖర పరమాచార్య

వందే గురుపరంపరాం..

“ఉచిత గురుకుల విద్య ఫౌండేషన్” ద్వారా విలువలు, నైపుణ్యాలతో కూడిన విద్య ఉచితంగా + సులభంగా + ఆకర్షణీయంగా + నాణ్యతతో కూడి అందించే సేవా కార్యక్రమంలో భాగంగా ఈ పుస్తకాన్ని భారత ప్రభుత్వపు వెబ్ సైట్(డిజిటల్ లైబ్రరీ అఫ్ ఇండియా) నుంచి సేకరించి అందిస్తున్నాము. ఇందుకు మేము వారికి కృతజ్ఞత తెలియచేసుకుంటున్నాము.

ఈ గ్రంథపు భారత ప్రభుత్వ డిజిటల్ లైబ్రరీ గుర్తింపు సంఖ్య: 2020010001883

సాయి రామ్ వారి సేవల విస్తరణలో భాగంగా ఈ ఫౌండేషన్ స్థాపించబడినది. ఈ స్వచ్ఛంద సంస్థ ద్వారానే అన్ని సేవలు అందించబడును. ఇటువంటి పుస్తకాలు మీరు వ్రాసినట్లయితే (లేక) సేకరిస్తే మాకు తెలియచేయండి. మేము ప్రతి విద్యార్థికి ఉచితంగా అందేలా చేస్తాము, తద్వారా ఉన్నత విలువలు, నైపుణ్యాలు కలిగిన విద్యార్థులను మన దేశానికి అందించవచ్చు. మాతో కలిసి నవ భారత నిర్మాణ కార్యక్రమంలో పనిచేయుటకు, భాగస్వామ్యం అగుటకు ఆసక్తి ఉంటే సంప్రదించగలరు.

ఈ గ్రంథాలను ఉచితంగా ఆన్ లైన్ లో చదువుటకు, దిగుమతి(డౌన్లోడ్) చేసుకొనుటకు గల మార్గాలు:

- 1) భారత ప్రభుత్వపు వెబ్ సైట్: <http://www.new.dli.ernet.in>
- 2) ఉచిత గురుకుల విద్య ఫౌండేషన్ వెబ్ సైట్ : www.freegurukul.org
- 3) సాయి రామ్ వెబ్ సైట్ : <https://sites.google.com/site/sairealattitudemanagement>
- 4) మొబైల్ ఆప్: Free Gurukul

గమనిక: భక్తి,జ్ఞాన,ధర్మ ప్రచారార్థం ఉచితంగా eBook రూపంలో భారత ప్రభుత్వపు డిజిటల్ లైబ్రరీ సహాయంతో ఇవ్వడం జరిగింది. ఇది లాభార్జన దృష్టిలేని ఉచిత సేవ. ఈ సేవలో అంతర్జాలంలోని(ఇంటర్నెట్) లైసెన్సు / కాపీరైటు అభ్యంతరాలు లేనివి అనుకొన్న పుస్తకాలను గ్రహించటం జరిగినది. అనుకోకుండా ఏవైనా అభ్యంతరకరమైనవి ఉన్నచో మాకు తెలుప మనవి, వాటిని తొలగించగలము అని మనవి చేసుకొంటున్నాము.

Website: www.freegurukul.org

Mobile App: Free Gurukul

email: support@freegurukul.org

Facebook: www.facebook.com/freegurukul

Help Line / WhatsApp: 9042020123

“ మన లక్ష్యం: విలువలు, నైపుణ్యాలతో కూడిన విద్య అనేది ఉచితంగా + సులభంగా + ఆకర్షణీయంగా + నాణ్యతతో కూడి అందరికీ అందించబడాలి “

ఉచిత గురుకుల విద్య ఫౌండేషన్ – Free Gurukul Education Foundation

సర్వం పరమాత్మ పాద సమర్పణమస్తు

భారత ప్రభుత్వపు వెబ్ సైట్ - డిజిటల్ లైబ్రరీ అఫ్ ఇండియా

<http://www.new.dli.ernet.in>

Digital Library of India: Inc x

www.new.dli.ernet.in

Digital Library of India

Hosted by: Indian Institute of Science, Bangalore in co-operation with
CMU, IIT-H, NSF, ERNET and MCIT for the Govt. of India and 21 major participating centres.

Home Vision Mission Goals Benefits Content Selection Current Status People Funding Copyright Policy FAQ RFP

Books Journals
Newspapers
Palm-Leafs (Manuscripts)

Title:

Author:

Year: to

Subject: Any Subject

Language:

Scanning Centre: Any Centre

[Presentations and Report](#)
[Statistics Report](#)
[Status Report](#)
[Feedback](#) | [Suggestions](#) |
[Problems](#) | [Missing links or Books](#)

Click [here](#) for PDF collection
DLI MIRROR at IUCAA Data Center PUNE

For the first time in history, the Digital Library of India is digitizing all the significant works of Mankind.

[Click Here to know More about DLI](#) ^{New!}

Books	Journals	Newspapers	Manuscripts
Rashtrapati Bhavan CMU-Books Sanskrit TTD Tirupathi Kerala Sahitya Akademi	INSA	Times of India Indian Express The Hindu Deccan Herald Eenadu Vaartha	Tamil Heritage Foundation AnnaUniversity ^{New!}

Title Beginning with.

A	B	C	D	E	F	G	H	I	J	K	L	M	N	O	P	Q	R	S	T	U	V	W	X	Y	Z
---	---	---	---	---	---	---	---	---	---	---	---	---	---	---	---	---	---	---	---	---	---	---	---	---	---

Author's Last Name

A	B	C	D	E	F	G	H	I	J	K	L	M	N	O	P	Q	R	S	T	U	V	W	X	Y	Z
---	---	---	---	---	---	---	---	---	---	---	---	---	---	---	---	---	---	---	---	---	---	---	---	---	---

Year

1850-1900	1901-1910	1911-1920	1921-1930	1931-1940	1941-1950	1951-
-----------	-----------	-----------	-----------	-----------	-----------	-------

Subject

Astrophysics	Biology	Chemistry	Education	Law	Mathematics	Mythology	Religion	For more subjects...
--------------	---------	-----------	-----------	-----	-------------	-----------	----------	----------------------

Language

Sanskrit	English	Bengali	Hindi	Kannada	Marathi	Tamil	Telugu	Urdu
----------	---------	---------	-------	---------	---------	-------	--------	------

అతి విశిష్టం ఈ దానం!

“దానాలలోకెల్లా ఆధ్యాత్మిక విద్యాదానం చాలా శ్రేష్టమైంది! దాని తరువాతిది లౌకిక జ్ఞానదానం, ప్రాణదానం, అన్నదానం” అని వ్యాసమహర్షి చెప్పారు.

మన ఆధ్యాత్మిక జ్ఞానం భారతదేశ హద్దులలో నిలిచి పోకూడదు. లోకమంతటినీ ఆవరించాలి! ఇలా లోకవ్యాప్తమైన ధర్మప్రచారాన్ని మన పూర్వులు చేశారు. హైందవ వేదాంతం ఎన్నడూ ఈ దేశం దాటి పోలేదని చెప్పేవారూ, మతప్రచారార్థం తొలిసారిగా, పరదేశాలకు వెళ్ళిన సన్యాసిని నేనే అని చెప్పేవారూ, తమ జాతిచరిత్ర నెరుగని వారే! ఇలాంటి సంఘటనలు ఎన్నోసార్లు జరిగాయి. అవసరమైనప్పుడల్లా, భారతీయ ఆధ్యాత్మిక జ్ఞానప్రవాహం వెల్లువలా లోకాన్ని ముంచెత్తుతూ వచ్చింది.

రాజకీయ ప్రచారాన్ని రణగొణధ్వనులతో, యోధులతో సాగించవచ్చు. అగ్నిని కురిపించి, కత్తిని జళిపించి, లౌకిక జ్ఞానాన్నీ సంఘనిర్మాణ విజ్ఞానాన్నీ విరివిగా ప్రచారం చేయవచ్చు. కానీ ఆధ్యాత్మిక జ్ఞానదానం కళ్ళకు కనిపించకుండా, చెవులకు వినిపించకుండా కురుస్తూ, రోజూ పువ్వుల రాసుల్ని వికసింపజేసే మంచులాగా నిశ్శబ్దంగా జరగవలసి ఉంది. భారతదేశం నిరాడంబరంగా, లోకానికి మళ్ళీ మళ్ళీ చేస్తూ వచ్చిన దానమిదే!

మిత్రులారా! నేను అవలంబించే విధానాన్ని తెలియజేస్తాను వినండి. భారతదేశంలోనూ, ఇతర దేశాల్లోనూ మన పౌరమార్గిక ధర్మాలను బోధించడానికి తగినవారుగా మన యువకుల్ని తయారు చేయడానికై భారతదేశంలో కొన్ని సంస్థలను నెలకొల్పాలి! ఇప్పుడు మనకు కావలసింది బలిష్ఠులు, జవసంపన్నులు, ఋజువర్తనులు, ఆత్మ విశ్వాసపరులు అయిన యువకులు. అలాంటి వారు నూరుమంది దొరికినా, ప్రపంచం పూర్తిగా పరివర్తన చెందగలుగుతుంది!!

ఇచ్చాశక్తి తక్కిన శక్తులన్నీ కన్నా బలవత్తరమైంది. అది సాక్షాత్తూ భగవంతుని దగ్గరి నుండి వచ్చేదే కాబట్టి దాని ముందు తక్కినదంతా లొంగిపోవలసిందే. నిర్మలం, బలిష్ఠం అయిన ‘ఇచ్చ’ (సంకల్పం) సర్వశక్తిమంతమైంది. దానిలో మీకు విశ్వాసం లేదా? ఉంటే మీ మతంలోని మహోన్నత ధర్మాలను ప్రపంచానికి బోధించడానికై కంకణం కట్టుకోండి. ప్రపంచం ఆ ధర్మాల కోసమై ఎదురుచూస్తోంది. అనేక శతాబ్దాలుగా ప్రజలకు క్షుద్రసిద్ధాంతాలు నేర్పడం జరిగింది. వారు వ్యర్థులని ప్రపంచమంతటా బోధలు జరిగాయి. ఎన్నో శతాబ్దాల నుండి వారు ఈ బోధనల వల్ల భయభ్రాంతులై, పశుప్రాయులైపోతున్నారు. తాము ఆత్మస్వరూపులమనే మాటను వినడానికైనా వారెన్నడూ నోచుకోలేదు. “నీచాతినిచుడిలో కూడా ఆత్మ ఉంది. అది అమృతం, పరమ పవిత్రం, సర్వశక్తిమంతం, సర్వవ్యాపకమైనది” అని వారికి ఆత్మను గురించి చెప్పండి. వారికి ఆత్మవిశ్వాసాన్ని ప్రసాదించండి. ❖

మూలం: శ్రీ రామకృష్ణ ప్రభ - ఫిబ్రవరి 2014

సాధన గ్రంథ మండలి. 52.

భక్తిరసాయనము

శ్రీ మమనూదన సరస్వతీ ప్రవీణ
సంస్కృత కృతికి ఆంధ్రవివృతి

ఆంధ్ర ఎప్పక కళలు

శ్రీ పోతుకూచి సుబ్రహ్మణ్యశాస్త్రి

ఎం. ఏ. ఎం. బి.డి., పి.హెచ్. డి.,

(సాగర చిశ్వవిద్యాలయము)

ప్రకాశకులు

సాధన గ్రంథ మండలి, తెనాలి

శ్రీ శివ పంచాక్షర స్తోత్రము

[శ్రీ శంకరాచార్య విరచితము]

నాగేంద్రహారాయ నులోచనాయ
ధస్సాంగరాగాయ మహేశ్వరాయ
నిత్యాయ శుద్ధాయ దిగంబరాయ
తస్మై న కారాయ నమశ్శివాయ.

మందాకినీ సలిల చందన చర్చితాయ
సందీప్తర ప్రమథనాథ మహేశ్వరాయ
మందారపుష్ప బహు పుష్ప నుపూజితాయ
తస్మై మ కారాయ నమశ్శివాయ.

శివాయ గౌరీవదనాబ్జబృంద
సూర్యాయ డిక్షాధ్వరనాశకాయ
శ్రీ నీలకంఠాయ వృష ధ్వజాయ
తస్మై శి కారాయ నమశ్శివాయ.

వశిష్ఠ కుంభోద్భవ గౌతమార్క
మునీంద్ర జేవార్చిత శేఖరాయ
చంద్రార్క వైశ్వానర లోచనాయ
తస్మై వ కారాయ నమశ్శివాయ.

యక్షస్వరూపాయ జటాధరాయ
పినాకహస్తాయ సనాతనాయ
దివ్యాయ జేవాయ దిగంబరాయ
తస్మై య కారాయ నమశ్శివాయ.

పంచాక్షర మిదం పుణ్యం యః పఠేచ్ఛివ సన్నిధౌ
శివలోక మవాప్నోతి శివేన సహమోదతే.

ప్రస్తావన

శ్రీమాత్రే నమః

శ్లోతిర్మయీం ప్రసూనాగ్ని మానందహరీం పరామ్,
ఉపాస్మహే శివాం దేవీం అతితానినయాత్మికామ్.

యం క్రుత్వా చికస త్యశేషవిభవై ర్వృత్త్యదృత్య చూర్తాయతే
యం మత్వా నిరతం చ గచ్ఛతి మునా ద్వివార్తవం మానసమ్,
యం ధ్యాయ న్నచిరేణ వేత్తి సకలాం శాస్త్రార్థభాషాన్మనః
తం భక్త్యా ప్రణమామి పూతచరితం దివ్యాంశయా సంక్రితమ్.

1. ధర్మము, అర్థము, కామము, మోక్షము అనునవి పురుషార్థము లని వ్యవహరించ బడుచున్నవి. జన్మ ముఖ్య ఫల సమర్పకమై కామము, దృష్టోపాయ సమర్పకమై అర్థము గలవు. సాంఘికచైతన్యమున నభివ్యక్తమై సాంఘికవ్యక్తిగా మానవుని పరిణమింపజేయు ధర్మము ప్రచోదనాత్మకము. దృష్టఫలము నాశ్రయించని ధర్మమునకు అపూర్వఫలమును చెప్పవలెను. మానవుడు కేవలము సాంఘికవ్యక్తియే కాదు. సంఘమున సంతర్భుతుడైన మానవుడు, సంఘమును సహితము తనలో సంతర్భుతము చేసికొనవలసి యున్నది. అనగా సంఘమును గూర్చిన ఆత్మవద్భావన యున్ననే సాంఘికచైతన్యము నిర్దేశించులక్ష్యము లవగతిములు కాగలవు. ఈ యవగతిలో నాత్మస్వభావ మగు స్వాతంత్ర్య మనుభూత మగును. స్వాతంత్ర్య మనగా కర్మబంధమునుండి విముక్తిని పొందు

అయే. దీనినే మోక్షముగా పురుషార్థముగా పూర్వము స్వీకరించిరి. ప్రతివ్యక్తియు తన నిజస్వరూపమును స్వాతంత్ర్యమును, పూర్ణమును నానందమును అనుభవించుటయే మోక్షము, ఇట్టి మోక్షము పారలౌకికమని చెప్పటలో మానవుడు దేశకాలాద్యబాధల వశము కారాదని భావము. సాంఘిక చైతన్య వినియోగము వ్యక్తికి వ్యక్తిత్వమే లేక పోవుటచే నీమోక్షము కేవలము వ్యక్తిగతము, వ్యక్తినిష్ఠము కాజాలదు. అనగా మోక్షముసాంఘిక చైతన్యమును తనయందు తన స్వభావమును సంఘమున అభిన్నముగా ననుభవింప గల్గుటయే మోక్షశబ్దార్థము. ఈ యర్థావగతికి ధర్మాచరణ మవసరము. కాని ఇతరులు ప్రపంచించు ధర్మమును నే నాచరించవలసినచో తత్ఫలమునకు నేను బాధ్యుడను కాజాలను. బాధ్యత నాకు లేనపుడు నేజేసిన కర్మలఫలితము నన్ను బంధింప గూడదు. అనగా ధర్మము నాకంటె భిన్నమైన బాహ్యధికారముచే విధింపబడునది కాజాలదు. కావున నిర్లిప్తము, నిర్వికారము, అతీంద్రియము, అనుపహితము నగు నాధ్యాత్మికత్వము నాశ్రయించుకొని వచ్చునదియే ధర్మము కాగలదు. పరోపకారమును నే జేయవలె ననిన పరుడు పరుడు కాకని స్వప్రము. దీనినే సర్వభూతమలయందు నాత్మవద్భావన యనినారు. ఈ యాత్మవద్భావన అతిశయితము కాగా కలుగు మానసిక పరిణామమున నుదయించు ప్రతీతిని భక్తి యందురు. భక్తి యనగా నిరుపాధిక మగు తత్త్వమును దేశకాలాదివశవర్తి యగు జగమున నంతర్లీన

ముగా భాసించునది. అనగా దేశకాలా ద్యుపాధులలో నభి
వ్యక్తమగునది తత్త్వము. ఇందుచే దేశకాలాద్యుపాధు లగు
ప్రాణులను, ఈ ప్రాణుల ఆదర్శము లగు సర్వ ధర్మ సౌంద
ర్యములను చక్కగా తెలిసికొనవలసి యున్నది. ఏతదవగాహ
నకై శ్రద్ధ సునిశిత మగు భావన, తీర్థపరిశీలనాశక్తి మొద
లగునవి కావలెను. ఏటితోనాటు నిత్యా నిత్య వస్తు వచేతిమీ,
విహికాముష్మిక ఫల భాగ విరాగము, శమ దయాది సాధన
సంపద చేకూరగా పరోపకారిబుద్ధి పూర్వకమగు భక్తిభావ
ముదయించును. కావుననే భక్తులను నేపించుట, ప్రాణుల
నందరను ఆత్మవద్భావనలో గొంచుట, భగవద్ధర్మానుష్ఠానము,
అనిష్కామపూర్వకమగు ప్రేమ మొదలగునవి యన్నియు భక్తి
భావనలో గలవని చెప్పబడుచున్నవి. ఇట్టి భక్తిభావమునకు
లోబడియున్న ధర్మార్థకామములే పురుషార్థములు కాగలవు.

2. సర్వభూతములను తనవలెను, తనను సర్వభూత
ముల వలెను భావించుట ధర్మాచరణమున కత్యవసరము. ఇట్టి
యాచరణమే భక్తితోగల విశిష్టత యగుటచే జ్ఞానమార్గము
నకు, భక్తిమార్గమునకు పరస్పర విరోధము లేదని, ధర్మాచరణ
రూపమగు భక్తియోగము సర్వజనసామాన్యమగు సాధనమే
గాక సాధ్యముగూడ సగుచున్నదని విశదమగును. సాధ్యరూప
మున నున్న ధర్మమనబడు భక్తిని ఆత్మావగతి యని, బ్రహ్మ
త్వైకత్యానుభూతి యని, మూర్తిమయి, పునర్జన్మరాహిత్యమని
వ్యవహరింతురు. కనుకనే అర్థకామములు ధర్మసంపత్తిములై
యుండవలెను. ఈ విషయము సుబ్రహ్మణ్యుని “సత్యంపద,

ధర్మం చర ” అని తైత్తిరీయోపనిషత్ పలికినది. సత్యము కేవలము నాకృత్యధర్మము గాదని ఉపనిషత్తు లనుచున్నవి. “సత్యం జ్ఞాన మనంతం బ్రహ్మ ” యనుచో సత్యమనగా తత్త్వమగు బ్రహ్మయని అర్థము. ధర్మాచరణ సూత్రసాక్షాత్కారము నుద్దేశించి ఇది యిట్లు చెబుచు, అత్మాశ్రయమై ఉత్పన్నమగు స్రవ్య త్రియగుటచే “అత్మా వా అరే ద్రష్టవ్యః, శ్రోతవ్యో, మంతవ్యో, విదిధ్యాసీతవ్యః; అత్మా వా అరే ద్రష్టవ్యః ” అని ఆత్మధర్మన ప్రధానమని ఉపనిషత్తులు ఘోషించుచున్నవి.

కీ. విశిష్ట నిత్యకర్మానుష్ఠానముద్వారా కేవల మంతః కరణ శుద్ధము కాగా అత్మాభిన్నముగా జగముంతయు భాసింపు గలదు. ఇట్టి స్థితియందు కలుగు చిత్తద్రవీకరణమున చిత్తము నిరుపహింసము కాగా, తాత్త్వికమగు విషయాకారమును చిత్తము పొందును. తాత్త్వికమగు విషయము చైతన్య స్వరూపమగు బ్రహ్మయగుటచే చిత్తమునకు చైతన్యాకారత కలుగునని భావము. శ్రవణ, మనన, నిదిధ్యాసనాదులద్వారా కలుగు సీ చైతన్యాకారమున సతాకిక మగు ప్రేమ యంకు రించును. ఈ ప్రేమనే —

“విద్యావినయసంపన్నే బ్రాహ్మణే గవి హుస్త్వి
శుని చైవ శ్వసాశే చ పండితాః సహదర్శినః”

అని శ్రీ భగవద్గీత వివరించినది సర్వోపయోగముల యందు సమత్వబుద్ధి యుండు ప్రేమ కలుగగా వర్ణాశ్రమ వయోఽవస్థాది ధర్మము లాత్మపై సారోపింపబడినవని తెలియ

బడ గలదు అప్పుడు జన్మించు స్థితిని వైరాగ్యమని యందురు. వైరాగ్యము స్థితప్రజ్ఞని స్వభావము. జ్ఞానానుస్యారమైనభక్తి యోగ మీ వైరాగ్యము నుత్పన్నము చేయును. వైరాగ్యమున సాంఘికచైతన్యము, సాంఘికధర్మములు తిరస్కృతములు కాజాలవు. సాంఘికచైతన్య మీ వైరాగ్యమున పరిపుష్ట మగును.

4. ఏతద్భక్తియోగమును సమగ్రముగా వివరించగోరి విపశ్చిదగ్రేసరుడు పరిబ్రాజకాచార్యుడు మగు శ్రీ మధుసూదన సరస్వతి శ్రీ భగవద్భక్తిరసాయన మను గ్రంథమును రచించెను. భక్తిసామాన్యస్వరూపము, భక్తివిశేషస్వరూపము అను విషయములను మొదటి రెండు ఉల్లాసములలో ప్రపంచింది, భక్తిరసమును మూడవ యుల్లాసమున ప్రతిపాదించినాడు. రథశబ్దము నాలంకారికులు శృంగారాది రసముల పరముగా వ్యవహరించిరి. కాని ఉపనిషత్తులలో చెప్పబడిన "తపో వై సః" ఇత్యాది వాక్యముల నాలంకారికులు స్పృశించరైరి. అద్వితీయ మగు బ్రహ్మను రసముగా నిర్వచించవచ్చునా? రసప్రతితిని బ్రహ్మవగతిగా స్వీకరించ వచ్చునా? యను ప్రశ్నల నక్కడక్కడ కొంద రాలంకారికులు చర్చించినమాట వాస్తవమే. భట్టనాయకుడు రసాస్వాదమును బ్రహ్మస్వాదస విధవర్తీ యని, బ్రహ్మస్వాదసహూదర మని ప్రపంచి చెను. ఈ భావమును పూర్తిగా విమర్శించక తర్వాతి అలంకారికు లందరు దీనినే ప్రపంచిచసాగిరి. దీనిని పూర్తిగా విమర్శించి బ్రహ్మస్వాదమే రసాస్వాద మని, బ్రహ్మ యనగా

భగ్నమైన ఆవరణ గల చిడాత్మయే యస్య, రణ మనగా నిట్టి ఆత్మయే యని సిద్ధాంతించిన అలంకారసాగ్వభౌముడు జగన్నాథుడు. కాని జగన్నాథునకు పూర్వమే సా సిద్ధాంతము శ్రీ మధుసూదనసరస్వతీచే ప్రపంచించబడినది. శబ్దజ్ఞాన ముగ్ధుల రసమున కపరోక్షత్వమును గూడ మధుసూదనుడే సాధించెను. ఇట్టి రసప్రతీతి నుద్దేశించియే ఉపనిషత్తులు బ్రహ్మ నా నందముగా గూడ ప్రపంచించినవి.

కీ. అలంకారశాస్త్రము నాయా దశ్యనమలలోని పని సమన్వయించిన వారనేకులు గలరు. పూర్వవిహాసకు జెందిన దీ శాస్త్రమని లొల్లటును, న్యాయదర్శనములోని దిది యని శంకుకుడు, అద్వైత వేదాంతములోని దిదియని భట్ట నాయకుడు, కాశ్మీర శైవాద్వైత దర్శనముననే అలంకార శాస్త్రము సమన్విత మగునని అభినవగుప్తుడు, సాంఖ్యదర్శనము నకు జెందిన దిదియని ధనిక ధనంజయులు వ్యాఖ్యానించిరి. అభినవుని సిద్ధాంతము ననుసరించిన అర్వాచీనులు చాలమందిగలరు. వీరిలో ననేకులకు కాశ్మీర శైవాద్వైత సమ్మతము గాదు. కాశ్మీర శివాద్వయదర్శనము నంగీకరించ జాలనివారు అభినవుని రసవాదము నంగీకరించుట హాస్యాస్పదము. భట్టనాయకునివాదమును సమగ్రముగా పోషించి అభినవుని వాదమును శందర్భానుసారము నవరించి శాస్త్రీయముగా ప్రపంచించి, అద్వైత వేదాంత దర్శనమున కనుగుణముగా నలంకార శాస్త్రము నేని రససిద్ధాంతమును వివరించినవారిలో శ్రీ మధుసూదన సరస్వతి, జగన్నాథుడు మూత్రమే కలరు. ఈవాదమే

పరమ ప్రామాణిక మని వేరుగా జెప్పనక్కరలేదు. శ్రుతి వాక్యములు, ఉపపత్తులు, తర్కము, అనుభవము అనున వన్నియు ఈవాదమునే బలపరచుచున్నవి.

నిత్యము, విషయానుభవసంవలితము, అనందస్వరూపము నగు ఆత్మయే రసము. ఈ రసమునే భక్తి యని, శాంత మని వ్యవహరించవచ్చును. శాంతమును మధుసూదనుడు భక్తికంటెను, రసముకంటెను విలతముగా గ్రహించుట అప్రామాణిక మని, అయుక్తిక మని ఆంధ్రవివృతిలో వివరించి తిని. భక్తితో వివిధాంశములను భాగవతమునుండి మధు సూదనుడు తొలి యుల్లాసమున వివరించుచు, భాగవత సింహావలోకనము నొక్కసారి గావించినాడు. ఆధ్యాత్మిక గ్రంథ మగు భాగవత మధ్యైతసిద్ధాంతములకు విరుద్ధముగా పోవుట లేదని, భాగవతమున గల భక్తియోగము జ్ఞానాను సూత్రమని, అవగతీ లేక ప్రతీతిగా కన్పించు జ్ఞానమునే భక్తి యనవలె నని ఇచ్చట సిద్ధాంతించితిమి.

6. మధుసూదనసరస్వతి పంగజేశములోని ప్రాచ్య భాగమున గల ఫరీద్ పూర్ నగర సమీపమున రామచంద్ర భట్టాచార్య పంశమున జన్మించెను. పురుందకుశ్ర తనయుడగు కమలనయనుడు నవద్వీపమున హరిశామిత్కవాగీశునివద్ద న్యాయాదిదర్శనముల నభ్యసించి, విశ్వేశ్వర సరస్వతీ యను యతీంద్రునిద్వారా సంన్యాసాశ్రమమును పొంది మధుసూదన సరస్వతీ యని వ్యవహరించబడెను. మధుసూదనుడు కాశీలో ననేకవర్షములుండి, అనేక శిష్యులకు విద్యనొసగెను. ఇతని

శిష్యులలో నొకడగు శేషగోవింద పండితుడు, సర్వవేదాంత సిద్ధాంతర హస్యమును గ్రంథమున కొక టీకను రచించె నని ఆటికాంతమున గల—

“గురుణా మధుసూదనేన యత్

కరుణాఽఽపూరిత చేతసోపకృష్టమ్,

తదిదం ప్రకటికృతం నయాస్మిన్

భగవ చ్ఛంకర పూజ్యపాద మూలే”

అని శ్లోకమూద్వారా తెలియు చున్నది. శేష గోవింద పండితుడు, శేష కృష్ణ విద్యద్వరుని పుత్రుడు. జగన్నాథుని తండ్రి యగు బిరుభట్టుయొక్క విద్యాగురు లీ శ్రీ శేష కృష్ణుడు. దీనివలన జగన్నాథునితండ్రి, మధుసూదనుడు ననుకాలికు లని, మధుసూదనుని గ్రంథములు జగన్నాథునకు పరిచితము లని స్పష్టము. జగన్నాథుడు శాష్టాహిక కాల మువా డగుటచే, మధుసూదనుడింతకన్న కొంచెము పూర్వమే అనగా పదునేడవ శతాబ్దమున నివసించె నని చెప్పవచ్చును. అద్వైతసిద్ధి, వేదాంతకల్పలతా, అద్వైతతత్త్వరత్నావళి, శ్రీ మద్భాగవతటీకా, శ్రీ భగవద్గీతావాఖ్యా గూఢార్థదీపికా, సంక్షేప శారీరక వ్యాఖ్యాసార సంగ్రహము, సిద్ధాంతనిందు, శివమహిమస్తవటీకా, హరిలీలాగ్రంథటీకా, భగవద్భక్తిరసాయనమ్ మన్నగు గ్రంథములు మధుసూదనసరస్వతీ విరచితములు.

7. సంస్కృత సాహిత్య సమీక్షావాదముల ఆధారములను, స్వభావములను, స్వరూపములను, విచారించు అంగ

గ్రంథమును మద్రాసు విశ్వవిద్యాలయమువారి డి. లిట్. పరీక్షకు సమర్పించి యున్నాను. 1950 లో నేను రచించిన "Studies in the Physiological and Metaphysical Presupposition of Sanskrit Literary Criticism," అను ఈ గ్రంథమును నేనే అనువదించ వలెనని సంకల్పించు సమయమున అభినవభారతీసహిత మగు నాట్యశాస్త్రమును తెనుగున అనువదించ బయలుపేరితిని. 1951 లో నీ గ్రంథమునకు ఆంధ్రభారతి యని పేరుబెట్టి పదునే డిభ్యాయములను పూర్తి గావించితిని. నా 'ధిసిన్' లోని పది అధ్యాయములను ఆంధ్రభారతిలో ఆరవ అధ్యాయ వివరణావసరమున పూర్తిగా అనువదించి యున్నాను. స్థాయిభావములకు, సంఘాతభావములకు, సాత్త్వికభావములకు చెందిన మూ డిభ్యాయములను భారతిలో ఖర సంవత్సరమున మాఘ ఫాల్గుణ సంచికలయందు, నందన సంవత్సరపు చైత్రసంచికయందు ప్రచురించియున్నాను. ఈ భాగములు నా ఆంధ్రభారతిలోనివి. మునుసూచనుని గ్రంథములో ఈ భావముల ప్రసక్తి పూర్తిగా గలదు గనుక పాఠకుల కా వ్యాసములతో పరిచయ మవసరము. రసస్వరూపమునకు చెందిన భాగము రెండధ్యాయములలో ఆంగ్లమున ప్రాసియుంటిని. వీటిని సంక్షేపించి మొదటి అనుబంధముగా నిచట ముద్రించుచుంటిని. శాంతరసమునకు చెందిన అధ్యాయమును మూడవ అనుబంధముగా అనువదించి ఇట ప్రచురించుచున్నాను. ఈ అనువాదము బన్నియు నా ఆంధ్రభారతిలో చేర్చియున్నాను.

భరతుని నాట్యశాస్త్రము చాల ఆయోమయస్థితిలో
గలదు. అభినవభారతి సహితము సరిగాలేదు. వీటిని సంస్కరించి, నేటి విజ్ఞానమున కనుగుణముగా వివరించవలసిన ఆవశ్యకత గలదు. తదర్థము—

“ప్రక్షిప్తా నభ వ్యాపారాణాం స్తోత్రానైవ విద్యుత్కా
సంప్రదాయానునాశేణ విద్యుత్కార్యం ప్రభావీమ్”

అని ప్రతిజ్ఞాశ్లోకముతో నా వివృతిని ప్రారంభించి, అభినవుడు పఠించిన నాట్యశాస్త్రమును సముద్ధరించగోరి, మూలగ్రంథమును ఇరుపది యారవ అధ్యాయమువరకు సరిష్కరించితిని. అభినవుని వివృతిని పూర్తిగా అనువదించుచు, అవసరమైన ప్రదేశములలో తదుపోద్బలకము లగు వివరణములను, అభినవుని వ్యాఖ్యలంగీకార్యము కానిచోట్ల నాయాత్మేప సిద్ధాంతములను సమగ్రముగా నిచ్చుచు వ్రాయుచున్నాను. నా ఆంధ్రభారతిలో ఇప్పటికి మొదటి మూడధ్యాయములు విదవ అధ్యాయము, ఆరవ అధ్యాయములో ఏబది పుటలు ముద్రింపబడి యున్నది. త్వరలో ఆంధ్రభారతిని సమగ్రముగ ప్రచురింపగలను.

ప్రకృతగ్రంథము నులభముగా బోధపడుటకు, శాస్త్ర విషయము చక్కగా తెలియగలందులకు నా ఆంగ్లగ్రంథము లోనివి, ఆంధ్రభారతిలో ప్రవేశపెట్టబడినవియు నగు కొన్ని భాగములను ఇచట అనుబంధరూపమున ఇచ్చితిని. ఈ విధముగు వివరణ లేనిచో భరతుడుగాని, తర్వాతి ప్రధానాలంకారికులు గాని పూర్తిగా బోధపడ జాలరు. ఈ క్లిష్టపరిస్థితిని

తెలుపుటకే దురవగాహాస్థితిలో నున్న భరతుని రెండవ అధ్యాయమునకు చెందిన ఆంధ్రభారతిని “నాట్యగృహము” అనుపేర నందనసంవత్సరపు శ్రావణమాస భారతిలో ప్రచురించితిని.

8. రెండు మూడు సంవత్సరములనుండి తమ సాధన గ్రంథమండలి కొక గ్రంథమును వ్రాసి ఈయవలసిన దని శ్రీబులును సూర్యప్రకాశశాస్త్రి గారు కోరుచున్నారు. ఈ ఉత్తమ గ్రంథమండలి ఆశయములను నకరించుచు ఈమండలిని పైకి తీసికొని రాగలిగిన గ్రంథముగా మధుసూదనుని భగవద్భక్తిరసాయనము స్ఫురించగా గతసంవత్సరానికి నావివృత్తి పూర్తిచేసితిని. ఈ గ్రంథముద్రణకు తోడ్పడిన సాధన గ్రంథ ముదిడలికి నా కృతజ్ఞత.

నందన, కార్తిక శుక్ల ప్రతిపత్

భానువాసరము.

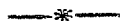
}

పోతుకూచి సుబ్రహ్మణ్యశాస్త్రి

విషయానుక్రమచిత్ర

పీఠిక

ప్రథమోల్లాసము	౧
ద్వితీయోల్లాసము	౬౨
తృతీయోల్లాసము	౯౭
అనుబంధము ౧	౧౧౬
" ౨	౧౭౫
" ౩	౧౭౮

శ్రీ మాత్రే నమః

భక్తిరసాయనము

ప్రథమోల్లాసము

నవ రస మిలితం నా కేవలం వా పుమర్థం
పరమ మిహ ముకుందే భక్తియోగం వదంతి,
నిరుపమ సుఖ సంవిద్రూప మస్పృష్టమృఖం
త మహా మఖిలతుష్ట్యై శాస్త్రసృష్ట్యై వ్యనజ్జి. ౧

పురుషార్థ సాధనకు కర్మ, జ్ఞాన, భక్తి యోగములు శ్రీకృష్ణునిచే ప్రపంచంపబడినవి. వర్ణాశ్రమధర్మ రూపమైన కర్మయోగము ద్వారా అంతఃకరణ పరిశుద్ధమగును. అంతఃకరణ పరిశుద్ధ మగువరకు కర్మయోగమనుష్ఠేయము. తత్త్వ జ్ఞాన జనిత మగు నిర్వేదము కలుగుదాకా కర్మల నాచరించి తీరవలెను. కాని, ద్రుఘభూతమైన చిత్తము గల మానవునకు భగవత్కథా శ్రవణముద్వారా భాగవతధర్మములపై నొకవిధమైన శ్రద్ధ బయలుదేరును. ఈ శ్రద్ధయే భక్తి. కాగా, అంతఃకరణను పరిశుద్ధము గావించుకొని, భగవదేకాకారమును మనస్సులో నిలపి, ఏకాగ్రతతో నాధ్యాత్మిక తత్త్వమును ధ్యానించుటయే భక్తి యని వ్యవహరింప వలెను. నిర్విణ్ణుడు, విర

క్తుడు, సంయతేంద్రియుడు నై యోగాభ్యాస వశమున మన
స్సును స్వాధీనపరచుకొని, యే మానవుడు ప్రవర్తించునో,
అట్టి వానికే జ్ఞాన, భక్తి యోగములు సులభ సాధ్యములు
కాగలవు. భక్తియోగ ప్రతీతిలేనిచో మనస్సునకు సమ్యక్ప్రసా
దము కలుగనేరదు. అనగా జ్ఞాన యోగసంబంధము లేని భక్తి
యోగము ప్రయోజనవంతము కాజాలదు. జ్ఞానయోగాంతరథ
మగు సాధనముగా భక్తిని గ్రహింపవలెను. ఇట్టి భక్తితో
నకలవిషయములపై వైముఖ్యము నవలంబించి, భగవత్స్వ
రూప స్వభావముల నాకర్షింపగా చిత్తద్రుతి కలుగును.
అప్పుడు భగవదాకారమగు మనోవృత్తి బయలుదేర గలదు.
ఈ మనోవృత్తి, విభావ అనుభావ, సంచారి భావములతో
సంయోజితమై, భక్తిరసమును ప్రతీతియోగ్యముగా చేయ
గలుచున్నది.

ఆలంబనవిభావ మని, ఉద్దీపనవిభావ మని విభావములు
రెండు రకములు. భక్తిరసమున కాలంబనవిభావము భగవం
తుడు. తులసీ చందనాదులు భక్తిని ఉద్దీపింప జేయునవి.
ఇచ్చట నేత్రవిక్రియాదు అనుభావములు. నిర్వేదాదులు సం
చారిభావములు. భగవదాకారతారూప మైన మనోవృత్తి
యగుస్థాయిభావమును పోషించునవి ఈ విభానుభావ సంచారి
భావములు. అప్పుడు ప్రాదుర్భవించు పరమానంద సాక్షాత్తా
రాత్మకమగు భక్తియోగమును నిరతిశయమగు పురుషార్థమని
రసజ్ఞులు చెప్పుచున్నారు.

దుఃఖానంభిన్న మగు సుఖమే పరమ పురుషార్థ మని దర్శనములన్నియు చెప్పుచున్నవి. ధర్మార్థ కామ మోక్షములను నాలుగు పురుషార్థములును సుఖమను పరమపురుషార్థమునకు సాధనములు. దుఃఖ స్వర్గ ఏమాత్రము లేని సుఖము నలొకిక మని, లోకోత్తర మని, ఆధ్యాత్మిక మని వ్యవహరించవలెను. కావుననే ధ్యానశ్లోకమున “నిరుపమ సుఖసంవిద్రూప మస్పృష్ట దుఃఖం ” అని మధుసూదను డనినాడు. అలొకికము, నిరుప మము నగు సుఖమే సంవిద్రూపము. సంవిత్ అనగా చైతన్యము. చైతన్య మాత్మతత్త్వము. ఇందు దుఃఖస్వర్గ లేదు. కాగా ధర్మార్థకామములు స్వతఃపురుషార్థములు కావని, తజ్జన్యమగు సుఖమే పరమపురుషార్థమని, ఈవిధమగు సుఖమే భక్తిసుఖమున గలదని, భక్తిసుఖమే స్వతంత్రపురుషార్థ మని తేలుచున్నది. భక్తిసుఖ ప్రతీతి గలవానికి సంసారమునుండి విముక్తి గలుగుటచే భక్తిసుఖమే మోక్షసుఖ మనవలెను.

శృంగార, హాస్య, కరుణ, శౌండ్ర, వీర, భయానక, బీభత్స, అద్భుత, శాంతము లనబడునవి తొమ్మిది రసములు. ఈ నవరసములతో మిలితమైన భక్తియోగమున స్రవీయమాన మగు విషయము భగవంతుడనబడు ఆధ్యాత్మికతత్త్వము. ఏవంవిధమగు తత్త్వము దుఃఖానంభిన్నమగు అలొకిక సుఖ సంవిద్రూపము. ఈ సంవిద్రూపమును శాస్త్రదృష్ట్యా మధు సూదనుడు వివరించునన్నాడు. ఈ సంవిద్రూపము శాస్త్రము లచే స్రవీపాదింపబడిన సిద్ధస్వరూపము. సర్వజనానంద హేతుకము. ♦ (♦ మొదటి అనుబంధమును చూచును.)

“భజన మంతఃకరణస్య భగవదాకారతారూపం భక్తిః” అని భక్తిశబ్దమునకు భావవ్యుత్పత్తిని చెప్పినచో నిరుపమనుఖ సంవిద్రూప మనబడు ఫలము భక్తియోగమున ప్రధానముగా కన్పించగలదు. “భజ్యతే సేవ్యతే భగవదాకార మంతఃకరణం క్రియతేఽనయా” అని కరణవ్యుత్పత్తిని చెప్పినచో శ్రవణ కీర్తనాది సాధనములు భక్తిశబ్దార్థములు కాగలవు. సాధనరూపమైన భక్తివేరు, ఫలరూపమైన భక్తివేరు అని చెప్పరాదు. ఒకేఒక భక్తి సాధనముగాను, ఫలముగాను ప్రతీయమానమగుచున్నది. ద్రవీభూతమైన మనస్సున భగవదాకారతాకముగా కన్పించు సవికల్పక మనోవృత్తిని భక్తి యందురు. ఈ భగవద్భక్తి నే బ్రహ్మవిద్యగా పరిగణించరాదు. భగవద్గుణాది శ్రవణమును సాధనగాగలిగి, భగవద్విషయక ప్రేమప్రకర్షయే ఫలముగా గలిగిన భక్తియోగమున కందరు ప్రాణులు నధికారులే యగుచున్నారు.

సంసారరాగేణ బలీయసా చిరం

నివీడితై స్తత్ప్రశమేఽతి శిక్షితమ్

ఇదం భవద్భి ర్బహుధా వ్యయాతిగం

నివీయతాం భక్తిరసాయనం బుధాః. ౨

పురాకృత కర్మవశమున రాగద్వేషాది వశంగతమగు సంసారచక్రము చిరకాలమునుండి మానవులను వీడించుచున్నది. ఈ సంసారచక్రము ప్రశమితమైననే దుఃఖబాధతోలగిపోగలదు. ఈ ప్రయోజనమును గుర్తించిన వివేకు లీ భక్తిరసా

యనము నాస్వాదించి కర్మబంధమును చాటుగలరని యెంచి,
మధుసూదనుడు భక్తిరసాయనమును వివరించబోవుచున్నాడు.

ద్రుతస్య భగవద్ధర్మా ధారావాహికతాంగతా
సర్వేశే మనసో వృత్తి ర్భక్తి రి త్యభిధీయతే. ౩

భగవద్విషయకమగుభక్తి యొకరసమని, శ్రేష్ఠతమమగు
పురుషార్థమని చెప్పితిమి. భక్తియొక్క సామాన్యలక్షణము
నిటచెప్పి, ఆపై దీనిని వివరింతుము.

భగవద్గుణ శ్రవణముద్వారా కామక్రోధాదు లుద్దీ
పితములు కాగా చిత్తము ద్రవీభూతమగును. అప్పుడు సర్వేశ
విషయకమై, భగవదాకారతతోగల ధారావాహికమగు చిత్త
వృత్తి బయలుదేరును. ఈ చిత్తవృత్తిని భక్తియని శాస్త్ర
జ్ఞులు వివరించి యున్నారు. ధారావాహిక మనగా అవిచ్ఛిన్న
మని అర్థము. అంతరాయములు లేక, అవిచ్ఛిన్నముగా,
సర్వదా అనుభూయమగుచున్న చిత్తవృత్తి భగవదాకారతాక
మైనచో భక్తియని పిలువబడును.

చిత్తద్రవ్యం హి జతువత్ స్వభావాత్ కఠినాత్మకమ్
తాపకై ర్విషయై ర్యోగే ద్రవత్వం ప్రతిపద్యతే. ౪

చిత్తము ద్రవీభూతము కావలెనని యంటిమి.
చిత్తము స్వాభావికముగా ద్రవావస్థలో ఉండదు.
చిత్తము లక్కవంటిది. లక్క స్వభావసిద్ధముగా కఠినమైన
ఘనపదార్థము. కాని నిప్పుసెగకు మాత్రమే లక్క కరిగి
పోగలదు. ఇట్లే కఠినమైన చిత్తమును నిప్పువంటి విషయములే

కరుగ చేయ గలవు. మున్నుండు చెప్పబోవు కామాది విషయములను తాపకవస్తువులతో సంయోగము జేచిననే చిత్తమునకు ద్రవీభావము రాగలదు.

కామ క్రోధ భయ స్నేహ హర్ష శోకాదయాఽదయః

తాపకా శ్చిత్తజతున స్తచ్చాంతో కఠినం తు తత్. ౫

చిత్తమును లక్కవంటి పదార్థమును కరిగింపజాలిన తాపకవస్తువులను కామము, క్రోధము, భయము, స్నేహము, హర్షము, శోకము అని యందురు. కామక్రోధాదు లుద్దీపితములు కాగా చిత్తద్రవీభావము బయలుదేరును. కామాది తిరోభావమున మరల చిత్తకాఠిన్యము చేకూరునని భావము.

ద్రుతేచిత్తే వినిఘ్నైః స్వాకారో యస్తు వస్తునా

సంస్కార వాసనా భావ భావనా శబ్దభాగసా. ౬

చిత్తము ద్రవీభావమునందు ననగా విషయముతో నత్యంత సన్నిహిత సంబంధము కలిగియుండునని, ఈయనన్యత్వమున నిమగ్నాకారకమగు చిత్తవృత్తి బయలుదేరునని, వస్తువుయొక్క ఆకారమును చిత్తవృత్తి పొందునని భావము. ఒక్కొక్క అనుభూతి కొన్ని సంస్కారములను వాసనారూపమున మనచిత్తమున వదలును. ఈ సంస్కారములను వాసనారూపమున భావించవీలున్నది. పూర్వానుభూతులు తర్వాత యనుభూతులలో వాసనారూపమున భాసించుచున్నవి. వస్తువుయొక్క ఆకారమును ద్రుతచిత్తమున వాసనావశ్యమైన భావన

ద్వారా గ్రహించుటచే వస్తువు ప్రతీతిగ్రాహ్య మగు చున్నది.

శిథిలీభావమాత్రం తు మనో గచ్ఛ త్యతాపకై :

న తత్ర వస్తు విశతి వాసనాత్వేన కిచ్చిన. 2

తాపకద్రవ్యములగు కామక్రోధాదులతో నీషన్నాత్ర సంయోగము మనస్సునకు కలుగగా, మనస్సులో కించి జవయవ విశరణమే కలుగును. ఇట్లు శిథిలీభూతమైన మనస్సులోనికి వాసనారూపమున వస్తువు ప్రవేశించదు. కాని తద్విలక్షణముగా, తదాభాసపూర్వకముగానే వస్తువు మనస్సులో ప్రవేశించగలదు. వస్తువును చూడగానే చిత్తమున నొక విధమైన విక్షేపము కలుగును. అప్పుడు పూర్వానుభూతులద్వారా కలిగిన వాసనలలో కలయిక కలుగును. ఈ సంచలనమున వస్తుస్వరూపావగాహియగు చిత్తవృత్తి బయలుదేరును. కాగా చిత్తప్రతియందు వాసనారూప సంస్కారము బయలుదేరునని, చిత్తశిథిలీభావమున వాసనాభాస బయలుదేరునని చెప్పవలెను.

న్రవతాయాం న్రవిష్టం స ద్య త్కాఠిన్యదశాం గతమ్

చేహ పున ర్ద్వితౌ సత్యా మపి త న్నైవ ముచ్చతి. ౩

కరిగించగా కాఠిన్యమును గోల్పోయిన లక్కకు కాష్ఠాదినయోగము కలుగగా కాష్ఠాదులకు లక్కవంటి రంగు సంప్రాప్తించు చున్నది. ఇట్లు ద్రవీభూతముగాక, శైథిల్యావస్థలో నున్న లక్క ఈ రీతిగా న్రవర్తించజాలదు. ఇదే విధ

ముగా ద్రవీభూతమైన చిత్తమునకు విషయసంయోగము కలుగగా విషయమునకు చిత్తమునకు అనన్యత్వ సంబంధము కలుగుచున్నది. చిత్తమున వస్తుత్వరూపము కన్పించును. అపై కారిన్యదశలోనికి చిత్తము పోయినను, విషయాంతర ప్రత్యక్షమున చిత్తము మరల ద్రవావస్థలోనికి వచ్చుచు ప్రకాశించుచున్నది. వెనుక ద్రవావస్థలో కలిగిన విషయాకారత ఇప్పటి ద్రవావస్థలో నశించుటలేదు. ఇట్లు నశించకపోవుటయే వాసన యని పిలువబడుచున్నది. చిత్తము శైథిల్యావస్థలో నున్నచో నీ విధమైన వాసన బయలుదేరక, తదాభాసయే కన్పించుచున్నది. మ్రుతచిత్తమునకే ప్రకాశమానత గలదు. ఆధ్యాత్మిక తత్త్వమునే విషయముగా గలిగిన మ్రుతచిత్తమున ఆధ్యాత్మికతత్త్వాకారముగల చిత్తవృత్తి యుండునని, ఇది సర్వదా ప్రకాశమానమగునని, అట్టి వ్యక్తియే కృతకృత్యు డగునని చెప్పవలెను. ఒకసారి రగుల్కలుపబడిన వాసన యనబడు సంస్కారము నశింపజాలక పోవుటచే నీ సదా ప్రకాశమానత్వము వచ్చుచున్నదని భావము. ఈ సంస్కారమును మాటుపడకుండ జేసిన, అనగా చిత్తమును సదా ద్రవావస్థలో నుంచిన, సకల విషయములను ఈ భగవదాకారతాకమగు చిత్తవృత్తిచే భాసింపబడగలవు. కావుననే సర్వభూతములయందు భగవద్భావమే యోగులకు ప్రతీత మగుచున్నది. ఏ తాదృశ చిత్త సంస్కారము నశించదు. ఇట్టి సంపూర్ణ చిత్తద్రవావస్థగల వ్యక్తి ఉత్తముడు. ఈషద్భవావస్థ గలవానికి వాసనాభాసయే యుండుటచే నతడు మధ్యము డనబడును. ద్రవావస్థయే

మాత్రములేక తదర్థ మెవడు శ్రద్ధతో భాగవతధర్మముల ననుష్ఠించునో అతడు ప్రాకృతుడని పిలువబడును.

ప్రణయము, అనురాగము, స్నేహము మొదలగు శబ్దము లీ ద్రవావస్థను వివరించునవి. ఈ శబ్దములచే నూచింపబడు ద్రవావస్థ నందిన వ్యక్తికి ఇచటనుండి పునర్నిర్మలము లేదు. ద్రవావస్థలో ముత్తైరగుల ప్రతీతి కలదు. ప్రపంచ సత్యత్వ భాన సహితముగా నాధ్యాత్మిక తత్త్వము ప్రతీయమాన మగుట ప్రాకృత ద్రవావస్థా లక్షణము. ప్రపంచ మిధ్యాత్వ భాన సహితముగా కలుగు తత్త్వావగతి మధ్యమ ద్రవావస్థా లక్షణము. ప్రపంచ సత్యత్వము గాని, ప్రపంచ మిధ్యాత్వము గాని భాసించకుండా కేవలము తత్త్వమే ప్రతీతమగుట ఉత్తమ ద్రవావస్థా లక్షణము.

స్థాయిభావగిరాఁతోఁసౌ వస్తాకారోఁభిధీయతే
వ్యక్తశ్చ రసతా మేతి పరానందతయా పునః. ౯

ద్రవావస్థలో నున్న చిత్తమున ప్రవేశించిన విషయాకారము సీరముగా నుండున దగుటచే స్థాయి యనబడుచున్నది. విభావములు, అనుభావములు, సంచారిభావములు అనువాటిచే పరిపుష్టమై రసముగా నభివ్యక్త మగునది స్థాయి భావము. పరమానంద సాక్షాత్కార రూపమున నీ స్థాయి భావము రసత్వము నందును.

భగవాన్ పరమానందస్వరూపః స్వయ మేవ హి

మనోగత స్తదాకార రసతా మేతి పుష్కలమ్. ౧౦

ముఖము నద్దములో చూచుకొను చున్నాము. అద్ద మను ఉపాధిలో కన్పించు ముఖబింబమును ప్రతిబింబ మందుము. ఇట్లే మనస్సు అనబడు ఉపాధినిష్ఠమై ప్రతిబింబితమైనది పరమానంద స్వరూపమగు భగవంతుడు. ప్రతిబింబితమైన పరమానంద స్వరూపము స్థాయి భావమై రసముగా పరిణమించును. ఇట్లు సిద్ధమగు భక్తిరసమునకు పరమానంద రూపత్వమునే చెప్పవలెను. కావున బింబమువలెనున్న భగవంతు డాలంబన విభావమని, ప్రతిబింబమువలె నున్న భగవంతుడు స్థాయిభావ మని నిశ్చిత మగుచున్నది.

కాంతాఽఽదివిషయేఽప్యస్తి కారణం నుఖచిద్భవమ్

కార్యాకారతయా భేదేఽప్యవృత్తం మాయయా స్వతః.

భక్తిరసమునకు పరమానంద రూప మను అలౌకిక చిత్తవృత్తిని స్థాయి భావముగా గ్రహించి, పరమానంద రూపత్వము నాపాదించితిమి. బింబ మాలంబన విభావమని, ప్రతిబింబము స్థాయియని ప్రతిపాదించితిమి. కాని శృంగారాది రసములలో నాలంబన విభావము వేరుగను, స్థాయి భావము వేరుగను కన్పించుట గలదు. శృంగార రసమున నాయికా నాయకు లొకరి కొకరు ఆలంబనవిభావ మగుచుండగా, స్థాయిభావము రతి యగు చున్నది. ఈ స్థాయిభావ మాలంబన విభావము యొక్క ప్రతిబింబము కాదు. అట్టిచో భక్తిరసమున నీ వైచిత్ర్య మేల కన్పించ గలదను నా శంకకిచట ప్రత్యుత్తరము చెప్పబడు చున్నది.

“ఆనందమునుండి భూతములన్నియు జన్మించుచున్నవి, ఆనందమువలన జీవించు చున్నవి, మరల నివి ఆనందములో లీనమగు చున్నవి ” అని తైత్తిరీయోపనిషదాది వాక్యముల ద్వారా పరమానందరూప మగు బ్రహ్మయే జగదుపాదాన కారణమని ప్రతిపాదించబడినది. ఈ సిద్ధాంతమునే “జన్మాద్యస్య యతః” అను వేదాంతసూత్రమున బాదరాయణుడు గ్రహించెను. కార్యకారణము లభిన్నస్వభావములను కలిగి యున్నవి. మట్టియొక్క స్వభావము మట్టినుండి వచ్చిన కుండలో సహితము గలదు. ఇట్లే కార్యభూతమైన జగత్తు కారణ భూతమైన బ్రహ్మకంటె భిన్నస్వభావమును కలిగి యుండజాలదు. కార్యభూత ముపాదానకారణాభిన్న మగుటచే “ఇది యంతయు బ్రహ్మయేగదా” , “ఇది యంతయు ఆత్మయే ” అని మొదలుగా గల ఉపనిషద్వాక్యములు కన్పించుచున్నవి. వీటిని ఆధారము చేసికొని, ఛాందోగ్యములోని ఆరవ ప్రపాఠకమును సూత్రించుచు బాదరాయణుడు “తదనన్యత్వ మారంభణ శబ్దాదిభ్యః” అని నిర్ణయించినాడు. జగత్ప్రస్థాప్త్యము ఉపాదానభూత మగు సగుణబ్రహ్మనుండి బయలుదేరు చున్నది. కావుననే జగత్తు అఖండానందాద్వయాకారమున భాసించుట లేదు. తాత్త్వికముగా బ్రహ్మ ఇచట భాసించకపోవుటకు మాయయొక్క ఆవరణ విక్షేప శక్తులే కారణము. కార్యభూతము కానిది కార్యముగా భాసించుటలో మాయయొక్క విక్షేపశక్తి కన్పించుచున్నది. అఖండానందాకార

మున బ్రహ్మ మనకు భాసించక పోవుటలో ఆవరణశక్తి కన్పించుచున్నది.

ఐతే బ్రహ్మపదార్థ మెట్లు భాసించగలదు? అను ఆశంక కిక సమాధానము నీయవలెను.

స దజ్ఞాతచ్ఛ త ద్రహ్మ మేయం కాంతాఽదిమానతః
మాయావృత్తిరోధానే వృత్త్యా సత్త్వస్థ యా తుణమ్. ౧౨

ప్రత్యక్షాది ప్రమాణముల ద్వారా అజ్ఞాతసత్తువు జ్ఞప్తికి తేబడుచున్నది. అజ్ఞాతజ్ఞాపకత్వమున కుపకరించనివి ప్రమాణములు కాజాలవు. స్వయంప్రకాశ్యమై భాసించు నిత్య, శుద్ధ, బుద్ధ, ముక్త చైతన్యమును మనము విస్మరించుటచే నీచైతన్య మజ్ఞాతవిషయ మగుచున్నది. జడపదార్థము చైతన్యముచే ప్రకాశింపబడన దగుటచే నావరణశక్తి చైతన్యమునే ఆవేశించినట్లు కన్పించును. ఈ యావరణశక్తియే జడపదార్థములవలెను, విషయములవలెను శుద్ధచైతన్యమును భాసింపజేయును. కాగా నాయికానాయకాది విషయములు చైతన్యము నుపహితములుగా జూపునవి. విషయాచ్చిన్న చైతన్యమును చైతన్యముగా గుర్తించక, విషయముగా గుర్తించుచున్నాము. మనస్సు సాత్త్విక మైనపుడు ప్రత్యక్షాది ప్రమాణ జనితమగు అపరోక్ష మనోవృత్తిద్వారా ఆవరణశక్తి నశించగా తత్త్వద్విషయావచ్చిన్నముగా చైతన్యమే భాసించగలకు. కావున పరమానందరూపమే విషయోపాదానమని, విషయమనగా చైతన్యావచ్చిన్నమని, విషయప్రతీతిలో

తాకిక వ్యవహారమున చైతన్యస్వరూపము భాసించదని, మాయయొక్క ఆవరణశక్తి తిరోహితమైననే చైతన్యప్రతీతి గలదని చెప్పవలెను. అందుచే శృంగారాది రసములలో కన్పించు ఆలంబనవిభావము వస్తుతః చైతన్యవచ్చిన్నమని చెప్పవలెను. ఈ చైతన్యమునకు సాత్త్వికమైన మనోవృత్తికి భేదమేమియులేదు.

అత స్తదావిర్భా విత్వం మనసి ప్రతిపద్యతే

కిచ్చి న్నూన్యనాశ్చ రసతాం యాతి జాడ్యవిమిశ్రణాత్. ౧౩

ద్రవావస్థలోనున్న మనోవృత్తియందు విషయావచ్చిన్న చైతన్య మావిర్భవించి భక్తిరసత్వమును పొందుచున్నది. కావుననే తాకికరసమున పరమానందరూపత్వము స్ఫుటముగా ప్రతీత మగుటలేదు. అనవచ్చిన్న చిదానంద ఘనమగు బ్రహ్మ పదార్థము భక్తిరసమున ప్రతీయమాన మగుటచే నీ రసమున నశాకికానంద మధికముగా నవగత మగుచున్నది. తాకికము లగు శృంగారాదిరసములలో విషయావచ్చిన్న మగు చిదానందానంద ప్రతీత మగుటచే నిచట నా లోకోత్త రానందమంత పూర్తిగా నవగత మగుటలేదు. కావున శృంగారాది రసముల కంటే భక్తిరసమే శ్రేష్ఠమని యెంచవలెను.

ఇతి వేదాంత సిద్ధాంత స్థాపనా రసతో దితా

సాఙ్ఖ్యసిద్ధాంత మాశ్రిత్యా ప్యధునా ప్రతిపద్యతే. ౧౪

ఇంతవరకు నద్వైత వేదాంత సిద్ధాంతము ననుసరించి స్థాయిభావము రసముగా నెట్లు పరిణమించుచున్నదో చెప్పి

తిమి. ఇక సాంఖ్యదర్శనము ననుసరించి రసత్వ మెట్లు సిద్ధమగునో చెప్పుచున్నాము.

తమో రజః సత్త్వ గుణా మోహ దుఃఖ సుఖాత్మకాః

తస్మయీప్రకృతి హ్లేతుః, సర్వం కార్యజ్ఞ తస్మయమ్. ౧౫

సమస్తభావములు సుఖ దుఃఖ మోహాత్మకములుగా ప్రతీయమానము లగుటచే నివి సుఖ దుఃఖ మోహాత్మక మగు సామాన్య ప్రకృతి గలవి. మృదాత్మకముగా ప్రతీయమాన మగు మట్టియొక్క సామాన్యప్రకృతి, మట్టినుండి జన్మించు ఘటశరావాదుల ప్రకృతికంటె భిన్నము కాదుగదా! కారణము యొక్క స్వభావము కార్యమున సమనుగతమై భాసించును. ఇట్లే భావము లన్నియు సుఖదుఃఖ మోహజనితము లగుటచే నీభావములయొక్క స్వభావమును సుఖదుఃఖ మోహాత్మకమని చెప్పుచున్నాము. సుఖమును సత్త్వగుణ మని, దుఃఖమును రజోగుణ మని, మోహమును తమోగుణ మని యెంచవలెను. ఈ మూడు గుణములు కలసి యుండుటచే భావములకు త్రిగుణాత్మకత్వము నంగీకరించవలెను.

కార్యకారణముల కత్యంత వైలక్షణ్యము గలదని చెప్పు న్యాయ వైశేషిక దార్శనికులు కార్య కారణ సంబంధమును నిర్వచింపలేరైరి. కారణముయొక్క పరిణామమే కార్యమని కొంతవరకు చెప్పవలెను.

త్రిగుణాత్మక మేకైకం వస్తు త్రాకార మీశ్వరే

నిజ మానస సజ్కల్ప భేదేన పురుషే స్త్రి భిః. ౧౬

భావము లన్నియు త్రిగుణాత్మకములని చెప్పితిమి. కాని వస్తువులు త్రిగుణాత్మకములుగా, అనగా త్రాకారములుగా, భాసించుచున్నవా? అనినచో నాంతరముగా చిత్తవృత్తికి బాహ్యమగు వస్తువునకు తాదాత్మ్యము నాపాదించలేమని గుర్తుంచుకొనవలెను. బాహ్యమగు వస్తువు మనస్సున ప్రతిబింబితమై ఆంతరముగా త్రిగుణాత్మకముగా ప్రతీయమాన మగుచున్నది. కాని ప్రతివస్తువు ఒకే ఒకరీతిగా భాసించజాలదు. సత్త్వరజ స్తమోగుణము లేయేనిష్పత్తులలో కలసిన టవగత మగునో ఆనిష్పత్తిని అనుసరించి బయలుదేరు సంస్కారవశమున చిత్తవృత్తిభేదము, విషయభేదము వచ్చుచున్నవని భావము. ఇందులకుదాహరణగా తర్వాతిశ్లోకము చెప్పబడుచున్నది.

కామిన్యాః సుఖితా భర్తా సపత్న్యో దుఃఖరూపతా
తదలాభా త్తథాన్యేన మోహత్వ మనుభూయతే. ౧౭

కామసుఖమును గోరిన స్త్రీకి భర్త విషయమున సత్త్వగుణము, సవతివిషయమున రజోగుణము, తా నభిలషించుభర్త తనకు లభించకపోయిన తమోగుణము ఉద్రిక్తము లగుచున్నది. ఈ మూడు విషయములయందు శ్రమముగా సుఖము, దుఃఖము, విషాదము కలుగగలవు. చిత్తవృత్తియందలి సంస్కారభేదము ననుసరించి ఈ మూడవస్థలు వచ్చుచున్నవని భావము.

ఏవం సతి సుఖాకారః ప్రవిష్టో మానసే యదా
తదా స స్థాయీభావత్వం ప్రతిపద్య రసో భవేత్. ౧౮

రజస్తమో గుణాంశలతో సంబంధము లేనపుడు క్రోధాదులు చిత్తము నుద్రిక్తము గావించినచో కలుగు చిత్తమృత్యువు యందు సుఖమయత్వమే భాసించును. చిత్తద్రవీభావము సత్త్వగుణధర్మ మగుటచే నీ సత్త్వజనిత ద్రవీభావమే స్థాయి భావ మగుచున్నది. సత్త్వగుణము సుఖరూప మగుటచే సమస్తభావములు సుఖమయము లనవలెను. కాని ప్రతిగుణమున నితరగుణముల ఆంశలంగములుగా గలవు. కావున వివిధ భావములలో కలుగు సుఖప్రతీతి ఇతరగుణముల నిష్పత్తిచే నియంత్రితమై యుండును. ఇందుచే సర్వరసములయందు నొకే యొకవిధమైన సుఖానుభవము కలుగజాలదు.

పరమాణ్వేకరూపం తు చిత్తం న విషయాకృతి

ఇత్యాది మత మన్యేషా మప్రామాణ్యా దుపేక్షితమ్. ౧౯

న్యాయ దార్శనికుల కీసిద్ధాంతము సమ్మతము గాదు. నిత్యము, నిరవయవము, అణుపరిమాణమునని వీరు మనస్సును నిర్వచించుటచే చిత్తద్రవీకరణ సంగీకరింప జాలరు. ద్రవీభూతమైన చిత్తము విషయాకారముగా పరిణమించు ననినచో మనస్సును సావయవమని నిర్వచించవలెను. కాని పరస్పర నిరవయవ మగుటచే నీ ద్రవీకరణకుదురదని, తద్వారా స్థాయి భావనిరూపణ చేకూరదని వీరివాదము.

కాని మనస్సు పరమాణువువంటి దని చెప్పుట కుపపత్తులు కన్పించవు. చక్షురాదీంద్రియముల పంటిగూడ కాజాలకపోవుటచే మనస్సునకు మధ్యమ పరిమాణత్వము నాపాదించుచున్నాము.

ప్రాభాకర మీమాంసకులు మనస్సునకు విభుత్వమును చెప్పదురు. నిత్యత్వ, విభుత్వము లెంతమాత్రము వీరికి కుదురజాలవు. శ్రోత్రేంద్రియమువలె నిత్యమైనది మనస్సు అని వాదించునపుడు శ్రోత్రేంద్రియమునకు కారణమగు నాకాశ మనిత్యమని, అనిత్యకారణమునుండి నిత్యమగు కార్యము జన్మించలేదని మరువరాదు. జన్యమైనది, కార్యభూతమైనది, విభుత్వముచే లక్షింపబడజాలదు. పంచ మహాభూత గ్రాహకమగు మనస్సు పాంచభౌతిక గుణముచే విశిష్టమై యుండుటచే నిరవయవముగాని, విభువుగాని కాలేదు. అపంచీ కృత పంచమహాభూతములనుండి వచ్చినది సత్త్వప్రధానము, సంకోచవికాశశీలము, స్వచ్ఛద్రవ్యమగు చక్షువువలె మూర్త ద్రవ్యము, దేహపరిమాణము గలిగినదియు నైనది మనస్సు. సుఖదుఃఖేచ్ఛా జ్ఞానములకు ఆశ్రయమగు మనస్సునకు దేహ పరిమాణమును చెప్పవలెను. మనస్సు అణువైనచో ఒకే ఒక కాలమున సర్వేంద్రియ సంబంధము సంభవించలేదు.

గృహ్లాతి విషయాకారం మనో విషయయోగతః

ఇతి వేదాంతిభిః సాంఖ్యై రపి సమ్యక్ జ్ఞిరూపితమ్. ౨౦

స్వచ్ఛస్వభావము, సావయవమునగు మనస్సు అద్వము వలె విషయాకారమును గ్రహించునని సాంఖ్యదర్శనము, అద్వైత వేదాంతదర్శనము చెప్పుచున్నవి. కాని సాంఖ్యులకు మనస్సు అహంకారలక్షితము. వేదాంతమున మనస్సును భౌతికముగనే గ్రహించుచున్నాము.

మూషాసిక్తం యథా తామ్రం తన్నిభం జాయతే తథా
ఘటాది వ్యాప్నువ చ్ఛిత్తం తన్నిభం జాయతే ధ్రువమ్. ౨౧

ద్రవీభావము చెందిన చిత్తమే విషయాకారమును
భజించుననుట భాష్యకారసమ్మత మని ఇచట చెప్పబడు
చున్నది. మూసలో రాగిని కరిగించినచో పుటపాక యంత్ర
మగు మూసయొక్క ఆకారమును రాగి పొందుచున్నది. ఇట్లే
రాగద్వేషాదులచే ద్రవీభూతమైన చిత్తము చక్షురాదీంద్రియ
ములద్వారా స్నిగ్ధమై తత్తద్విషయాకారమును పొందు
చున్నది. ఈశ్లోకము పంచదళలోని ద్వైతవివేక ప్రకరణము
లోనిది.

తైత్తిరీయోపనిష ద్భాష్యమున బ్రహ్మవల్లిలో ప్రాణ
మయకోశ వివరణమున పురుషవిధత్వమునకు దృష్టాంతముగా
“మూషానిషిక్త ప్రతిమావత్ ” అను భాష్యకార వచనము
గలదు.

వ్యజ్ఞకో వాయథా౨౨లోకో వ్యజ్య స్యాకారతామియాత్
సర్వార్థవ్యజ్ఞకత్వా ద్ధీ రథాకారా ప్రదృశ్యతే. ౨౨

మూసలోని రాగిని నిప్పుచే కరిగించగా రాగి మూస
యొక్క ఆకారమును పొందుచున్నదని పైన చెప్పితిమి. ఈరాగి
మూర్తమగు ద్రవ్యము, అనగా రూపము గల పదార్థము.
కాని చిత్తమునది తామ్రాది విలక్షణమగు అమూర్తద్రవ్య
మగుటచే విషయాకారము నెట్లు పొందగలదు? అను ఆశంక
బయలుదేర గలదు. పై ఉదాహరణలోని ఈ అన్వరసతను

గమనించి దృష్టాంతాంతరముగా పంచదశీకారు డీ శ్లోకము నిచ్చినాడు.

పరిదృశ్యమాన మగు వస్తువును విషయ మందురు. మన మొక విషయమును చూచుచున్నామనగా నిచట మనము గమనింపవలసినది కొంత గలదు. ప్రకాశము లేనిదే విషయము కన్పించదు. ప్రకాశము విషయమును వ్యంజింపజేయు చున్న దనగా ప్రకాశము విషయాకారమును పొందుచున్న దని భావము. ఇట్లే చిత్తము లేక బుద్ధి సర్వవస్తువులను వ్యంజింప జేయున దగుచున్న దనిన, చిత్తము సకల పదార్థప్రకాశ మని, విషయాకారమును పొందుచు విషయములను భాసింప జేయున దని భావము.

భగవత్పూజ్యపాదానా మియ ముక్తిః సయుక్తికా

తథా వార్తికకారై ర ప్యయ మర్థో నిరూపితః. ౨౩

మనస్సు పదార్థవ్యంజకమని పదార్థాకారముగా భాసిం చునదని శ్రీ శంకర భగవత్పాదులు, వార్తికకారులగు శ్రీ సురే శ్వరాచార్యులు గూడ చెప్పినవాదముయ్యుక్తియుతము, సమం జనమునని నిశ్చితమగుచున్నది. “వ్యజ్ఞకోవా ” అను ఇరువది రెండవ శ్లోకమున వార్తికకారుల అభిప్రాయ మీయబడినది.

“మాతృ రాత్మాభి నిష్పత్తి ర్నిష్పన్నం మేయ మేతిచ మేయాభిసంకతం తచ్చమేయాభత్వం ప్రపద్యతే ”

అని వార్తికకారు లనినారు. అనుభవ మెవరికి కలుగు చున్నదో అతనిని ప్రమాత యందురు. అనుభవింపబడు విష

యమును ప్రమేయ మందురు. ఏరీతిగా, ఏ సాధనముద్వారా అనుభూతి కలుగుచున్నదో, దానిని ప్రమాణమందురు. చైతన్య స్వరూపుడగు ప్రమాతయొక్క చైతన్యోపబృంహితమగునంతః కరణమండి బయలుదేరు మనోవృత్తి జ్ఞానము నొనగుచున్నది. ఈ వృత్తిజ్ఞానము ద్రవీభావపూర్వకము. మనోవృత్తినిష్పన్నమై చక్షురాదిద్వారా ఘటాది విషయపర్యంతము బయటకుపోయి విషయముతో సంయోగము నందును. ఘటాది విషయ సంబంధమైన ఈ వృత్తి విషయాకారతను, అనగా ప్రమేయాకారతను పొందును. అప్పుడు ఘటాది విషయోపలంభత్వము చైతన్యముద్వారా కలుగుచున్నది.

మధుసూదనుని సిద్ధాంతబిందులోను, విద్యారణ్యుల పంచదళియందు ఈ ప్రక్రియ పూర్తిగా వివరించబడినది. వేదాంతపరిభాషలో గూడ నీ విషయము చర్చింపబడినది. కాని ఈ ప్రక్రియ సంగీకరించకుండా విషయ ప్రత్యక్షమును వివరించవీలున్నది.

అతో మాంసమయీ యోషిత్ కాచి దన్యా మనోమయీ
మాంసమయ్యా అభేదేఽపిభిద్యతేఽత్ర మనోమయీ. ౨౪

ఒకే ఒక స్త్రీని భార్యయని, స్నుషయని, మాతయని, పరివరి విధములుగా భావించుట గలదు. ఈ భావనలలో భేదములు కన్పించుచున్నవే గాని వీటికి విషయభూత మైన స్త్రీయొక్కతెయే. ఇట్లు విషయభూతమైన స్త్రీ మాంసమయియై బాహ్యజగములో నున్న స్త్రీ. జ్ఞేయమైన ఈస్త్రీలో భేదములు

కన్పించవు. తజ్జన్యములగు జ్ఞానములు విలక్షణములుగా గలవు. కాని జ్ఞానవైలక్షణ్యము కలుగునప్పుడు జ్ఞేయవైలక్షణ్యము కలిగి తీరవలసి యుండుటచే జ్ఞేయాకారభేదము నంగీకరించక తప్పదని చెప్పటకై పంచదశీకారు డీశ్లోకము నిచ్చినాడు.

మధుసూదనున కీ సందర్భమున నభీష్టతమగు భావ మీక్రింది విధముగా నుండనోపు నని వైదాని కీషన్నాత్ర భేద ముతో వ్యాఖ్య చేయుచున్నాము.

మాంసాదులతో భాసించు స్త్రీ వేరు, మానసికముగా భాసించు స్త్రీ వేరు. మానసికముగా నొకానొక ప్రతిమాకార మున భౌతికజగములోని స్త్రీ భాసించుట గలదు. భౌతికజగము లోని స్త్రీకి ఇది ప్రతిబింబమగుటచే నీరెంటికిని భేదము లేదు. కాని భౌతిక జగములోని స్త్రీ దేశకాలాద్యపాధుల వశమై మార్పులను బొంది, నశించుట గలదు. మనోమయి యైన స్త్రీ దేశకాలాద్యపాధులకు లొంగక, మార్పులను బొందక, నిర్వి కారయై నిలిచిపోవుటచే నీ రెంటికిని భేద మేర్పడుచున్నది. మనోమయియగు స్త్రీ భావనాజగము లోనిది. భావన ఆత్మ యొక్క వ్యాపార మగుటచేతను, భావనావ్యాపారము ద్వారా బౌద్ధాజగ మర్థవంత మగుటచేతను, భావనాజగమే మాతృక యని, లౌకికజగము తదనుకరణ యని యెంచవలసి వచ్చు చున్నది. మనోమయాకార భేదము ననుసరించి భౌతికాకార భేదము ప్రతీయమాన మగుచున్నది.

భార్యా, స్నుషా, ననాందా చ, యాతా, మాతే త్య నేకభా
జామాతా, శ్వశురః, పుత్రః, పితౄత్యాది పుమా నపి. ౨౫

ఒకేఒక స్త్రీ ఒకనికి భార్య, ఇంకొకనికి సోదరి, మరొక
నికి కోడలు, వేరొకనికి తల్లి అని భిన్న భిన్న సంబంధముల
ద్వారా ప్రతీయమాన మగుచున్నది. ఇట్లే ఒకేఒక పురుషుడు
ఒకనికి అల్లుడు, మరొకనికి మామ, వేరొకనికి పుత్రుడు,
ఇంకొకనికి తండ్రి యని భిన్నభిన్న స్వరూపములతో భాసిం
చుట గలదు. ఈ భేద ప్రతీతి మనోవృత్తిని ఆశ్రయించుకొని
యున్నది.

బాహ్యపిండస్య నాశేఽపి తిష్ఠత్యేవ మనోమయః

అతః స్థాయీతి విద్వద్భి రయ మేవ నిరూపితః. ౧౬

ఒకేఒక విషయము భిన్నవిధములుగా భాసించుట గల
దంటిమి. ఇదిగాక ఒకేఒక విషయమునకే వినాశిత్యా వినా
శిత్య ధర్మములుగూడ కన్పించుచున్నవి. భౌతికజగములోని
విషయము నశించినను మనోమయమగు నీ విషయము నశిం
చుటలేదు. బాహ్యవిషయము దేశకాలాద్యుపహితము.
మనోమయమగు నీవిషయము దేశకాలాదుల కతీతము. కావు
ననే మనోమయమగు విషయమును స్థాయి యనుచున్నారు.
స్థాయి యనగా కదలికగాని, మార్పుగాని లేనిదియని
అర్థము. * (రెండవ అనుబంధము చూడుడు.)

ఏవం స్వభావతో భావస్వరూప ముపవర్జితమ్

విశేషేణ తు సర్వేషాం లక్షణం వక్ష్యతే పృథక్. ౨౭

మనోమయమగు విషయాకారము వినాశరహితమగుటచే స్థాయి యని పిలువబడుచున్నదని చెప్పితిమి. ఈ స్థాయి యనునది రతి, హాసము మొదలగు భేదములతో కన్పించుచున్నది. ఈ భేదములను మున్ముందు వివరించగలము. ద్రుత చిత్తమును ప్రవేశించిన వినాశరహితమగు విషయాకారము స్థాయి యని మాత్రమే ఇచట గుర్తుంచు కొనవలెను.

భగవంతం విభుం నిత్యం పూర్ణం బోధనుఖాత్మకమ్
య ద్బ్రహ్మతీ ద్రుతం చిత్తం కి మన్య దవశిష్యతే. ౨౪

సర్వదేశవ్యాపి, సర్వకాలవ్యాపి యని భగవంతుని నిర్వచించినచో భగవంతుడు దేశకాలముల కతీతుడని భావము. భగవంతు డన ఆధ్యాత్మిక తత్త్వము. దీనినే ఆత్మ యని, బ్రహ్మయని ఉపనిషత్తులు వ్యవహరించినవి. ఈ తత్త్వము దేశకాలములచే నుపహితముగానిది. ఇది అద్వితీయమగు బ్రహ్మసదార్థ మగుటచే పూర్ణమని చెప్పబడుచున్నది. ఇది సర్వదైవప్రమాధిష్ఠానము. ఈ తత్త్వావగతియే నిరతిశయమగు పరమపురుషార్థము. ఇట్టి భగవదాకారము ద్రుత చిత్తముచే గ్రహింపబడినచో నిక గ్రహింపబడవలసిన విషయము వేరుగా నేమియులేదు. సర్వానుగ్రాహకమగు తత్త్వము గృహీతమైన సర్వము గృహీతమే యగుచున్నదని భావము. భక్తియోగమునకీ భగవదాకారమగు చిత్తవృత్తి ప్రధానము.

మానవుల శ్రేయస్సునకై జ్ఞాన, కర్మ, భక్తియోగములు చెప్పబడినవని (శ్రీ) మద్భాగవత మనుచున్నది (11. 20. 6) నిర్వేదము కలుగనంతవరకు కర్మాచరణము తప్పదని, శ్రద్ధ కలుగనంతవరకు భగవత్కథాశ్రవణము చేయవలెనని చెప్పుచు భాగవతము (11. 20. 9) భక్తి, జ్ఞాన, యోగముల వైశిష్ట్యమును ప్రశంసించినది. కర్మాచరణవలన నంతఃకరణ పరిశుద్ధమగును. తద్వారా గీతలలో జెప్పబడిన జ్ఞానయోగము (13. 7. 11) దేహీంద్రియాద్యనాసంగాత్మకమై సుప్రతిష్ఠితము కాగలదు. వైరాగ్యముతో నిర్విణ్ణుడైన వ్యక్తియొక్క మానసము చారాత్మ్యమును వదిలి, శమదమాదిసాధన సంపదతో మనన నిదిధ్యాస నాత్మకము కాగలదు. ఇట్లు సిద్ధమగు మనఃప్రసీదనమున భక్తియోగమునకు జ్ఞానావధిత్యమును భాగవతము చెప్పుచున్నది. భక్తియోగములేనిచో మనస్సునకు సమ్యక్ప్రసాదము కలుగనేరదు. కనుక భక్తియోగమును జ్ఞానయోగాంతర్గతముగా స్వీకరించవలెను. భక్తి యోగముతో భగవానుని భజించువాని హృదయమున కామము లన్నియు నశించ గలవని భాగవతము చెప్పుచు ఇహో ముత్రార్థ ఫలభోగ విరాగమును ప్రశంసించుచున్నది.

“ఈశ్వరునియందు భక్తిగలిగి, భగవదాత్మకమగు మనస్సుగల యోగికి జ్ఞాన వైరాగ్యములు సామ్యముగా శ్రేయఃకారకములు కాజాలవు. కర్మలు, తపస్సు, జ్ఞానము, వైరాగ్యము, యోగము, దానధర్మములు, ఇతర శ్రేయోదాయకములగు కృత్యములు అనునవి ఫలించవలె ననినచో

ఈశ్వరునిపై భక్తి చాల అవసరము. స్వర్గము, అపవర్గము, కైలాసము మొదలగువానిని భగవద్భక్తులు మాత్రమే పొందగలరు. భక్తితో నీవాంఛలు గలవారికి పునరావృత్తి లేని భగవత్ప్రసాదము లభించగలదు. నిరపేక్షాత్మకమగు ఈవిధమైన నిఃశ్రేయస్సు శ్రేష్ఠతమము, అని భాగవతము భక్తియోగమును ప్రశంసించుచున్నది. (11. 20. 31-36)

భక్తియోగము పరమ పురుషార్థమని, పరమ పురుషార్థ సాధకమని భాగవత మనేక స్థలములలో కొనియాడుచున్నది. (2. 2. 23, 34; 1. 2. 8; 3. 25, 44; 10. 47. 24)

కైవల్యము ననుభవించుటకు భక్తియోగమును మించిన మార్గములేదు. ధర్మాచరణవలన, భగవత్కథాశ్రవణమువలన అంతఃకరణ పరిశుద్ధమై భగవంతునిపై ప్రేమను రగుల్కొలుపును. ఈ ప్రేమ కలుగనిచో కర్మాద్యాచరణము వ్యర్థమైన శ్రమయే యగును. దానము, వ్రతము, తపస్సు, హోమము, జపము, స్వాధ్యాయము, శమదమాది సంయమనము మొదలగు వానిద్వారా భగవద్భక్తి సాధ్యము కాగలదు. భక్తియోగమున మనస్సు భగవదర్పితమగును. ఆత్మప్రహీణభావ పూర్వకముగా భగవదైక్యము భావించి, అనుభవింపబడును. భగవంతునితో, అనగా పరబ్రహ్మతత్త్వముతో, ఏక్యమును భావనజేసి అనుభవించుటయే భక్తియొక్క పరమలక్ష్యము. నిశ్రేయసఫలముగనుండు భక్తియోగము భక్తియోగము పరమపురుషార్థమని వేరుగా శ్రేష్ఠతను రలేదు. కావుననే—

“యోగినా మపి సర్వేషాం మద్గతే నాంతరాత్మనా
శ్రద్ధావాక్ భజతే యో మాం స మేయుక్తతమోమతిః.
అని గీతలలోగూడా గలదు.

భక్తియోగము పరమ పురుషార్థమునకు సాధనమని కొన్నిస్థలములయందు గానగును. భక్తియోగముశలన వైరాగ్యము, జ్ఞానము కలుగునని (1. 2. 7) భక్తియోగముతో పరమపురుషుని భజించవలెనని (2. 3. 10), సూర్యకిరణముల ప్రకాశముద్వారా మంచు కరిగిపోవునట్లు భక్తియోగము ద్వారా పాపము నశించునని (6. 1. 15) భాగవతము చెప్పుట గలదు. భక్తియోగముద్వారా బ్రహ్మజ్ఞానము కలుగునని గీతలలో (18. 55) గలదు. వీటిని బట్టి భక్తియోగము అన్యార్థములను సాధించుట కుపకరించు సాధనముగా కన్పించుచున్నది. అన్య విషయమునకు సాధనమైనది సాక్షాత్తుగా పురుషార్థము కాజాలదు. కాని భక్తిశబ్దమునకు భావవ్యుత్పత్తి, కరణవ్యుత్పత్తి గలవని వెనుక చెప్పితిమి, భావవ్యుత్పత్తి ద్వారా భక్తికి భగవదాకారతా రూపమును మనోవృత్తిని భజించుట యను నర్థము రాగలదు. ఈ మనోవృత్తి నిరతిశయ పురుషార్థమని వేరుగా జెప్పనక్కరలేదు. కరణ వ్యుత్పత్తి ద్వారా భక్తి సాధనమగును. సాధనముగను, సాధ్యముగను గూడ భక్తి కలదు. ఇట్లే విజ్ఞానశబ్దమునకు బ్రహ్మాయనీ, తదవగతికగు సాధనమని అర్థములను చెప్పుచున్నాము. కావున రెండవ భక్తిశబ్దము సాధ్యముగ ప్రయోగింపబడినది.

మరియొక శ్లోకమున (11. 3. 33) సాధనరూప మగు భక్తిని భాగవత ధర్మముగా వివరించి చెప్పట గలదు. సాధ్య మగు భక్తి ఈ సాధనముల ద్వారా బయలుదేరునని చెప్ప బడినది.

కాని సాధనరూపమైన భక్తి యొకటి, ఫలరూపమైన భక్తియొకటి యని రెండు విధముల భక్తులుగలవని చెప్ప రాదు. వేరొక శ్లోకమున కృతకృత్యత్వ పరామర్శగలదు. వేదాధ్యయనము నాచరింపవలె నన వేదములలోని అక్షర గ్రహణమే గాక, అర్థజ్ఞానమునుగూడ గ్రహించవలెనని అర్థ మును చెప్పుచున్నాము. ఇట్లే భక్తియోగము నాచరించవలె నన సాధనరూప మగు భక్తి శ్రద్ధాదులు, ఫలమగు భగవ దైక్యము రెండును చెప్పినట్లే యగును. కావున భాగవతాది గ్రంథములలో సాధనమగు భక్తిని చెప్పువాక్యములు, ఫల మగు భక్తిని వివరించు వాక్యములునని రెండు తేరగుల గల వని, ఇవి పరస్పర వ్యాఖ్యాతకములుగావని, విషయ విభాగ వశమున వచ్చిన ఈ రెంటికి విరోధము లేదని నిశ్చయించ వలెను. పైగా సాధనభూతమగు భక్తి భగవత్కథాశ్రవణాది కముద్వారా ఫలభూతమగు భక్తియోగమున పర్యవసిత మగు చున్నది. మరికొన్ని స్థలముల శ్లోకములలో (1. 5. 22; 10. 1. 4) చెప్పబడిన సాధన వచనములను ఫలపరముగా యోజించవలెను. ఇచటగల గుణానువర్ణన, గుణానువాదశబ్ద ములు తజ్జన్యప్రతీతిపరముగా యోజింపబడవలెనని భావము.

భక్తికి, బ్రహ్మజ్ఞానమునకు వైలక్షణ్యము గలదు. కాని భక్తియోగమున సహితము నిరతిశయ పరమపురుషార్థ ప్రతీతి గల్గునని భాగవతము చెప్పుచున్నది (1, 5, 17, 19; 6, 1, 19). అనేక ప్రదేశములలో భగవానుని చరణాబ్జసేవయే ఉత్తమ ధర్మమని, నిఃశ్రేయ సఫలదాయకమని చెప్పబడుచున్నది. ఈ భక్తిరసము నొకసారి ఆస్వాదించినవారు దీనిని వదల జాలరు. ఇట్టి నిర్మల హృదయుల నధర్మము గాని, నరకము గాని, బంధింప జాలవు. ఏవంవిధమైన భక్తిలో మానవునకు, ఆధ్యాత్మిక తత్త్వ మగు భగవంతునకు అనన్యత్వ సంబంధము కలదని తెలియబడు చున్నది.

ద్రుతచిత్తము భగవదాకారతను పొందినచో మనో వృత్తియం దవిచ్ఛిన్నముగా నీ యాకారత ప్రతీత మగును అని భాగవతమున (3, 29, 11, 12) భగవత్కథా శ్రవణాది కమువలన భగవదాకారతాక మగు మనోవృత్తి కలుగు నని, సముద్రములోనికి సదా గంగానది ప్రవహించునట్లు ధారా వాహికమగు నీవృత్తి వర్తించునని, చిత్తద్రవావస్థ లేనిదే ఈవృత్తి కలుగ జాలదని చెప్పబడినది.

భక్తియోగ మింకొకచో వర్ణించబడినది (11, 2, 45). ద్రుతచిత్తమున భగవదాకారతాకమగు వృత్తి బయటదేరగా నర్వభూతములయందు భగవద్భావము భాసించగలదు. ఈ భగవద్భావ మాత్మలో ప్రతీయమాన మగును. ఇది ఉత్తమ ద్రవావస్థా లక్షణము. ఈశ్వరునియందు ప్రేమ, తదధీనులతో

మైత్రి, బాలిశులపై కృప, శత్రువులయం దుపేక్ష ఎవనికి కలుగునో అతని చిత్తము మధ్యమ ద్రవావస్థలో గలదని చెప్పవలెను (11, 2, 46). అప్పుడే ప్రారంభించిన భక్తిసాధనా నుష్ఠానము ప్రాకృత మగు ద్రవావస్థయని తెలియ వలెను. (11, 2, 47)

కఠినా శిథిలా వా ధీ ర్న గృహ్లాతి న వాస్యతే

ఉపేక్షాజ్ఞాన మిత్యాహు స్త ద్బుధాః ప్రసరాదిషు. ౨౯

ద్రవీభావప్రయోజనము వెనుక చెప్పబడినది. దానినే మరల స్మరించుచున్నాడు. కఠిన మగు చిత్తము విషయమును గ్రహింపజాలదు. శిథిలీభావ మందిన చిత్తమున విషయము గ్రహింపబడినను చిరకాల మచట నిలువలేదు. ద్రవా వస్థాజనిత మగు సాత్త్విక భావములు విషయగ్రహణ కవశర ములు. సంచారిభావోద్దీపనమైన తదభివ్యక్తి సూచకము లగు సాత్త్విక భావములు బయలుదేరు చున్నవి. కావున సాత్త్విక భావము లనుభూతములైన చిత్తము ద్రవావస్థ నందినదని చెప్పవచ్చును. సాత్త్వికభావ రహితమైన ప్రతీతిలో చిత్త కాఠిన్య ముండును. ఈకాఠిన్యమున విషయ మవగతము కాజాలదు. అందుచే భగవద్విషయమున చిత్తకాఠిన్యము నిందింప బడుచున్నది. (భా. 2. 3. 24; 11. 14. 23)

హరినామమును గ్రహించినను హృదయము ద్రవీ భూతము గాకయున్నచో, హృదయమున నేవిధమైన వికార మును కలుగక యున్నచో, అట్టి హృదయమును పాపాణ

మనవలెను. ద్రవీభావము నందని చిత్తములేనిచో రోమహర్షము కలుగజాలదు; భక్తిభావనయే కలుగదు. ఇట్టివారికి కలుగు జ్ఞానము సుపేక్షాజ్ఞాన మందురు. ఈ జ్ఞానము సుఖసాధనము గాని, భుజిసాధనము గాని కాలేదు. రాగ ద్వేష శూన్యమైన చిత్తమున సంస్కార మేమియు కన్పించదు.

కాశిన్యం విషయే కుర్యాద్ద్రవత్వం భగవత్పదే
ఉపాయైః శాస్త్రనిర్దిష్టై రనుక్షణ మతో బుధః. 30

చిత్తమునకు భగవదాకారతా సంపాదనమే సకల శాస్త్రముల ప్రయోజన మని నిశ్చయించితిమి. శీతలత్వము నీటి స్వభావమని, ఉష్ణత్వము అగ్నిస్వభావ మని, సంచరిష్ణుత్వము వాయుస్వభావ మని మనకు తెలిసియున్నది. వీటి కీ స్వభావములను పోగొట్టలేము గదా! ఇట్లే ద్రవీభూత మగు చిత్తమున ఆయా ఇష్టానిష్ట విషయ సమూహము ప్రవేశించి, చిత్తమును సంకీర్ణము చేయుచున్నది. ఈసంకీర్ణత అనాదికాలముననే ప్రవేశించి, చిత్తముయొక్క స్వభావముగా భాసించుట గలదు. ఇది నివృత్తమైనచో చిత్తమునకు భగవదాకారత చేకూరగలదు. కాని స్వాభావికధర్మము నివృత్తము కాగలదా? అను ప్రశ్న కిచట సమాధాన మియ్యబడుచున్నది.

చిత్తము విషయాకారమునుపొందుట యనునది చిత్తముయొక్క స్వాభావిక ధర్మము గాదు. అగంతుక హేతు జన్యమైన దీ ధర్మము. ఇంద్రియసన్నికర్షాది ప్రత్యక్ష విషయమున స్థూలవిషయాకారత ప్రతీత మగుట గలదు. స్వప్నావస్థలో

మనోగతవాసనలద్వారా సూక్ష్మవిషయాకారత ప్రతీయమాన మగుచున్నది. కాని సుషుప్తియందు చిత్తము నిర్విషయక ముగా భాసించుచున్నది. సుషుప్తియందలి చిత్తలయ ఈనిర్విషయకత్వమునే తెలుపునది. “తదా వీతేః సంసార వ్యప దేశాత్” (4. 2. 8) అని బాదరాయణుడు సూత్రించినాడు. చిత్తలయ కలుగకయున్న వేళనే సంసారవ్యపదేశము కలదని అర్థము. చిత్తలయలోనే చిత్తముయొక్క స్వాభావిక ధర్మము కనబడగలదు.

అనిర్వచనీయా ద్యనేక శక్తి సమన్వితమై, మాయా ధిష్ఠానమై, సర్వాంతర్యామియై, సర్వత్రానుగతమై యున్న బ్రహ్మ స్వరూపమే సమస్త జగమునకు వివర్తకపాదనము. బ్రహ్మయే మాయాశక్తులవలన జగముగా మనకు కన్పించుట గలదు. ప్రతివిషయము యొక్క స్వాభావిక ధర్మము తత్తద్వస్తువున భాసించు అంతర్యామియే యని భావము. కావున చిత్తముయొక్క స్వాభావికధర్మముగూడ భగవదాకారతయే యని చెప్పవలెను.

“వియ ద్వస్తు స్వభావానురోధా దేవ న కారకాత్
వియత్సంపూర్ణతోతతై కుంభస్యేవ దశా ధియామ్.
ఘట దుఃఖాది రూపత్వం ధియాం ధర్మాదిహేతవః
స్వతఃసిద్ధాఽతత్మ సంబోధ వ్యాప్తి ర్వస్తునురోధతః”

అని వార్తికకారు లనినారు. కుండలో శూన్య మగు ప్రదేశము స్వాభావికముగా గలదు. కుండను నీటితో నింపిన

నిది కుండకు కలుగు అస్వాభావిక ధర్మము. ఈ ధర్మ మవ్య కారణసాధ్యము. ఇట్లే దుఃఖాదిమత్స్వ మాత్మ కస్వాభావిక ముగా వచ్చు ధర్మము. ఆత్మయొక్క స్వాభావికధర్మము భగవదాకారత యనబడు బ్రహ్మస్వరూపము. అన్యాయకారతావిరోధి యగు భగవదాకారత నాత్మకు సంపాదించుటయే శాస్త్ర ప్రయోజనమని తేలగలదు. శ్రవణ మననాది సాధనములద్వారా చిత్తమున కన్యవిషయాకారత క్రమక్రమముగా తొలగిపో గలదు. భాగవతము సహిత మీ యర్థమునే చెప్పుచున్నది. భగవద్భక్తివలనగుణకర్మజనితమగు చిత్తమాలిన్యము నశించి, నవిత్ప్రకాశమువలె నిర్మలము శుద్ధమువగు ఆత్మతత్త్వము ప్రతీయమానము కాగలదు (భా. 11. 3. 40). అగ్నిలో నుంచిన బంగారమునకు మాలిన్య మంతయు పోయి వన్నె బాగుగా వచ్చునట్లు భగవత్కథాశ్రవణాదు లను అగ్నియందుంచిన ఆత్మ పరిష్కృతమై రాణించగలదు. కర్మలు మొదలగువానివలన వచ్చిన మాలిన్యము నశించగా చక్షురాదీంద్రియములు సహితము తత్త్వావగతికి సహకరించగలవు. విషయములను ధ్యానించు మానసము విషయాకారమును పొంది విషయములలో నిమగ్న మగునట్లు భగవచ్చింతన చేయు మానసము భగవంతునియందు లీనమగును (11. 14. 26-28). అనిగూడ భాగవతము చెప్పుచున్నది. మనస్సును విషయములనుండి మరల్చి భగవంతునిపై నిలుపవలెనని భావము (11. 13. 14). ఆత్మయొక్క స్వాభావిక ధర్మమగు భగవదా

కారత అన్యకారణ జన్యమైనది గాకపోవుటచే ననిమిత్త నిమిత్త మనబడుచున్నది. ఇట్టి నిర్మలముగు ఆత్మతో భక్తియోగము నవలంబించవలెను. ఈ భక్తియోగమున కలుగు జ్ఞానోదయ మున తత్త్వదర్శన సంభవించును. వైరాగ్యబుద్ధితో, తపో యుక్తమగు యోగముతో, తీవ్రమగు ఆత్మసమాధి నవలం బించగా పురుషుని అస్వాభావిక ప్రకృతి పూర్తిగా దహించు కొనిపోవును. కట్టెలనుండిబయలుదేరిన అగ్ని కట్టెలనే దహించి నేయునట్లు గుణకర్మ సమున్మిషితమైన ఆత్మ, గుణకర్మలను నశింపజేయును (3. 27. 21. 23). గుణములయందు చిత్తము, చిత్తమున గుణములు ప్రవేశించుచు అన్యోన్యసంబంధముకలిగి యుండుటచే, ముముక్షువుయొక్క చిత్తము గుణములనుండి యెట్లు వేరుచేయబడగలదు? అని సనకాదులు ప్రశ్నించగా (11. 13. 17), భాగవతమున శ్రీభగవాను డీతీతిగా సమా ధానము నొసగినాడు — “మనస్సు, వాక్కు, ఇంద్రియ ములు అను వాటిచే తాత్త్వికముగా గ్రహింపబడు విషయ మాధ్యాత్మికతత్త్వ మొక్కటియే. జీవునిగుణములు, చిత్తము అను రెండును భగవదాత్మకములని తెలియవలెను. బాహ్య త్వస్స సుషుప్త్యాద్యవస్థలకంటె విలక్షణమై సాక్షిగా నున్న వాడు జీవుడు. అనగా జీవునిస్వాభావికావస్థ వీటికంటె విలక్షణ మైన తురీయావస్థ. సంసారబాధాదికము జీవుని గుణవృత్తి నుండి వచ్చునది. భగవదాత్మకము, భగవదాకారమునగు తురీ యావస్థలో గుణచిత్తములు త్యజింపబడుచున్నవి. అహంకార కృతమగు సంసారబంధము అర్థవిపర్యయకారకమని పిదపాం

నుడు గుర్రైరిగి, నిర్వేదము జేంది, తురీయావస్థలో సంసార చింతను వదలుచున్నాడు. నానావిషయప్రతీతి యెంతవరకు నిలిచియుండునో అంతవరకు జాగ్రత్స్వప్నములే మానవుని ఆశేశించి యున్నవని భావించవలెను. అట్టి మానవుని జాగ్రద్దశ స్వప్నమువంటిదని భావము. స్వప్నదశలోని విషయము లెట్లు తాత్త్వికములుకావో, అట్లే జాగ్రద్దశలోనివి గూడ నని తెలియవలెను. త్రిగుణాత్మకమగు నీ న్యాపారము సుషుప్తి యం దుపసంహరింపబడు చున్నది. కాని సుషుప్తిలో సహితము త్రిగుణాత్మకమగు వృత్తి పూర్తిగా నశించదు. త్రిగుణములచే నావృతమైన ఈ మూడుదశలు మాయాశక్తిజనితములు. తత్త్వజ్ఞున మొక్కటియే ఈ మాయాశక్తిని నశింపజేయ జాలినది. తద్వారా త్రిగుణాత్మకమగు వృత్తి నశించును” (11. 18. 24 - 33). కావున తత్త్వజ్ఞునద్వారా నానాత్వభ్రమను పోగొట్టుకొని, వైరాగ్యముతో, భగవదైక్యము నవగతము చేసికొనవలెను (11. 11. 21).

చిత్తమున కాయా ఆకారములను తెచ్చునవి విషయములు. విషయములు భగవద్వ్యతిరీక్తములు కావు. భగవంతునిపై నధ్యస్తములై, భగవంతుని అంతర్యామిగా గలిగి, భగవదుపాధిభూతములైనవి విషయములు. విషయములన్నియు సదాత్మకములుగనే భాసించుచున్నవి. సద్రూపత్వము భగవల్లక్షణము. భగవదాకారస్ఫూర్తి గలుగగా విషయభాస నివృత్తమగుచు సద్రూపావగతియే మిగులును. అనగా అధిష్ఠాన విషయమగు చైతన్య మవగతముకాగా తదారోపితవస్తువులు

నివృత్తము లగును. అప్పుడు విషయనిష్ఠముగు ప్రేమ భగవదర్పితము కాగలదు. ఈస్థితిని. —

“ యా ప్రీతి రవివేకానాం విషయో వ్యసపాయినీ
త్యా మనుస్మరతః సా మే హృదయా న్నాపసర్పతు ”

(విష్ణు, 1. 20. 19)

అని ప్రహ్లాదు డర్శించినట్లు విష్ణుపురాణము చెప్పుచున్నది. కావున సర్వాధిష్ఠానసన్మాత్రము, పరిపూర్ణ సచ్చిదానందఘనము, అద్వయమునగు బ్రహ్మగా ఆత్మస్వరూపమును గ్రహించవలెను. అప్పుడు స్వాప్తికవిషయముల నెట్లు స్వీకరింతుమో అట్లే జాగ్రద్విషయములనుగూడ నెంచినచో మహత్తరమగు వైరాగ్యము జన్మించగలదు. “దృష్టానుశ్రవిక విషయ వితృష్ణస్య వశీకారసంజ్ఞా వైరాగ్యమ్” అని సూత్రించుచు యోగసూత్రకారు డీవైరాగ్యమును వశీకారమని పిలచినాడు.

వైరాగ్యము నాలుగు విధములుగా సాధ్య సాధన భావావన్నముగా ఆగమములయందు ప్రసిద్ధి నందినది. ఎంత ప్రయాసకై నను సహించి చిత్తదోషములను తప్పక తొలగించుకొన వలెనను అధ్యవసాయాత్మక మగు బుద్ధి కలుగు వైరాగ్యము మొదటి విధము. దీనిని యతమానవైరాగ్య ముందురు. నిరంతర ముపాయానుష్ఠానము గావించుచుండగా కొన్ని దోషములు నశించగలవు. మిగిలినవాటిని గూడ నశింపజేయవలె నను బుద్ధి కలుగగా సంభవించు వ్యతిరేక సంజ్ఞాక

మైన వైరాగ్యము రెండవది. అప్పుడు బాహ్యోంద్రియములను విషయములపై వ్యాపృతములు గాకుండ చూచుచు, కేవల మంతఃకరణ వాసనలతో నుండగా నేకేంద్రియసంజ్ఞాక మగు మూడవవిధ మగు వైరాగ్యము రాగలదు. ఈ మూడు విధముల వైరాగ్యముల నభ్యసించగా దృష్టానుశ్రవిక విషయములపై దోషదర్శన పరిపాక జన్యము, స్పృహత్మికము నగు చిత్తవృత్తి బయలుదేరును. దీనిని వశీకారవైరాగ్య మందురు. నాల్గవది యగు వశీకారవైరాగ్యము షర మని, అపర మని రెండు తెరగులుగా గలదు. ఇందు షర మను వశీకారవైరాగ్యమును “తత్పరం పురుషఖ్యాతేర్గుణవైత్పశ్యమ్” అని పఠంజలి సూత్రించెను. పురుషఖ్యాతి యనగా ఆత్మజ్ఞానము. ఆత్మజ్ఞానానంతరము తద్గుణము లగు శబ్దాదులయందు వైరాగ్యము కలుగును. ఆత్మజ్ఞానమునకు శ్రేష్ఠఫలరూపత్వము సిద్ధ మగుటచే నీవైరాగ్యము వచ్చుచున్నది. అపరమను వశీకారవైరాగ్యము దీనికి సాధనరూపము. ఇతరఫల నిరపేక్షా పూర్వకమై, మోక్షమాత్ర స్పృహయాలుత్వము నీ పరమను వశీకారమున గాన నగును. “నీపాదసేవకంఁ మిన్నయైన దేమియు లేదు; నే కోరదగిన దేమియు లేదు. మోక్షదాత యగు నిన్ను భజించిన మానవు డెవ డాత్మబంధనమును కోరుకొనును ? కావున సత్త్వరజ స్తమోగుణాత్మకము లగు ఆశీర్వాచనముల నేమియు నభిలషించక, నిరంజనము, నిర్గుణము, అద్వయము, స్వతఃసిద్ధము, స్వయంప్రకాశము నగు బ్రహ్మత్వము నందెదను. ఈ వ్యావహారికజగమున చిరకాలము వసించినను ఇంతి నేవిధముగా

నైనను పొందజాలక పోతిని. కావున నభయప్రదాత వగు నీ శరణు జొచ్చితిని. అపన్నుడ నైన నాకు అభయమును, అమృతత్వమును ప్రసాదించుము” అని ముచుకుందుడు భగవంతుని ప్రార్థించినట్లు భాగవతమున (10. 51. 56 - 58) గలదు. ఇట్టి దశయందు భగవత్ప్రేమ అనందపరాకాష్ఠ నధిరోపించు నని భగవానుడు ముచుకుందునకు ప్రత్యుత్తరము నొసగెను (10. 51. 59-64).

అపరవైరాగ్యమును “దృష్టానుశ్రావిక విషయతృప్త్యస్య సశీకారసంజ్ఞా వైరాగ్యమ్” అని పతంజలి సూత్రించినాడు. పరవైరాగ్యము లేనిచో భక్తిప్రకర్ష యుండదు. మోక్షపర్యంతము నకల ఫల నిరపేక్షతతో నుండు వైరాగ్యమును భాగవత మనేక పర్యాయములు ప్రస్తుతించినది. విహికఫలమును, అముష్మిక ఫలమును పూర్తిగా పరిత్యజించి, వీటిని అపేక్షించక, అనన్యభక్తితో భగవంతుని భజించుచు, భగవంతునిలో లీనము కావలెనని యత్నించువారలకే అమృతత్వలక్షిత మగు బ్రహ్మవస్త్ర చేకూరగలదు (3. 25. 39, 40). భగవత్సేవ లేకుండా బ్రహ్మతో సాలోక్యమునుగాని, సామీప్యమును గాని, సారూప్యమును గాని ప్రసాదించినను భక్తులు గ్రహింప జాలరు (3. 29. 13). కొందరు భక్తులు భగవంతునితో నేకాత్మతను వాంఛించరు. వీరు భగవత్ప్రేమ గలిగినవారైన భగవత్పాదసేవాభిరతులు (3. 25. 34). పరమేష్ఠిత్యము, మహేంద్రత్వము, సార్వభౌమత్వము, రసాధిపత్యము, యోగసిద్ధి, పునర్జన్మరాహిత్యము అను వానిలో దేనినైనను గోరక భక్తులు

భగవంతునే అభిలషింతురు (6. 11. 25. 11. 14 14). ప్రహ్లాదుడు కామరహితుడై, భక్తుడై, స్వామియగు భగవంతుని దరి జేరినాడు (7. 10. 6). భగవచ్ఛరణాంబుజాసవ మున్నచో కోరిక యేమియు కలుగదని పృథు వనినాడు (4. 20. 24). భగవత్పాదపద్మధ్యానము, భగవత్కథాశ్రవణము ఉన్నచో కలుగు నిర్వృతి సుఖము బ్రహ్మాయందుగూడ నుండదేమో యని ధ్రువుడనినాడు (4. 9. 10). భగవద్భక్తి యున్నచో నితర సుఖములను వేటిని అభిలషించజాల మని శ్రీకృష్ణుని భార్య లనినారు (10. 83. 41, 42). భగవద్భక్తిలో ప్రబుద్ధ మగు హృదయకమలముద్వారా మాత్రమే మోక్షప్రాప్తి యని ఇంద్రు డనినాడు (7. 8. 42). అమృత సాగరమును గ్రోలి అనుభవించినవానికి చిన్నగుంటలు, చెరువులు నిర్ధ కము లగునట్లు నిఃశ్రేయసఫలదాయకు డగు భగవంతుని భజించినవానికి అన్యవిషయప్రసక్తి యుండదని ఇంద్రు డనినాడు (6. 12. 22). దురవగమ మగు నాత్మతత్వ వినిగమమునకై భగవచ్ఛరిత మను మహామృతసాగరమున తిరుగుచు శ్రమ జెందువారు భగవద్వ్యతిరిక్త మగు నపవర్గమును వాంఛించరు. (10. 87. 21). ఈరీతిగా మోక్షపర్యంతము సకల ఫల నిర పేక్షస్వరూప మైనది పరవైరాగ్యము. పరమానంద రూప మగు పరమాత్మావగతియందే ప్రేమ పరాకాష్ఠ నందుచున్న దని ఈ పరవైరాగ్య ప్రతీతిద్వారా మనకు తెలియుచున్నది. రెక్కలు రాని పక్షులు తమ తల్లిని, ఆకలి గొన్న దూడలు తమ తల్లిని, భార్య భర్తను చూడవలెనని ఎంత ఆతురత గలిగి

యుండునో అట్లే భక్తునిమానసము భగవంతుని దర్శించవలె నని వేగిరపడుచుండును (6. 11. 26). అనగా జ్ఞానము లేనిదే పరవైరాగ్య మంకురించదు. పరవైరాగ్యాభావమున భగవత్ప్రేమ పరాకాష్ఠ నందదు. తదర్థము జ్ఞాన వైరాగ్యములను దృఢము గావింపవలెను గనుక “ప్రకృతిగుణములను వదలిపెట్టి వైరాగ్య విజృంభిత మైన జ్ఞానముతో, యోగముతో, భగవద్భక్తితో ప్రత్యగాత్మాను భూతిని పొందవలెను” అని భగవ తము చెప్పుచున్నది (3. 25. 27). జ్ఞాన వైరాగ్యయుత మగు భక్తియోగముతో యోగులు బ్రహ్మాభావము నందుచున్నారు (3. 25. 43). భక్తి, వైరాగ్యము, భగవత్ప్రబోధము అనునవి శాంతిని చేకూర్చునవి (11. 2. 43). వీటికి అన్యోన్యసంబంధ మతినన్నిహితముగా గలదు. పుణ్యగాథాశ్రవణము జేయు భగవద్ధర్మానుష్ఠాతకు మొదట భగవత్ప్రబోధము, తర్వాత వైరాగ్యము, ఆపై ప్రేమలక్షణాక మగు భక్తి కలుగగల వని తాత్పర్యము. జ్ఞానులకు భగవంతుడే అభిమతతమ మగు విషయము; భగవంతునితో కూడని స్వరావవర్గములు వారికి ప్రియతమములు కావు. కావున జ్ఞాన విజ్ఞాన సంసిద్ధులు బ్రహ్మత్వమునే శ్రేష్ఠ మని తెలిసికొనుచున్నారు. అందుచే భగవంతునకు జ్ఞానిచే ప్రియతము డని, జ్ఞానముచేతనే బ్రహ్మవ గతి కలుగుచున్న డని చెప్పబడినది (11. 19. 2, 3). ఈజ్ఞాన మెట్టిది? యను ప్రశ్నకు చక్కని సమాధాన మియ్యబడినది. తాత్విక జగమున కాద్యంతములు లేవు. ఆద్యంతములు లేని వస్తువునకు మధ్యగూడ నుండ జాలదు. అనగా అట్టి వస్తువు

శూన్యము. అతాత్త్వికము. జన్మ, స్థితి, లయము లీ అతాత్త్విక జగత్తునకు చెందినవి. అనగా నివి యన్నియు మాయాశక్తి యొక్క అధీనములోనివి. ఈ మాయాశక్తిని తెలిసికొనిన, తదధిపాన మగు బ్రహ్మ అవగత మగును. ఇదే జ్ఞానము లేక విజ్ఞానము. ఈ విజ్ఞానావగతియే పురుషార్థము (11. 19. 7).

భగవద్వ్యతిరిక్త మైన దంతయు మాయామయము. స్వప్నజగత్తువలె మాయాకృత మగు జగము తుచ్ఛము, దుఃఖరూపము, అనిత్యము. ప్రత్యగాత్మ యగు పరమాత్మయే సత్యము. ఈసత్యపదార్థము స్వప్రకాశ పరమానంద రూపము, నిత్యము, విభువు, ఉపాదేయము. ఇది తెలిసికొనుటయే జ్ఞాన మనబడును. దీనినే భగవద్గీతలో శ్రీకృష్ణుడు వివరించెను. (అ7) ఆర్తుడు, జిజ్ఞాసువు, అర్థార్థి, జ్ఞాని అని భగవంతుని భజించు వారు నాలుగు తేరగులుగా గలరు. నీటిలో శ్రేష్ఠుడు జ్ఞాని. జ్ఞానియొక్క ఆత్మ బ్రహ్మయందు లగ్నమై, బ్రహ్మవగతిని లేక బ్రహ్మత్వమును పొందుచున్నది. బ్రహ్మతిరిక్తమైన దంతయు మాయాత్మక మగుటచే తుచ్ఛము, అనిత్యము, అతాత్త్వికము. నానుదేవుడే బ్రహ్మ యగుటచే జ్ఞాను లగు భక్తులకు ప్రియతముడు, సత్యము, స్థాయిభావము నగు చున్నాడు. శ్రుతి, ప్రత్యక్షము, ఐతిహ్యము, అనుమానము అను నాలుగు ప్రమాణములును తత్త్వజ్ఞానమును పూర్తిగా నీయ జాలక పోవుటచే జ్ఞానికి వైరాగ్యము కలుగును. వైరాగ్య బుద్ధితో నిత్యానిత్య వస్తు వివేకము గలిగి బాహ్యోన్ద్రియముల కదృష్ట మగు విషయమును గూడ దర్శింప గలుగు

చున్నాడు (11. 19. 17-18). కర్మాచరణ వలన సుఖదుఃఖ ప్రతీతి కలుగుటయే గాక నస్థిరవిషయ సమ్మోహముగూడ కలుగును. ఇట్లు కర్మచే నిర్మింపబడిన జగము శాశ్వతము గాదు (11. 3. 18-20).

భగవద్ధర్మానుష్ఠాన మగునకు జ్ఞాన వైరాగ్య పూర్వక మగు భగవద్భక్తి ఉదయించు నంటిమి. ఈ భక్తియొక్క స్వరూపము భగవత్సమస నేకాదశస్కంధములో విపులముగా వర్ణించబడినది. నిశ్చలముగా మనస్సును బ్రహ్మయందు నిలుప జాలక పోయినచో, నిరపేక్షబుద్ధితో భగవత్సరిముగా కర్మల నన్నిటిని ఆచరించుట శ్రేయస్కరము. శ్రద్ధతో భగవత్పూజ కథలను విని, పాడి, మననముజేసి, భగవదర్థమే ధర్మ కామారములను నిర్వర్తించినచో నిశ్చల మగు భక్తి ఉదయించు గలదు (11. 11. 22-24). భగవంతునిపై శ్రద్ధావినయముల నిలుపుట, ఎల్లపుడు భగవదనుకీర్తనము గావించుట, భగవత్పూజా స్తవములను జేయుట, భగవత్పరిచర్యలో నాదరమును జూపుట, భగవద్భక్తపూజ గావించుట, సర్వభూతముల యందు భగవద్భావము ననుభవించుట, మనో వాక్ కాయ కర్మలను భగవదర్పణము జేయుట, భగవదర్థమై అర్థ భోగ సుఖ పరిత్యాగము, భగవద్బుద్ధితో జపతపముల నొనర్చుట, అనువాటిద్వారా భక్తి బయలుదేరును; భక్తివ్యక్త మగును గూడ (11. 19. 20-24).

జిజ్ఞాసువు శ్రేయోదాయకుడగు ఉత్తమ గురువుదగ్గర జీరవలెను. అగమాది శాస్త్రములయం దారితేరినవాడు,

బ్రహ్మత్వము నందినవాడు నగు గురువు ఆత్మదైవతమై భాగవతధర్మములను నేర్పవలెను. మాయారహితముగా నాత్మయెట్లు సంతృప్తి నందగలదో, ఆత్మదాతయగు భగవంతు డేరితిగా తుష్టి నందగలదో, అట్టి ప్రక్రియను నేర్పవలెను. మొట్టమొదట మనస్సును కామక్రోధాదులనుండి వేరుజేసి, అనగా అసంగము గావించి, ఆపై సత్పురుషుల సాంగత్యమును పొందవలెను. దయ, మైత్రి, ప్రశ్రయము, భూతదయ, శౌచము, తపస్సు, తితిక్ష, మౌనము, స్వాధ్యాయప్రవచనము, బ్రహ్మచర్యము, అహింస, సుఖదుఃఖాది ద్వంద్వములపై నమత్వబుద్ధి అనువానిని ఆచరించవలెను. అంతట ఆత్మేశ్వర భావన, వర్జనలను సాధించవలెను. సదా సంతోషముతో మెలగుచు, భగవంతునిపై శ్రద్ధకలిగి, దేనిపైనను నిందాబుద్ధిని కలిగియుండక, మనోవాక్కర్మలను సంయమించి, శమదమాది సంపదతో ప్రవర్తింపవలెను. భగవద్గుణ క్రియాదులను వినుట, కీర్తించుట, ధ్యానించుట, చాల అవసరము. స్వార్థరహితముగా, భగవద్బుద్ధితో, సుహృద్భావముతో మెలగవలెను. వినయ విధేయతలతో నీ రీతిగా ప్రవర్తించ తీవ్రతమైన భక్తి ఫలవంతముకాగలదు. అనగా భగవద్దైక్యభావనతో భగవతధర్మ జనితమగు భక్తితో మాయను గాటిపోయి, బ్రహ్మనుభూతిని పొందవీలున్నది (11. 3. 21-33). ఈ శాస్త్రీయోపాయములతో మనస్సును శుద్ధము జేసికొనవలెను.

ఉపాయాః ప్రథమస్కంధే నారదే నోవర్ణితాః

సంక్షేపా త్తా నహం వక్ష్యే భూమికాభేదవిభాగతః. ౩౧

ప్రతిపన్నజన బుద్ధిసౌకర్యార్థము శాస్త్రీయోపాయములను మధుసూదనుడు చెప్పబోవు చున్నాడు. భాగవతమున మొదటి స్కంధములో నారదు డీ యుపాయములను వివరించి యున్నాడు. వాటినే భూమికాభేదవశమున సంక్షిప్తముగా నిట చెప్పనున్నాము.

ప్రథమం మహతాం సేత తద్దయాపాత్రతా తతః

శ్రద్ధాఽథ తేహం ధర్మేషు తతో హరిగుణశ్రుతిః. ౩ ౨

తతో రత్యఙ్కురోత్పత్తిః స్వరూపాధిగతి స్తతః

ప్రేమవృద్ధిః పరానందే తస్యాథ స్ఫురణం తతః. ౩౩

భగవద్ధర్మనిష్ఠాతః స్వస్థిం స్తద్గుణశాలితా

ప్రేక్ష్యాఽథ పరమా కాష్ఠే త్యుదితా భక్తిభూమికా. ౩౪

మహాపురుషులసేవ, వారిదయకు పాత్రుడగుట, వారాచరించు ధర్మములపై శ్రద్ధ, భగవద్గుణశ్రవణము, భగవంతుని ప్రేమ ఉదయించుట, భగవత్స్వరూపమును తెలిసికొనుట, భగవత్స్ఫూర్తి, భగవద్ధర్మనిష్ఠ, తనయం దా గుణములను పెంపొందించుట, భగవంతునిపై గల ప్రేమ పరాకాష్ఠనందుట అను క్రమక్రమముగా, ఒకదానితర్వాత ఒకటి అలవడవలెను. వీటిని శాస్త్రీయోపాయము లందురు. ఇవి యన్నియు భాగవతమున వ్యాస నారద సంవాదములో వివరింపబడినది.

పూర్వజన్మమున నారదుడు బాల్యదశయందే వేద వాదరతులసేవ జేయుచు, యోగులకు శుశ్రూషచేయ నారంభించెను. వారిదయకు పాత్రుడై క్రమక్రమముగా విశుద్ధ చేతస్కుడై నాడట. అప్పుడు భగవత్కథాశ్రవణ మననాదికమును జేయుచు అస్థలితబుద్ధితో ప్రవర్తించసాగెను. అప్పుడు సదసద్వివేకము కలుగగా మనస్సును భగవంతునియందు లగ్నము గావించెను. అప్పుడు సమ్మనిషితమైన భక్తియోగమున వాసనారూపమున నున్న రజస్తమోగుణములు నశించినవి. శ్రద్ధాపూర్వకమగు భక్తియోగమున జ్ఞానోదయము కలిగినది. కర్మాద్యాచరణము సంసారబంధహేతువని, భక్తియోగ సమన్వితమైన జ్ఞానము పునరావృత్తిని పోగొట్టునదని నారదుడు గ్రహించ గలిగినాడు. కర్మాదులను భగవద్బుద్ధితో, భగవదర్పణము చేయుచు నాచరించుటయే శ్రేయస్కరమని తెలిసికొనినాడు. తద్వారా లోకోత్తరమగు బ్రహ్మజ్ఞానమును, బ్రహ్మభావమును పొందగలిగినాడు (1. 5. 23 - 39).

భగవద్భక్తసేవ యని, సాక్షాద్భగత్సేవయని భగవత్సేవ రెండు విధముల గలదు. మోక్షమునకు మహాపురుషులను సేవించుట ద్వారమువంటిది. వీరిని సేవించుటచే తమోద్వారము నిరస్తము కాగలదు. సమచిత్తములను గలిగినవారు, ప్రశాంతులు, కామక్రోధరహితులు, సుహృదయులు, సాధువులు, భగవంతునియందు ప్రేమ కలిగి మానవుల నందరను భగవద్భావముతో గాంచువారు, లోకీకవిషయసంపద నశించినవారు నగువారు భగవద్భక్తులగు మహాపురుషులు (5. 5.

2-3). సాధువులగు భగవద్భక్తులను సేవించుటచే మోక్ష ద్వార మపావృతమగును. గౌరుణికులు ప్రాణులపై సుహృద్భావముగలవారు, అజాతశత్రువులు, శాంతము గలవారు, సాధువులు, సాధుభూషణులు, అనన్యమనస్కులై భగవద్భక్తిని దృఢముగా గల్గియున్నవారు, భగవదర్థమే ఇతరకర్మలను బంధుజనులను వదలినవారు, భగవత్కథా శ్రవణము లలో నాసక్తులు, భగవంతునిపై చిత్తమునిలిపి తపస్సు చేయు వారు, సర్వరంగవివర్జితులు, సంగదోషహరులునైన వారే సాధువులు (3. 25. 20-24). స్వర్గముగాని, పునర్జన్మరాహిత్యముగాని భగవద్భక్తుల సాంగత్యముకంటె శ్రేష్ఠముగాదని మరియొకచో భాగవత మనుచున్నది (1. 18. 13). తుణ భంగురమైనను మానవదేహము సంప్రాప్తమగుట దుర్లభము. ఇట్టి మానవులకు సహితము వైకుంఠ ప్రియదర్శనము మరియు దుర్లభమగుచున్నది. కావున తుణికమగు నీ జీవితమున సత్పురుషసాంగత్యమే నిధివంటిది యగుచున్నది (11. 2. 29-30). సాంఖ్యయోగములు, స్వాధ్యాయము, తపస్సు, త్యాగము, ఇష్టాపూర్తము, దక్షిణ, వ్రతములు, యజ్ఞములు, తీర్థయాత్రలు, యమదమాది నియమములు అనునవిగూడ సర్వసంగపహమగు భగవద్భక్తి సంగమువలె భగవానుని ప్రేమకు లోబడునట్లు జేయలేవు. దైత్యులు, యాతుధానులు, మృగములు, పక్షులు, గంధర్వులు, అప్సరసలు, నాగములు, సింధులు, గుహ్యకులు, విద్యాధరులు, సర్వవర్గములకు జేందిన

మానవులు మొదలగు వారందరు భగవద్భక్తసంగముద్వారా భగవత్పదము నందగలరనిగూడ చెప్పబడినది (11.12.1-5).

సాక్షాద్భగవత్సేవ గావించినవా రనేకులు పురాణాదులయందు కొనియాడబడినారు. వృషభర్షుడు, బలి, బాణుడు, మయుడు, విభీషణుడు, సుగ్రీవుడు, హనుమంతుడు, గజేంద్రుడు, గరుత్మాంతుడు, వ్యాధుడు, కుబ్జ, గోపికలు, యజ్ఞపత్నులు, వేదాధ్యయనమును గావించనివారు, మహత్తములను పాపించనివారు, వ్రతముల నాచరించనివారు, తపస్సులను చేయనివారు మొదలగు వారందరు భగవద్భక్త సాంగత్యము జేసి భగవత్పదము నందినారని వినుచున్నాము. గోపికలు, గోవులు, మృగములు, నాగములు, సిద్ధులు, మూఢులు సహితము భగవద్భావముతో వర్తించి భగవత్పదము నందిరని చెప్పబడినది. ఎన్ని యత్నములు జేసినను లభించని భగవత్పదము భక్తులకు, భక్తులసాంగత్యము గలతారలకు సమకూరుచున్నది (11. 12. 5-9). కావున చోదనా ప్రతిచోదనలను, ప్రవృత్తి నివృత్తులను, శ్రుత శ్రోతవ్యములను పరిత్యజించి, భగవంతుని శరణుజొచ్చి, సర్వాత్మభావముతో, భయరహితముగా భగవద్భావము నంద వలెననినారు (11. 12. 13-15).

కావున భగవత్సంగము గాని, భగవద్భక్తసంగముగాని లేకుండా భగవంతునిపై భక్తి ఉదయించ జాలదు. భగవద్భక్తులు కృతార్థులు, కృతకృత్యులు నగుటచే వీరికి అన్యసంగ పేక్ష యుండదు. కాని భగవద్భక్త సంగులు భక్తుల సాంగత్యము నపేక్షించక తప్పదు.

మహాత్మేన యైన తిర్వాత తద్దయాపాత్రత కలుగ
వలెను. సుశీలాది గుణోపేతులైన వారిని మహాపురుషు
లని యెంచవలెను. కృపాలువు, ద్రోహము చేయనివాడు,
తితిక్షువు, సత్యవంతుడు, ద్రోహరహితమైన ఆత్మగలవాడు,
సమబుద్ధి గలవాడు, సర్వోపకారకుడు, అపామహాతుడు, దాం
తుడు, మార్దవము గలవాడు, శుచి యైనవాడు, ఉదారబుద్ధి
గలవాడు, కోరికలు లేనివాడు, మితభోజి, శాంతముగలవాడు,
స్థిరుడు, భగవద్భక్తి గలవాడు, అస్రమత్తుడు, గంభీరాత్మ
గలవాడు, ధృతిమంతుడు, షడ్గుణములను జయించినవాడు,
మానవంతుడు, కారుణికుడు, ప్రతిభావంతుడు నగు వాడు
మహాత్ముడు (11. 11. 29-31). మాత్సర్యరహితుడు, దక్షుడు,
మమకారరహితుడు, దృఢసుహృద్భావము గలవాడు, అసూ
యామలు లేనివాడు, జిజ్ఞాసువు, అన్నిటియందు నుదాసీనబుద్ధి
గలవాడు, భగవంతుని తెలిసికొనినవాడు నై శాంతయాపు
డగు గురువును భగవదాత్మకునిగా సుపాసించ వలెను
(11. 10. 5-7). బ్రహ్మణ్యుడు, శీలసంపన్నుడు, సత్యసం
ధుడు, జితేంద్రియుడు, తనను తాను చూచుకొనున ట్లితర
విషయములను గాంచువాడు, వినముడు, దీనవత్సలుడు,
భ్రాతృత్వముతో స్నిగుడు, గురువుల నీశ్వరునిగా భావించు
వాడు, రాగద్వేషాది వివర్జితుడు, వ్యసనములపై నుద్విగ్నము
కాని చిత్తము కలవాడు, కామరహితుడు, తత్త్వవగత్తికై
యత్నించినవాడు, ప్రశాంతకాముడు, అజాతశత్రుఁడు అని
ప్రస్తావించు ప్రస్తుతించ బడినాడు (7. 4. 30-33). ఇట్టి శిష్యు

త్వము గాని, భగవద్భక్తసేవ గాని, భగవద్భక్తి గాని, లేనిచో మహాత్ముల సాంగత్యము నిరర్థక మగును.

ఏతాదృశ మహాపురుషుల దయకు పాత్రుడు కావలె నని ద్వితీయభూమిక గలదు. ఈ దయాపాత్రత గూడ స్వప్రయత్నాననేత. యని, తత్సాపేక్ష యని రెండు విధముల గలదు. క్రమముక్తి, సర్వముక్తి యనునవి స్వప్రయత్నాననేత ద్వారా లభించునవి. ఈముక్తిని పొందుటకు కావలసినది భక్తి మాత్రమే (4. 24. 25-31). స్వప్రయత్నాపేక్షతో ధ్రువుడు త్రిభువనోత్కృష్ట మగు భగవత్పదమునకు మార్గము నుపదేశింప వలసినదని నారదుని ప్రశ్నించెను (4. 8. 35-38). ప్రవణాయితమగు చిత్తముతో భగవంతుని భజించ నిశ్చేయః కరమగు స్థితి లభించ గలదని నారదుడనినాడు (4. 8. 40-42).

పైన చెప్పిన గుణములతో నలరారు, మహాత్ములను సేవించగా వారియొక్క ధర్మములపై, క్రియలపై శ్రద్ధ బలు చేరును. ఆ ధర్మముల ననుష్ఠించిన కృతార్థుడను కాగల ననుబుద్ధి జన్మించ, తదనుష్ఠానమునకై మానవుడు యత్నించ గలడు. శ్రద్ధాపూర్వకముగా మహాత్ములకు శుశ్రూష చేయుచు, భగవత్కథలను వినుచు, పుణ్యతీర్థములను సేవించుచు నున్నచో కర్మబంధము భిన్నము కాగలదు (1. 2. 16-17). నిస్సంగత్వముతో కూడియున్న భక్తియోగమే కైవల్య సమ్మత మగు పథ మగుటచే భక్తియోగ మాదేశించు భగవత్కథాశ్రవణము నెవడు ప్రేమించడు? (2. 3. 12) అనగా

భాగవతధర్మము లన్నిటిపైనను ప్రేమ, శ్రద్ధ కలుగకపోవు. భగవద్భక్తులలో నొకడై, భగవత్పాద పల్లవమును బ్రహ్మ ఆరాధించగోరినట్లు భాగవత మనుచున్నది (10. 14. 30) సాధనపరిపాక పశమున నేవంధ మగు శ్రద్ధ వృద్ధిపొందుచు నైహి కాముష్మిక విషయముల నన్నిటిని వదలునట్లు జేయ గలదు. అప్పు డాకలి గొన్నవానికి అన్నమువలె భక్తునకు భగవద్ధర్మాచరణమే జీవనోపాధి కాగలదు.

భగవత్సుఖాంభోజమునుండి స్రవించు భగవత్కథా మృతమును గ్రోలు పరీక్షితున కాకలి నప్పులు లేవట! భగవద్గుణ శ్లోకాను కీర్తనము లేని జీవితము వ్యర్థమని శౌనకు డనినాడు. భగవద్గుణ క్రియాదులను వివరించి, సంకీర్తనము చేయక యున్నవాని జిహ్వోద్గ్రయములు నిరర్థకములు. కిరీటాదులతో విభూషిత మైనను శిరస్సు భగవత్ప్రణామము నకు లొంగనిచో సా శిరస్సు కేవలము భారహార మగును. ప్రకాశించు కాంచన కంకణములతో నున్నను ఎవని చేతులు భగవత్సంర్యయంబు వ్యావృత్తములు గావో అట్టి చేతులు చేతులు కాజాలవు. భగవన్నిరీక్షణ జేయని నేత్రములు నేత్రములు కావు. భగవత్స్వేత్రములకు తీసికొని పోజాలని పాదములు చెట్ల మొండెముల వంటివి. భగవత్పాదరేణువు నభిలషించనివాడు జీవచ్ఛవము. భగవన్నామ సంకీర్తనమును వినుచున్నను చిత్తము ద్రవీభూతము గానిచో నట్టి చిత్తమును పాపాణమని యెంచవలెను. (2, 3 17-24)

భగవంతునిపై శ్రద్ధాభక్తులు లేనివారు విషయభోగ పరులు. కొందరు చాండిత్యాది గర్వముతో నున్నవారై భగవద్భక్త నిందాపరు లగుచున్నారు. సర్వపాప వినాశకర మగు భగవన్నామ సంకీర్తనమును జేయక, మఱిని పోగొట్టు అన్యవిషయముల నాకర్షించుచు, విషయలోలులై నవారలకు భగవంతుడు దూరమగును (3, 15, 23). వృక్షములు, పశు పక్ష్యాదులు భగవన్నూలకములై జీవించుచున్నవి. శ్వాసించు చున్నవి అట్టిచో భగవత్కథా శ్రవణమునకు చెవియొగ్గని పురుషుని పశువుగాగూడ భావించ విలు లేజేమో యని మరి యొకచో గలదు. ఆత్మకారిక మగు సీత్యరుని సాక్షాత్తుగా భజించుట, తెలిసికొనుట యనువాటి యందు వ్యాసృతులు గాని వారధోగతిపా లగుదురు. స్త్రీ శూద్రాదులు సహితము భగవద్గణ శ్రవణ దికముచే పవిత్రులగుచున్నారు (11, 5 2-4) రజోగుణమునకు లొంగి ఘోర కృత్యములను సంకల్పించువారు, కాముకులు, క్రోధాదిద్వేషపూరితులు, దాంభికులు, గర్విష్టులు, పాపముల మాత్రమే భగవద్భక్తులను నిందించుచు, హేళన చేయుదురు. అధర్మాచరణముననుండి జీవహింస చేయుచు భక్తుల నెంతాళి చేయు నీ దుష్టులు మహేశ్వర్యాదికముచే మడించినవారు. విద్యా, త్యాగ, రూప, బలాదులచే బుద్ధిమాంద్యము నందినవారు. వీరని తెలియవలెను. ఇష్టదైవతమును స్మరించక, వేదాదులచే ననుకీర్తింపబడిన దేవుని ఆరాధించక యుండు వీరు బుద్ధిహీను లనబడుదురు (11. 5. 7-10). భగవత్పరాజ్ఞులకు వీరల కంధకారమే గతి

కాగలదు (11. 5. 18). కావున భగవద్ధర్మ శ్రద్ధ యనునది మూడవ భూమిక యగుచున్నది.

భగవత్పదానువృత్తిని గోరి సత్యమగు మార్గము నవలంబించ దలచినవారు భగవద్గుణ క్రియలపై శ్రద్ధ వహించ వలెను. ఏతచ్ఛ్రవణమువలన నితరుల కలభ్య మగు భగవదావాసము సంప్రాప్తము కాగలదు (10. 90. 40-50). అతిదుస్తరమగు సంసారిసాగరమును దాటుటకు భగవంతు డనుపడవ దప్ప వేరొకటి లేదు. వివిధ దుఃఖములను పోగొట్టుకొనుటకు భగవల్లీలా కథా రస నిషేవణమే తరుణోపాయము (12. 4. 40). భగవద్గుణశ్లోకమువలననే మానవుడు విరాగి కాగలదు (10. 1. 4). భగవద్గుణశ్రవణ మనునది సమస్త భాగవత ధర్మములకు నుపలక్షణము. కావున నీవిధములగు ప్రయోగములు కన్పడినపుడు భాగవత ధర్మములని వ్యాఖ్య చేయవలెను.

భగవచ్చరణాంబుజ సేవయే అమృతత్వ హేతువని వేరొకచో గలదు (11. 2. 2). భగవత్కథాశ్రవణము, కీర్తనము, స్మరణము, పాదసేవనము, అర్చనము, వందనము, దాస్యము, సఖ్యము, ఆత్మనివేదనము నను నవలక్షణములతో గూడినది భక్తి. ఇట్టి భక్తి కలిగియుండుట ఉత్తమపురుషులక్షణము (7.5.23-24). కావున భగవానునిగురించి వినుట, భగవానుని కీర్తించుట, స్మరించుట అనువది అభయవ్రదాయకము లని చెప్పవచ్చును (2.1.5). భగవచ్ఛ్రవణ సంకీర్తన

ముల ద్వారా భగవదవతారము చిత్తము నావేశించి, చిత్త మందలి మాలిన్యము నంతయును నిర్మూలించును. భగవంతుని నభివ్యక్తముచేయని నాక్కుల, కథలు అసత్రప్తలాపములు గానప్పు డవగతములగును. భగవద్గుణోదయము లైన సత్త్వమంగళపుణ్యమే అన్వర్థము లగును. భగవంతుని ఉత్తమ శ్లోక యశోనుఁనుకీర్తనము గలిగిననే రమ్య, రుచిర, నవత్వాదులు సార్థకములు కాగలవు. అప్పుడు మానసము నదామ హేమాత్సనమగ్నము కాగలను. అప్పుడే శోకార్ణవమును దాటగలము భగవద్భావముతో వర్తించు ఏతాదృశ మానవులు నిర్మల హృదయులగు సాధువులని పిలువబడుదురు. కావుననే భగవద్భావ వర్జితమైన నైష్కర్మ్యముగాని, జ్ఞానముగాని శోభించవు. భగవద్భక్తిని తెలుపు శ్రవణ, మనన, నిధి ధ్యాసనలు శాంతిని, భద్రతను ప్రసాదించునని; విజ్ఞాన విరాగ యుక్తమగు జ్ఞానమును, పరమాత్మ భక్తిని, సత్త్వశుద్ధిని తీసికొనివచ్చునవి (12.12 47-54). సంసారకూపమాన బడినవారికి తన్నోక్షహేతువగు భగవచ్చరణావలంబనమున కలుగు ఆత్మార్పణమే శ్రేయస్కరము (10.69.18). రజో రాగ విపాదములు, క్రోధము, కామము, గర్వము, దైన్యము, భయము, ఆధి, సంసారబంధము అనున వీ విధమగు భక్తి వలననే నశింపగలవు (5.18.14). అసగా వీరికి భగవత్సేవ చేయవలెనను కోరిక యొక్కటే మిగిలియుండును (5.19 21). జగద్గురు వగు భగవానుని భర్తగా భావించి భజించుటయే శ్రేష్ఠమగు తపస్సు అని విష్ణుపురాణ మనుచున్నది. వైదికముగా యజించినను,

తాంత్రికముగా యజించినను, ఉభయసమ్మిశ్రితిముగా యజించినను భగవానుడే యజ్ఞపురుషుడు (11.27.7). అందుచే యజనక్రియ భక్తిమార్గములోనిదే యగుచున్నది. తద్వారా ఈప్రతిష్ఠాస్థితి కలుగుచున్నది (11.27.49). భగవానుని అర్ఘ్యపాద్యాదులచే పూజించి, సపర్యచేయువానిని దుఃఖములు బాధించవు. ఆత్మకృతమగు విపాకము ననుభవించుచు భగవదనుకంపను గోరి మనోవాక్కాయకర్మలతో భగవన్నమస్తృతిగావించువానికి భగవత్పదమే లభించగలదు (10.14.8). ఈ నమస్కృతి సర్వకీర్తిషహరము (12.12.46). కావుననే—

“మన్మనా భవ మద్యక్తో మద్యాజీ మాం నమస్కురు
మా మేవైష్యసి స్యం తే ప్రతిజానే ప్రియోఽసి మే”

అని గీతలో చెప్పబడినది. భగవన్నామ శ్రవణ మాత్రముననే మానవుడు నిర్మలు డగుచుండగా తదభిక్తులసంగతి వేరుగా జెప్పనక్కరలేదని భగవత మనుచున్నది (9.5.16). అశేష బంధువగు నీశ్వరుడు అనన్యశరణ్యము గలవారియం దాత్మభూతుడై యుండును (11.29.4). మనోవాక్కాయకర్మలను స్వార్థరహితముగా నుంచి భగవదర్పణము చేయువాని సుకృత మద్విధియము (11.2.36). ఇట్టి పరమానంద స్వరూపుడు, పూర్ణపురుషుడు, సనాతనుడు, బ్రహ్మయగు భగవానుడు గోపాలకులతో కలసిమెలసి తిరుగుట ఆ గోపాలకుల పుణ్య ఫలమే యగుచున్నది (10.14.32). కావుననే బ్రహ్మసుఖానుభూతికై భగవద్దాశ్యము చేయువారు తమతమ స్వార్థములను

తెక్కజేయక భక్తిమార్గాపలంబు లగుచున్నారు. సమస్త కర్మలను వదిలి, భగవానుని కాత్మను నివేదనముచేసి అమృతశ్యామును పొందు వ్యక్తి బ్రహ్మాత్మానుభూతిని పొందుచున్నాడు (11.29.34). ధర్మార్థకామములు, కయ దమాదులు మొదలగునవి శాస్త్రములలో చెప్పబడినను, భగవంతునకు ఆత్మను నివేదించుటయే శ్రేష్ఠమని శాస్త్రములు చెప్పు పరమరహస్యము (7.6.26). సర్వాత్మినా భగవంతుని శరణు జొచ్చుటయే శ్రేయస్కరమని తాత్పర్యము (11.5.41). కావున శక్త్యనుసారము భాగవతధర్మముల సనుష్ఠితులయే నాల్గవ భూమిక. ఈ నాలుగు భూమికలు పరమ భక్తిప్రతీతికి సాధనములు.

తర్వాత వచ్చునది రత్యం కురోత్సత్తి; భగవంతునిపై ప్రేమ యనునది మొలక యెత్తుట యని భావము. ద్రుత చిత్తమును ప్రవేశించిన భగవదాకారతారూపమగు సంస్కార విశేష మగు భక్తి స్థాయిభావమై భక్తిరసమును నిష్పన్నము చేయును. ఈ స్థాయిభావము భగవద్ధర్మానుష్ఠానాత్మకము. కావున సత్పురుషుల ప్రసంగములయందు భగవద్గుణములు చెవిన బడి హృదయము నావేశించి, మానవుని శీఘ్రముగా మోక్షమార్గమున ప్రవేశబెట్టిన వని, ఈ మార్గమున సభీష్టము నెరవేరుటకు శ్రద్ధాపూర్వకమగు భగవత్ప్రేమ బయలుదేరునని చెప్పబడినది (3.25.25). భక్తిరసానుభవమున కలుగు శ్రద్ధద్వారా జన్మించు రతి యనబడు ప్రేమ స్థాయిభావమై, పరిపుష్టమై భక్తిరసముగా పరిణామగుచున్నది. ఈ స్థాయి

భావ పరిపోషమును గూడ భాగవత మనేకసారులు వివరించి నది. అవిద్యలో బడి యున్నవారి ఆత్మ ఉపహితము కాగా మనస్సు కర్మవశ మగును. తద్వారా గాఢమగు దేహాత్మ సంయోగమున భగవంతునిపై ప్రేమ అంకుశించదు. కాని అపవర్గప్రదుడగు భగవంతునితో నాత్మకు సమాగమము కలుగగా సతాకిక మగు రతి యను భావము సముద్భవిత మగును (10.51.54). గంగానది అన్యవిషయాభిలాష లేక అన్యవిషయకమై భగవంతునితో లీనమగుటయే ఇచట గల రతి శబ్దమున కర్థము. కర్మాచరణమున నున్నను ఈశ్వరేచ్ఛ యున్నచో నీ రతి ఉదయించగలదు (10.47.67). ఈ రతి యను నైదివ భూమిక భక్తియొక్క స్వరూపమును తెలుపు నది. ఫలభూతములైన మిగిలిన ఆరు భూమికలును ఈ ఐదింటి యొక్క పరిపాకపిశేషములు.

రత్యంకురోత్పత్తి కలుగగా వచ్చునది స్వరూపాధిగతి. స్థూల సూక్ష్మ దేహద్వయాతిక్రముగా ప్రత్యగాత్మస్వరూప సాక్షాత్కారము కలుట ఆరవ భూమిక. ఈ యారవభూమిక బయలుదేరనిచో దేహేంద్రియాది విశేష జనితమైన రతి యనిర్వాహితమై దుఃఖావస్థను తేగలదు. హృదయగ్రంథ భేదన మగు నాత్మదర్శనరూపమగు జ్ఞానమే నిఃశ్రేయసహేతువు, ప్రకృతకంటె భిన్నము, ప్రకృతి కతీతము, నిర్గుణము, అనాది, స్వయంప్రకాశము, విశ్వమున సంతర్యామియు నగు నది ప్రత్యగాత్మ. యదృచ్ఛావశమున నీ యాత్మ గుణమయమై లీలాకారమున త్రిగుణాత్మకమగు జగమును సృష్టిలోనికి

దెచ్చునది. తద్వారా జ్ఞానము నిగూహితమై ప్రత్యగాత్మ స్వయంకృతమగు నుపహితత్వము నందుచున్నదని విష్ణుపురాణ మనుచున్నది. ఈరీతిగా నుపహితస్వరూపమున నున్న ఆత్మ కర్మల నాచరించుచు, గుణముల నాత్మగుణములుగా భావించగా సంసారబంధ మంకురించుచున్నది. అకర్త, నాశీ, నిర్వృతాత్మయగు బ్రహ్మస్వరూపమున కతాత్మికమగు పార తంత్ర్యమపుడు భావింపబడు చున్నదని భాగవతము చెప్పుచున్నది (3. 26. 6-7). నిత్యము, అప్యయము, శుద్ధము, ఏకము, సర్వాశ్రయము, అవిశ్రీయము, త్యాగకము, అసంగము, అవాప్యతము, తేత్రజ్ఞుడు, స్వద్వ్యక్తేతువు ఆత్మ యను పండ్లెండు లక్షణములలో ఆత్మస్వరూపమును వివేకియగు విద్వాంసుడు తెలిసికొని అహం మమాభి మానములను, మోహజనితమగు దేహేంద్రియాదు సద్యాపమును వదలుకొనవలెను (7. 7. 19 20). ఇట్టి శుద్ధతత్త్వమగు ఆత్మేశ్వయ మగుటచే తత్త్వద మగును. ఈ తత్త్వదము ప్రమాత యగు త్వంసదముకంటె భిన్నము గాదని తెలియగా “తత్త్వమసి” అను మహావాక్యములో గల “నీవే బ్రహ్మవు” అను అర్థ మనుభవింపబడ గలదు. ఆత్మస్వరూపము, సర్వాంతర్యామియు నగు భగవానుడు జగద్ధితము గోరి, మాయద్వారా దేహమును ధరించునని అవతారలక్షణము భాగవతమున చెప్పబడినది (10. 14. 55).

ఇట్టి జ్ఞానము భక్తివలన జన్మించునది. భక్తియోగము నవలంబించగా నిర్వృతమగు వైరాగ్య జ్ఞానము లుదయించ

గలవు (1.2.7). శ్రేయస్కరమగు భక్తిని నిరసించి, జ్ఞానము నందవలెనను 'యత్నించువారలకు కేశమే మిగుల గలదు (10. 14. 4). ఏతాదృశతత్త్వజ్ఞానము కలుగగా వైరాగ్యము దృఢమగును. అప్పుడు భగవంతునిపై ఉదయించిన ప్రేమ వృద్ధి పొందును. ఈ ప్రేమప్రవృద్ధి యనున దేడవ భూమిక. భగవంతుడే తన యాత్మయని గ్రహించినవానికి జగము మనకు భాసించినట్లు భాసించదు. సర్వము భగవత్పరిరంభితమైనట్లు కన్పించును. భగవద్భావనాయుక్తు డగుటచే నట్టి వ్యక్తికి సర్వము భగవన్మయముగా ప్రతీయమాన మగును. అస్పంద ప్రణయానంద సలిలామిలితేక్షణుడై భగవంతుని తన ప్రియునిగా అనుభవించును. తద్వారా మనస్సును విషయములనుండి పరాజ్యుఖము గావించి ఉత్కృష్టమగు నిర్వృత్తి నందగల్గును (7. 4. 37 - 42). భగవద్రతి పెంపొందుచున్న హృదయము గలవాడు షడ్వర్గములను జయించుచున్నాడు. భగవంతుని లీలాదేహము గాలించిన పణక్రియాదులను శ్రద్ధతో వినగా నతిహర్షోత్పల కాశ్రుగద్గదమగు వాక్కుతో నట్టివ్యక్తి పాడుచు విలపించుచు, నర్తించును. గ్రహగ్రస్తునివలె నొకప్పుడు వర్తించును. ఒకవేళ నవ్వును. మరొకచో నాక్రందనము గావించును. వేరొకచో ధ్యానించును. ఇంకొకచో జనులకు నమస్కరించు చుండును. మాటిమాటికి భగవ్నామమును నుచ్చరించు చుండును. అప్పుడు సమస్తబంధనముల నుండి విముక్తుడై, భగవద్భావ భావానుకృతమగు సాశయాకృతి గలవాడై, భక్తిప్రకర్షవశమున భగవానుని సమీపిం

చును. ఇట్టి బ్రహ్మస్వరూపమే నిర్వాణసూఖమని విద్వాంసులనుచున్నారు (7. 7. 33-37). ఇంతవరకు చెప్పబడిన ఏడు భూమికలు సాధనాభ్యాసమునకు జెందినవి. ఇక చెప్పబోవు నాలుగు భూమికలు నయత్న సాధ్యములు.

 భగవత్ స్మరణ మెనిమిదవ భూమిక. ప్రేమాస్పదీ భూతిమైన భగవంతుని సాక్షాత్కారము ప్రేమాతిశయ హేతుకము. భగవత్పాద సేవాభిరతులై, భగవంతుని మాత్రమే వాంఛించు కొందరు భగవద్దైకాత్మతను కోరుట లేదు; ఇట్టివారు భగవద్గుణ క్రియాదుల ననుకీర్తన జేయు భాగవతధర్మపరులు. భగవత్స్వరూపాదులను వర్ణించు వీడు వాక్తాయ కర్మలతో భగవంతుని భావించు పుణ్యజీవులు. భగవత్స్వరూపావగతి గల్గిన వీరు దర్శనీయావయవములలో ఉదార విలాస హాసేక్షిత వామసూక్తములతో తమ ప్రాణములను, ఆత్మను భగవదర్పణము చేయుచున్నారు (3. 25. 34-36). తద్వారా తొమ్మిదవ భూమికయగు భగవద్ధర్మనిష్ఠ కలును. భగవన్యస్త మాననుడగు మహాభాగు డహింసా ద్యశేష గుణములతో నావహిల్లును. అప్పుడు మనస్సును సంయమించి కేవలము భగవద్ధ్యానపరు డగును. ఈ జ్ఞాన సమాధి కలుగగా నిజమగు నిఃసంగత్వము కలుగ గలదు. సప్తద్వీపవతియగు భూమండలము సంతయు జయించి, అవ్యయమగు శ్రీయమును పొంది, అమలవిభవముతో తులదూగి, ఇదియంతయు స్వస్థ సంస్తుతమను నిశ్చయమున కంబరీషుడౌవచ్చినాడు. అప్పుడు భగవంతునియందు, సాధువులగు భగవ

దృక్తులయందు భగవద్బుద్ధి కలిగినవాడై ఐహికవిభవమును తుచ్ఛముగా పరిగణింప గల్గినాడు. అపై మనోవాక్యాయ కర్మలను భగవదర్పణము గావించి సర్వత్ర భగవద్భావము ననుభవించ సాగెను (9. 4. 15-21). ఈశ్వరునియందు చిత్తమును స్థిరముగా నిలపి, భగవదనుకీర్తనము జేయుచు, భగవంతునిపై ప్రేమభావమును వహించి, తదృక్తులతో ప్రసంగించుచు, సర్వత్ర మైత్రిని పెంపొందించగా దివ్యానుభూతి కలుగ గలదు (1. 10. 15-17). కర్మపథమున వర్తించుచున్న మానవులు మహాయోగుల నాదర్శముగా నిలపికొని, వారి అడుగుజాడలలో నడచిననే అజ్ఞానాంధకారమునుండి తరించగలరు (11. 6. 48). భగవద్ధర్మానుష్ఠానమాతో జీవించుచు, భగవద్దాసులై జనులు విశ్వమాయను జయించగలరు (11. 6. 46). ఈ భగవద్ధర్మనిష్ఠ ప్రయత్నపూర్వకముగా సంభవించు సాధనము. స్వతఃసిద్ధమగు భగవద్ధర్మనిష్ఠ ఫలభూతముకాగా తొమ్మిదవ భూమికయగును.

భగవద్గుణ శాలిత్వమును తనయం దనుభవించుట పదియవ భూమికగా చెప్పబడినది. భగవచ్ఛ్రియమును మాత్రమభిలషించు భక్తులు భద్రము, శాశ్వతమునగు స్థితిని పొందగలరు. కాని ఈస్థితి సంభవించవలె ననిన భగవద్భావమే ఆత్మలో ప్రతీయమానము కావలెను. అనగా పరమభక్తులకభగవానుడు ప్రియతమమగు ఆత్మగను, సుతుడుగను, సఖుడగను, గురువుగను, స్నేహితుడుగను, ఇష్టదైవతముగన

ప్రతీయమాను డగును (3. 25. 37-38). ఈ యవినశ్వర భగవత్తుల్య గుణావిర్భావమే పదియవ భూమిక.

ఇక మిగిలిన భూమిక చివరకు సుప్రాప్త మగునది. ఇందు భగవంతునిపై ఉదయించిన ప్రేమ పరాంకోటి నందే పరిపుష్ట మగును. ఇది ప్రేమయొక్క పరాకాష్ఠ యనబడును. భగవంతునినుండి యెడబాటును భక్తుడు సహించజాలడు. విరహానహిష్ణుతా రూపమగు నీ యవస్థ ప్రాణపరిత్యాగము కలుగువరకు నిలచియుండును. భగద్దర్శనములేని గోపికలకు ఊణమొక యుగముగా పరిణమించినదట (10. 19. 16). భగవంతుని ఒక త్రుటికాలము చూడక పోయినను ఒక యుగ కాలము చూడనట్లు కనుపించును (10. 31. 15.). ఒక్క ఊణము కోటివర్షములవలె భాదించునట (1. 11. 9). కాగా భగవద్దర్శన మొకసారి లభించిన, తద్విరహమున కోర్వ జాలక పోవుదురు. అప్పుడు కలుగు విప్రలంభశృంగారముద్వారా భక్త్యాత్మకమగు ప్రేమ పరమోత్కృష్టమై రాణించును.

లఊణం భగవద్భక్తేః సాధనం సోపపత్తికమ్
సభూమికం స్వరూపం యథాబుద్ధీ హ వర్ణితమ్. ౩౫
ఇతి శ్రీ పరమహంస పరివ్రాజకాచార్య శ్రీ మధు
నూదన సరస్వతీ విరచితే భగవద్భక్తిరసాయనే
స్వరూప భూమికా సాధన సహిత భక్తిసామాన్య
నిరూపణం నామ ప్రథమ ఉల్లాసః సమాప్తః.

భగవద్భక్తియొక్క లక్షణమును, సాధనమును ఉపపత్తి పూర్వకముగా చెప్పితిమి. తదనుగుణముగా భూమికలను, భక్తిస్వరూపమును స్వబుద్ధ్యనుసారము వర్ణించితిమి. అనంత రోల్లాసమున నీ విషయము నింక వివరించెము.

గద్య

(శ్రీ) పరమహంస పరివ్రాజకాచార్య (శ్రీ) మధుసూదన
సరస్వతీ విరచిత మగు భగవద్భక్తి రసాయనమున,
ఆంధ్రవివృత్యయందు, స్వరూప భూమికాసాధన
సహిత మగు భక్తిసామాన్య నిరూపణ
మనబడు ప్రథమోల్లాసము
సమాప్తము.

ద్వితీయోల్లాసము

ద్రుతే చిత్తే ప్రవిష్టాయా గోవిందాకారతా స్థిరా
సా భక్తి రిత్యభిహితా; విశేష స్వధునోచ్యతే. ౧

భక్తివిశేష నిరూపణము చేయగోరి మధుసూదనుడు రెండవ యల్లాసము నారంభించు చున్నాడు. స్వాభావికముగా కఠినమైన చిత్తద్రవ్యము కామ క్రోధాది తాపకములచే ద్రవి భావము నందునని చెప్పితిమి. ఇట్లు ద్రుతమైన చిత్తమున వస్తువుయొక్క ఆకారము వినిశ్చిత్తమగునని యంటిమి. అనగా చిత్తము విషయాకారమును పొందునని భావము. ఈరీతిగా భగవంతు డను విషయముపై దృష్టిని నిలుపగా ద్రుతచిత్తము భగవదాకారతను పొందును. ఈ యాకారత స్థిరముగా నుండగా, స్థాయిభావమని పిలువబడు చున్నది. ఈవిధమైన స్థాయి భావమును భక్తియని యందురు. సర్వేశ్వరుని ఉద్దేశించి వచ్చు మనోవృత్తిని భక్తియని పిలచితిమి. ఇక నీ యల్లాస మున భక్తివిశేషమును నిరూపించ నున్నాము.

చిత్తద్రుతే: కారణానాం భేదా ద్భక్తి స్తు భిద్యతే
తా న్యుక్తాని తు సంక్షేపాద్ వ్యాఖ్యాయంతేఽథునా

స్ఫుటమ్. ౨

చిత్త ద్రవీభావమున కనేక కారణములు గలవు. ఈ యుత్పాదక కారణములు పరస్పరము భేదించుచున్నవి. ఇందుచే తిజ్జనిత మగు భక్తిగూడ అనేక రూపములుగా కన్పించుచున్నది. ఈ భిన్న కారణములను శంఖీప్తముగా మొదటి యుల్లాసమున చెప్పితిమి. వీటినిచట వివరించబోవు చున్నాము.

కామః శరీరసంబంధవిశేషః స్పృహయాలుతా

సంనిధానా సంనిధాన భేదేన స భవే ద్ద్విధా. ౩

కామ క్రోధాదులు ద్రవీభావ కారణము లని మొదటి యుల్లాసమున చెప్పితిమి. ఇందు మొదటిది కామము. కామ మనగా స్పృహయాలుత, కోరికయని అర్థము. దేహాత్మనంబంధ వశమున ఇచ్చ బయలుదేరును. ఇచ్చ యనునది యొక పురోఽవస్థిత మగు విషయము నుద్దేశించి వచ్చునది. విషయ మెదురుగా నుండగా బయలుదేరు కామము వేరు. ఎదుట లేనపుడూ వచ్చు కామము వేరు. సాన్నిధ్యమున విషయ ముండగా కలుగు కామము సంభోగాత్మకము. అసాన్నిధ్యమున విషయ మున్న విప్రలంభాత్మకమగు కామము కలుగును.

తజ్జన్యాయాం ద్రుతౌ చిత్తే యా స్యా చ్ఛ్రీకృష్ణనిష్ఠతా

సంభోగ విప్రయోగాఖ్యా రతిః సా సా క్రమా ద్భవేత్. ౪

విషయసన్నిధానమున చిత్తము ద్రవీభూతము కాగా శ్రీకృష్ణాకారతాక మగు, అనగా భగవదాకారతాక మగు చిత్తవృత్తి కలుగును. భగవదాకారత చిత్తము నావేశించును.

ఇట్లుత్పన్న మగు రతిని సంభోగాత్మక మందురు. విషయము సన్నిధానమున తేనెపుడు చిత్తద్రుతి కలుగగా చిత్తము నావే శించు భగవదాకారతాక మగు రతిని విప్రలంభాత్మక మని యందురు. సామ్యాతిశయ వినిర్ముక్త సచ్చిదానంద ఘనాత్మకముగా బ్రహ్మపదార్థము రసరూపమున ఆవిర్భవించును. చిత్తముయొక్క సహజస్వభావమే భగవదాకారతను పొందుట యని వెనుక చెప్పితిమి. ఈ భగవదాకారత ప్రతీతము కాగా శాంత, దాస్య, సఖ్య, వాత్సల్య, మాధుర్యాది భావములు ప్రజ్వలితములై భక్తిరసమున పర్యవసితములు కాగలవు. భగవద్రూపము నేరీతిగా భజించుదుమో, అదేరీతిగా భగవానుడు ప్రతీయమాన మగును. ఇందుచే —

“యే యథా మాం ప్రపద్యంతే తాం స్తథైవ భజామ్యహమ్”

అని చెప్పబడినది. ఏవంవిధమగు భక్తిభావము రసత్వమున పర్యవసించును. సమస్తభావములు రసమున పరిపుష్టములై, రసాభినిర్వృత్తి హేతుకములగునని భరతుడు సహితము నాట్యశాస్త్రమున చెప్పినాడు.

భాగవత శ్లోకములలో (10. 29. 46; 10. 30. 27) భక్తిభావము ప్రమోదాత్మకమగు రతిగా పరిణమించుట గాన నగును. అనగా రతి భక్తియొక్క రూపాంతరముగా భాసించుచున్నదని భావము.

క్రోధ ఈర్ష్యా నిమిత్తం తు చిత్తాభిజ్వలనం భవేద్
తజ్జన్యాయాం ద్రుతో సా తు ద్వేషోబ్ధేన గృహ్యతే. ౫

ఇక క్రోధము నిర్వచించుట చున్నది. ఈర్ష్యవలన జన్మించు క్రోధమున చిత్తము జ్వలించును. పరుని అభ్యుదయాదికమును సహించజాలక పోయినపుడు కలుగు అసూయ ద్వారా మనస్సు దీప్తావస్థను జెందును. క్రోధమున బయలుదేరు చిత్తద్రుతియందు కలుగు భగవదాకారత ద్వేష పద వాచ్యమగును.

అత్ర చేతోవ్యాకులత్వం సోపద్రావకదర్శనాత్

ఉపద్రావకనాశార్థం తత్త్రిత్యర్థం చ తద్ద్విధా. ౬

ద్వేషము కలుగునపుడు చిత్తవిఘ్నేషము కన్పించును. ఉపద్రావక దర్శనమున కలుగు మనస్తపనాదికము నివృత్తించవలెననిన, తద్ద్విషయము నివృత్తించవలెను. ఒకవిషయముపై ద్వేషము కల్గినచో నావిషయము నశించిననే ద్వేషము నశించగలదు. విషయనాశమున మనఃప్రీతి కలుగును. ఒక్కొక్కపుడు చిత్తప్రీతికై చిత్తవ్యాకులత్వము బయలుదేరుట గూడ గలదు.

తత్రాద్యం ద్వేష ఏవ స్యా ద్ద్వితీయం రతిశబ్దభాక్

ఉపరిష్టా త్త దుభయం మయా స్పష్టికరిష్యతే. ౭

ఉపద్రావక నాశము నభిలషించు క్రోధమును ద్వేషమని యందురు. ఉపద్రావక ప్రీత్యర్థకమగు క్రోధమును రతి యందురు. ఈ రతిని విప్రలంభరూపముగా గ్రహించవలెను. కించి ద్విప్రియ దర్శన శ్రవణాదులద్వారా వచ్చు ఈర్ష్యాకషాయితత్వమును విప్రలంభ విశేషతా ప్రయోజకముగా స్వీకరించవలెను. ఈవిషయము నిరుపది తొమ్మిదవ కారిక

యందు, ముప్పదియొకటవ కారికయందు, వివరింపబడగలదు. భగవద్విషయక మగు నీర్వచే ప్రదీప్తచేతస్కుడైన శిశు పాలుని ద్వేషము మనకు తెలిసినదే (10. 74. 30) కాని —

“రాధామంజులమందిరా దుపగత శ్చంద్రావలీ మూచివాన్
రాధే! డేమ మిహేతి తస్య వచనం శ్రుత్వాఽఽహ చంద్రావలీ
కంస! డేమ మయే విముగ్ధహృదయే! కంసః క్వ దృష్ట స్త్వయా
రాధా క్వేతి విలజ్జతో నతముఖః స్మేరో హతిః పాతు వః”

అను శ్లోకమున ప్రీతిప్రయోజక మగు నీర్వ్య గలదు.

ద్వేషా హేతుః స్వమంతూర్థం వైకవ్యం చిత్తగం తు యత్
తజ్జన్యాయాం ద్రుతో యాఽఽస్తే రతిః సా భయ ముచ్యతే. ౮

ఇక భయమును నిర్వచించుచున్నాడు. ద్వేషము, భయము అనునవి రతి యను స్థాయిభావము నాశ్రయించుకొని వచ్చునవి. కాని ఈ రతి వీటితో మిశ్రితమై యుండుటచే నిది శుద్ధము కాజాలదు. చిత్తవ్యాకులత్వమునకు రతివిరోధినులగు భాతాదులు ద్వేషమున గలవు. ప్రీత్యర్థకమైన ద్వేషముచే విప్రలాభయోగ్య మగు రతి స్థాయిభావము గాగలదు. ఉపద్రావక నిరాసార్థక మగు ద్వేషమున రతి యను భావమునకు స్థాయిత్వము లేదు. ఇట్లే భయమున సహితము సంకీర్ణ మిశ్రితముగా గాని, కేవల మిశ్రితముగా గాని రతికి స్థాయిత్వము సంకీకరించవలెను. చిత్తగతము, నిజాపరాధజనితము నగు వైకవ్యము విజాతీయ త్రాస విశేషమై, మృత్యు శర

ణాను సంహిత్యాది జనకమైన రతి యను భావము భయానక భక్తిరసముగా పరిణమించును. ద్వేషము తాపకమై చిత్తద్రవ శోషణముగా వర్తించుటచే ద్వేషజనకత్వమున నిట్లు రతి పరిణమించు కాలదు.

స్నేహః పుత్రాదివిషయః పాల్యపాలకలక్షణః

సేవ్యసేవకభావోఽన్యః సోఽవ్యుక్త స్త్రినిధో బుధైః. ౯

పుత్రాదివిషయకము, పాల్యపాలకభావమునై వ్యక్త మగునది స్నేహమును భావము. పుత్రాదుల నుద్దేశించి, వారిని రక్షించుటయందు కనబడున దీ భావము. సేవ్య సేవక భావమున కన్నడు స్నేహము దీనికన్న విలక్షణము. సేవ్య సేవక భావరూపము గూడా చెప్పబోవు మూడు విధములుగాగలదు.

భగవద్దాస్య సఖ్యాఖ్యాం మిత్రితం చాపరం జగః .

యా కృష్ణాకారతా చిత్తే తజ్జన్యద్రుతిశాలిని. ౧౦

పాల్య పాలక భావేన సా వత్సలరతి ర్భవేత్

సేవ్య సేవక భావేన ప్రేయో రతి రి తీర్యతే. ౧౧

భగవంతుని దాస్యబుద్ధితోను, సఖ్యబుద్ధితోను గూడ భజించవచ్చును. దాస్యబుద్ధి, సఖ్యబుద్ధికలసిన నొకవిధ మగు సేవ్య సేవకభావము రాగలదు. ప్రీతిస్థాయిక మైనది దాస్యరసమని, విక్రంభస్థాయిక మైనది సఖ్య మనబడు ప్రేయోరసమని రసజ్ఞులనినారు. ప్రభుతాజ్ఞాన, నిబంధన, సాదర, చాంచల్యాత్మక సంక్రమ స్థాయిక మైనది దాస్యము. ముక్తసంభ్రమ,

గాఢవిశ్వాస, ప్రాణవిశ్రంభ స్థాయిక మైనది సఖ్యము. ఈ సంభ్రమ విశ్రంభ ప్రయుక్త మైన ద్రవచిత్తమున క్రమమూగా భగవదాకారత ప్రవేశించగా సంభ్రమరతి, విశ్రంభరతి బయలు దేర గలవు.

పాల్య పాలక రూపమగు స్నేహములో ద్రుతచిత్తము విషయాకారమును పొందగా వాత్సల్యరతి కన్పించును. సేవ్య సేవక భావములో ద్రుతచిత్తము విషయాకారము నందగా ప్రేయోరతి కన్పించును.

హర్ష శ్చిత్తసముల్లాసః కథ్యతే స చతుర్విధః

ఏకః పరానందమయః శ్రీశమాహాత్యకారణమ్. ౧౨

ఇక హర్షము నిర్వచింపబడు చున్నది ఇష్టవిషయ ప్రాప్తిలో కలుగు సుఖవిశేషమే హర్షము. చిత్తసముల్లాసాత్మక మగు హర్షము నాల్గు విధముల గలను. ఇందు మొదటిది పరానందమయము. నిరతిశయానంద ప్రచురమైన ఈహర్షము శ్రీశమాహాత్య కారణము. మాహాత్యరూపమగు విషయము యొక్క జ్ఞానము మానవునకు హర్షమున కలుగగలదు. ఈ హర్షము భగవత్సహత్వానుభవ జనకత్వ యోగ్యము.

తజ్జన్యాయాం ద్రుతౌ శుద్ధా రతి ర్గోవిందగోచరా

ఏతదంతం హి శాస్త్రేషు సాధనామ్నా న మిష్యతే. ౧౩

హర్షమువలన కలుగు చిత్తద్రుతియందు భగవద్విషయకమగు రతి శుద్ధమై, సంకర మిశ్రణాది రహితమై భాసిం

చును. పరమ పుగుషారోప లబ్ధ్యుపాయ ప్రతిపాదకము లగు శాస్త్రములయందే నిశ్చయముగా పరమపుగుషార్థప్రాప్తికము లను గూర్చిన ఉపదేశము కన్పించును. ఇట్టి ఉపదేశము పూర్వోక్తహర్షమున గలదు గనుక నీ హర్షరూపము ప్రధాన మగును. కావుననే భాగవత (౪. ౪. ౪-౮) మీ హర్షప్రాధాన్యమును ప్రస్తావించుచున్నది.

ప్రీడావికృత వాగ్వేష చేష్టా౭౭ది జనితో౭ పరః

తజ్జన్యాయాం ద్రుతౌ చేతో వికాసో హాస ఉచ్యతే. ౧౪

హర్షముయొక్క ద్వితీయరూప మిచట చెప్పబడుచున్నది. సిగ్గుచే వికృతమైన వాగ్వేష చేష్టాదులవ్వారా జన్మించు హర్షము రెండవది. ఈహర్షమువలన కలుగు చిత్తద్రవీభావమున చిత్తవికాసరూప మగు హాస మున్నది.

లోకోత్తర చమత్కారి వస్తు దర్శనజః పరః

తజ్జన్యాయాం ద్రుతౌ చేతోవికాసో విస్మయో యతః. ౧౫

అస్వాభావికము, అలౌకికము, సుఖాతిశేషజనకము నగు వస్తుజ్ఞానమువలన సుదృఢించు హర్షము మూడవది. ఈహర్ష జనితమగు చిత్తద్రుతియందు చిత్తవికాస రూప మగు విస్మయము గలదు.

యుద్ధాది తాప జనితో వీరాణాం జాయతే పరః

జితచిత్తస్య పిస్తారో ద్రుత స్యోత్సాహ ఉచ్యతే. ౧౬

యుద్ధము మొదలగువాని ప్రజ్వలనముద్వారా శూనులకు జన్మించు హర్షము నాల్గనది. జతునిచిత్తము ద్రవిభూతమైనచో కన్పించు చిత్తవిస్తార రూపమగు ఉత్సాహ మిచట గలదు.

ఇష్టవిచ్ఛేదజనితో య శ్చిత్తే క్లిష్టతోదయః

తజ్జన్యాయాం ద్రుతో విష్టారతతా శోక ఉచ్యతే. ౧౭

శోకము నిక చెప్పుచున్నాము. ఇష్ట విషయమునుండి వియోగము కలుగ సంభవించు చిత్తవ్యాకులత్వమును శోకమని యందురు. ఈ శోకజనితమగు ద్రుతచిత్తమున ప్రవేశించు రతిభావమే శోకము. రతి యను భావము నాధారముగా జేసి కొని శోకము వచ్చును.

దయా ఘృణా స్యా ద్విషయతుచ్ఛత్వ జ్ఞాన దీర్ఘికా

తయా ద్రుతే తు మనసి జగుప్సా జాయతే త్రిధా. ౧౮

చిత్తద్రావకము లని కొన్నింటిని నిర్దేశించితిమి. ఇచట సందర్భశుద్ధ్యర్థము దయ నిర్వచింపబడు చున్నది. విషయములు తుద్రములను జ్ఞానము కలుగగా గొప్ప దయ బయలుదేరును. విషయములను గూర్చిన తుచ్ఛత్వజ్ఞానము ఉద్వేజకత్వ, ఊభకత్వ, వివేకానాస్పదత్వ రూపములతో మూడు విధముల కలుగుచున్నది. ద్రుతచిత్తమున జగుప్స సహితము మూడు విధములుగా గలదని వ్యవహరించు చున్నారు. ఈ మూడు విధములు తర్వాతి రెండు కారికలలో నీయబడినవి.

పూతి వ్రణాది విషయే కథితోద్వేగినీ బుద్ధైః
 శ్మశానోత్థ పిశాచాది విషయా త్కోభిణీ భవేత్. ౧౯
 దేహేంద్రియాదిదుఃఖే త్వవిచారణపురఃసరా
 ఘృణా శుద్ధేతి కవిభిః సా జగుప్సా ప్రకీర్తితా. ౨౦

దుర్గంధము, వ్రణములు మొదలగు విషయములపై
 కలుగు జగుప్స లేక ఏవగింపు, ఉద్వేగిని యనబడును.
 శ్మశానము, పిశాచములు మొదలగు విషయములపై కలుగు
 ఏవగింపును త్కోభిణీ యందురు. శరీరేంద్రియాది నిబంధనమైన
 దుఃఖమును విషయముగా గలిగిన జగుప్స వివేకరాహిత్య
 మును పురస్కరించుకొని కలుగును. బాహ్యపాధి సం
 పర్కము లేకపోవుటచే నీ యవివేకపురస్కర మగు జగుప్సను
 శుద్ధ మగు దయ యని పిలుతురు.

యా తు శోచ్యస్య రక్షార్థం ప్రవృత్తి రనుకంపయా
 తయా ద్రుతే తు మనసి దయోత్సాహః స్మృతో బుద్ధైః.

ప్రసంగవశమున ఉత్సాహరూపములను చెప్పదలచి
 మొదట దయోత్సాహము నిట నిర్వచించు చున్నాము.
 దయనీయమగు విషయమును రక్షించుటకై కలుగు కృపా
 సహిత మగు ప్రవృత్తియందు చిత్తద్రుతి కలుగ దయోత్సా
 హము బయలుదేరును.

సర్వస్వ మపి దాస్యమి ప్రార్థయేతి చ యో మహాన్
 ఉద్యమా ద్రుతచిత్తస్య దానోత్సాహః స ఉచ్యతే. ౨౨

స్వాభీష్టవస్తువు నర్థించగా తదర్థము సమస్తమును దానము చేయవలె నను ప్రశంసనీయమగు ఉత్సాహ మెవనికి కలుగనో అట్టివానికి దానోత్సాహము గలదని యనవలెను.

తథా స్వధర్మరక్షార్థం యా ప్రవృత్తిః ప్రయత్నతః
తయా చిత్తస్య విస్తారో ధర్మోత్సాహః ద్రుతో భవేత్.

స్వధర్మమును ప్రయత్న పూర్వకముగా చేతనై నంత వరకు రక్షించుకొన వలెనను ప్రవృత్తి గలవాని ద్రుతచిత్తమున చిత్తవిస్తార రూప మగు ధర్మోత్సాహము ప్రతీయమాన మగును.

పశీకారాఖ్యై నైరాగ్యం యత్ కామాన్సృహతాత్మకమ్
తేన ద్రుతస్య చిత్తస్య ప్రకాశః శమ ఉచ్యతే. ౨౪

శమమును భావమిక నిర్వచింపబడు చున్నది. కామనా విషయము లేకపోవుటచే హృదయము రాగశూన్య మగును. విహి కాముష్మిక విషయములపై వాంఛ లేని వీతరాగునకు పశీకారవైరాగ్యము గలదని వెనుక జెప్పితిమి. ఈ వైరాగ్య మూలకముగా ద్రవీభూతమైన చిత్తమున కన్పించు చిత్తప్రకాశమును శమమని వ్యవహరింతురు.

ఇతోఽన్యథా తు చిత్తస్య న ద్రుతి ర్విద్యతే క్వచిద్
తదభావా త్తు భావో న నిరుక్తాన్యోఽస్తి కశ్చన. ౨౫

కామ, క్రోధ, భయ, స్నేహ, హర్ష, శోక, దయా, శమములచే చిత్తము ద్రవీభావము నందుచున్నది. వీటికంటె

భిన్నమగు ప్రకారములద్వారా చిత్తద్రుతి కలుగ నేరదు. ఈ ఎనిమిదింటికన్న విలక్షణమగు స్థాయిభావము లేదని భావము. స్థాయిభావము లేనిచో రసము నిష్పన్నము కాజాలదు. భక్తిరసమునకు భగవద్విషయకమగు రతి యవసరమని చెప్పితిమి. స్థాయిభూతమగు రతియందు చిత్తము భగవదాకారతాక మగును. ఇట్లగుటకు చిత్తద్రుతి యవసరము. చిత్తము ద్రవించుటకు తాపకద్రవ్యములు కావలెను. కామాదులగు పైన జెప్పిన అష్టభావములే తాపకము లగుచున్నవి. వీటికంటె భిన్నమైన స్థాయిభావము లేదనవలెను.

యావత్త్యోద్రుత యశ్చిత్తే భావాస్తావంతి ఏవహి

స్థాయినో, రసతాంయాంతి విభావాది సమాశ్రయాత్ . ౨౬

చిత్తద్రుతు లేన్ని తెరగుల గలదో, అన్ని భావములే కలవని యెంచవలెను. అనుగతములగు కామాద్యుపాధులచే నుపహితము లైనవి చిత్తవృత్తు లగుటచే, చిత్తద్రుతు లసంఖ్యాకములుగావసి, భావముల సంఖ్యనే చిత్తద్రుతులసంఖ్యగా గూడ నెంచవలెనని నిశ్చయించుచుంటిమి. చిత్తద్రుతుల కంటె సభిన్నములగు స్థాయిభావముల సంఖ్య సహిత మిట్లే నిశ్చితమగుచున్నది. ఈ స్థాయిభావములకు విభావాది సంయోగము కలుగ రసత్వము సిద్ధించుచున్నది. ఏ భావము మాత్రమే రసముగా పరిణమించ గలదో, ఆ భావమునే స్థాయిభావ మని వ్యవహరించ వలెను.

ఇక చిత్తద్రుతి సామాన్యము లగు స్థాయిభావములకు భగవద్విషయక మగు రసత్వ మెట్లు సిద్ధించునో చెప్పబోవు చున్నాడు.

ధర్మోత్సాహేనా దయోత్సాహేనా జగుస్సా త్రివిధా శమః
షడ ప్యేతే న విషయా భగవద్విషయా న హి. ౨౭

ధర్మోత్సాహము, దయోత్సాహము, త్రివిధముగా నున్న జగుప్స, శమము అను నాగు భావములు విభావాను భావ సంచారిభావములతో సమన్వితములై, పరిపుష్టములు కాగా తాకిక రసములుగా పరిణమించు చున్నవి, తాకికరసా స్వాద యోగ్యములగు భావములకు భక్త్యంగత్వము కలుగుదు. ఈ భావమును తర్వాతిశ్లోకమున దృఢపరచు చున్నాడు.

ధర్మవీరో దయావీరో భీభత్సః శాంత ఇ త్య మీ,
అతో న భక్తిరసతాం యాంతి భిన్నాస్పదత్వితః. ౨౮

ధర్మానుబంధి యగు వీరరసము, దయానుబంధి యగు వీరరసము, జగుస్సాత్రయాత్మక మగు త్రివిధ భీభత్సరసములు శాంతము అను నాగు రసములు భక్తిరసముగా పరిణమించ జాలవు. వీటియందు భజనీయ మగు నాలంబన విభావము లేక పోవుటయే ఇందులకు ప్రబల హేతువు.

“రాజ్యము, ధనము, జేహము, భార్య, స్నేహరులు, పుత్రులు, ఈ లోకమున నేను చేకూర్చినది మొదలగునవి యన్నియు సర్వదా ధర్మమునకై ఉద్యతములై యున్నవి.”

అని పలికినపుడు యుధిష్ఠిరునకు కల్గిన ఉత్సాహము ధర్మ విషయకమే గాని, భగద్విషయకము గాదు. “దినావసాన మగుటచే దీనిలేగదూడ తల్లికై ఉత్సాహము లగును గనుక నీ వసిష్ఠమహర్షియొక్క ధేనువును వదలి, నాశరీరమును భక్షించి నీ యాకలిని బాపికొనుము.” అని సింహమును గూర్చి దిలీ పుడు పల్కినపుడు కన్పించు ఉత్సాహము ధేనువిషయకమైన దయకు జెందినది. ఇట్లే ఉద్వేగిని యగు జగుప్సనుండి, త్సోభణియగు జగుప్సనుండి, దుఃఖనిబంధనమగు శుద్ధజగుప్స నుండి, జన్మించు బీభత్సరసమున కాలంబన విభావము బాహ్య జగములోని విషయరూపమున గలదు. శాంతమును శృంగా తాది రసములవంటి రసముగా గ్రహించినచో శాంతమునగూడ నిట్టి స్థితియే కన్పించును.

శాంతము రసమాకాదా? యను చర్చనాలంకారికులు జరిపియున్నారు. శృంగారము, హాస్యము, కరుణ, రౌద్రము, వీరము, భయానకము, బీభత్సము, అద్భుతము నను ఎనిమిది రసములు గలవు. వీటిలో శృంగార, హాస్య, కరుణ, అద్భు తములు ప్రథానములు. మిగిలిన రసముల నన్నింటిని వీటియం దంతర్భూతములుగా గ్రహించ వచ్చును. కాని శాంతరస మిట్లు అంతర్భూతమగునని చెప్ప వీలులేదు. శాంతము రసమే కాదని కొందరు, తొమ్మిదవ రసమని కొందరు వాదించి యున్నారు. సాహిత్యమున శాంతరసమును ప్రధానముగా వర్ణించునని శాంతరసోపక్షేపకమై నాట్యశాస్త్రమున వర్ణించిన వాడు భట్టనాయకుడు. ఈ వాదము సంగీతరంగమున అభినవ

గువ్వుడు శాంతమే రసమని, మహారసమని, ప్రస్తుతించెను. శృంగారా ద్యప్రసములవంటిది శాంతము గాదని స్పష్టము. (* మూడవ అనుబంధము చూచును.)

ఏవంవిధ మగు శాంతము భక్తిరసమున సహితము ప్రతీయమానము కావలె ననిన భక్తి యనునది రసమగువలెను. భక్తిరసమునకు భగవద్విషయక మగు రతియే స్థాయిభావము. ఈరతిని శుద్ధసత్త్వవిశేషాత్మక మగు రతియని గ్రహించవలెను. ఇట్టి రతియందు పైన నివరింపబడిన శమమే భాసించును. శమాత్మక మగు రతియే భగవద్విషయకమై భక్తిరస మనబడు చున్నది. ఇదే సందర్భమున—

అక్షరం పరమం బ్రహ్మ సనాతన మజం విభుమ్
నేదాంతేషు వదం త్యేకం చైతన్యం జ్యోతి రీశ్వరమ్.
అనండుః సహజ స్తస్య వ్యజ్యతే స కదాచన
వ్యక్తిః సా తస్య చైతన్య చమత్కార రసాహ్వయా.”

అను అగ్నిపురాణశ్లోకముల ననుసంధింపవలెను. ఈ భక్తిరసము దాస్య, సఖ్య, వాత్సల్య రూపములతో గూడ కన్పించుట గలదు.

శుద్ధ్యాజ భయజ ద్వేషా భగవద్విషయా వపి,
న భక్తిరసతాం యాతః సాక్షా ద్దృశివిరోధతః. ౨౯

శుద్ధ్యాజనిత మగు ద్వేషమున, భయజనితమగు ద్వేషమునగూడ ద్వేషింపబడు విషయము భగవంతుడైనను ఈ

దేవములు చిత్తద్రవీకరణకు నామో ద్వితోభు లగుటచే నివి భక్తిరసములోనికి పరిణమించ లేకున్నవి. జగుప్సానులలో చిత్తద్రుతి యున్నను భగవంతు డను నాలంబన విభావము లేకపోవుటచే జగుప్సాదులు భక్తిరసముగా పరిణమించలేవు. మైనజెప్పిన రెండు విధములగు దేవములు భగవద్విషయకము లైనను, చిత్తద్రుతిరహితము లగుటచే భక్తిరసముగా మారుట లేదని తాత్పర్యము. చిత్తద్రుతి, భగవద్విషయకత్వము అను రెండును భక్తిరసమున కవసర మైనవి.

శుద్ధో రాద్రతన స్తత్ర తథా రాద్రభయానకః,

నాస్వాద్యః సుఖియా ప్రీతివిరోధేన మనా గపి. 30

శుద్ధ మగు ఉర్వ్యనుండి జన్మించిన క్రోధమును స్థాయి భావముగా గల్గిన రాద్రరసము, ఉర్వ్యాజనితమగు దేవముతో సంకీర్ణమైన భయమును స్థాయిగా గల్గిన రాద్రభయానకము గూడ రసములు కాగలవే కాని భక్తిరసముగా పరిణమించ జాలవు. ఈ రెండు రసములయందు విషయముపై ప్రీతి కన్పించకపోవుటయే ఇందులకు కారణము. కావుననే ప్రీతి నాదరించు భక్తు లీ రసముల నాస్వాదింప లేకున్నారు.

కామజే ద్వే రతి శోకః ప్రీతి భీ విస్మయ స్తథా,

ఉత్సాహా యది దానే చ భగవద్విషయా అమీ. 31

సంభోగవిప్రలంభ రూపమగు రతిద్వయము, శోక, ప్రీతి, భయ, విస్మయ, దాన, ఉత్సాహములు నను భావములు మాత్రమే భగవద్విషయకము లైనవి.

వ్యామిశ్రభావరూపత్వం యాం త్యేతే క్షీరసీరవత్,
విభావాదినమాయోగే తిథా భక్తిరసా అపి 32

పై శ్లోకమున చెప్పబడిన భావములకు విభావానుభావ సంచారి భావములతో సంయోగము కలుగగా నివియన్నియు పాలు, నీరు కలిసి పోవునట్లు వ్యామిశ్రితము లగుచున్నవి. అప్పుడే ఇవి రసములు కాగలవు. ఇవి భగవద్విషయకము లైనచో భక్తిరసములని వ్యవహరించబడు చున్నవి.

శృంగారః కరుణో హాస్య స్తథా ప్రీతి ర్భయానకః,
ఆదృభ్యతో యద్ధక్షిర శ్చ దానవీరశ్చ మిశ్రితాః. 33

శృంగార, కరుణ, హాస్య, ప్రీతి, భయానక, అదృశ, యద్ధవీర, దానవీరములయందు ఆయా సాయుభావములు లెత్త దుచిత విభావములతో వ్యామిశ్రితములై ఈ రసములుగా నిష్పన్నము లగుచున్నవి. వ్యామిశ్రితత్వమున నీటిని పాలనుండి ఎట్లు వేరుచేయజాలమో, అట్లే ఈ భావములను వేరుపరచలే మను నర్థము కలను.

శుద్ధా చ వత్సల రతిః ప్రేయోరతి రితి త్రయీ,
భావాంతరామిశ్రితత్వా దమిత్రా రతి రుచ్యతే. 34

శుద్ధరతి, వత్సలరతి, ప్రేయోరతి, యని మూడు విధ ములుగా తతి యను భావము మూడు రసములలోనికి పరిణ మించు చున్నది. ఈ భావము లన్యభావములతో వ్యామిశ్రిత ములు గాకపోవుటచే నిచటగల రతిని అమిత్రరతి యనవలెను.

విశుద్ధో వత్సలః ప్రేయానితి భక్తిరసా స్త్రయః,
రసాంతరామిశ్రితా స్తే భవంతి పరిపుష్కలాః. ౩౫

శుద్ధరతినుండి విశుద్ధరసము, వత్సలరతి యను స్థాయి భావమునుండి వత్సలరసము, ప్రేయారతి స్థాయిభావజన్యమై ప్రేయారసము నిష్పన్నము లగుచున్నవి. వీటి స్థాయిభావము లన్యభావములతో మిశ్రితములు గానట్లే ఈరసములు గూడ నన్యరసములతో మిశ్రితములు గాకపోవుటచే వీటిని నిసర్గపూర్ణ స్వభావకము లనవలెను.

శృంగారో మిశ్రితత్వేఽపి సర్వేభ్యో బలవత్తరః,
తీవ్ర తీవ్రతరత్వం తు రతే స్త త్రైవ వీక్షతే. ౩౬

కేవల సంకీర్ణ మిశ్రితము, స్వేతర కేవల మిశ్రితము, శుద్ధము నగు రసము లన్నిటికంటె కామమిశ్రితమైన శృంగారము నిరతిశయ చమత్కారాత్మక మగుటచే బలవత్తరము. సంభోగ శృంగారమున తీవ్రముగను, విప్రలంభ శృంగారమున తీవ్రతరముగను రతి యుండును. పూర్వ రాగమున రతి తీవ్రతమమై యుండును.

కేచి త్కేవలసంకీర్ణాః కేచి త్సంకీర్ణమిశ్రితాః

కేచి త్కేవలమిశ్రా శ్చ శుద్ధా శ్చ స్యుశ్చ తుర్విధాః. ౩౭

రసములు నాలుగు విధముల గలవు. ఒకభావమునకు అన్యభావసంయోగము కలుగగా వచ్చు రసము కేవలసంకీర్ణము. ఒకభావ మన్యభావముతో సంకీర్ణమైన సంకీర్ణమిశ్రిత

మగు రసము రాగలదు. రతికి భావాంతర యోగము కల్గిన కేవలసంకీర్ణమగు రసము రాగలదు. భావాంతర సంకీర్ణ మీర తికి కలుగగా, అనగా భగవద్భిన్నమగు నాలంబనము రాగా సంకీర్ణమిశ్రిత రసము వచ్చును. భగవద్విషయక మైనను రతికి భావాంతరసంయోగము కలుగ కేవలమిశ్రితరసము నిష్పన్న మగును. భావాంతర సంయోగము లేనిచో శుద్ధరస ముత్పన్న మగును.

తత్ర కేవలసంకీర్ణా రాద్రో రాద్రభయానకః,
ధర్మవీరో దాసవీరో భీభత్సః శాంత ఇత్యపి. ౩౮
మిత్రో ఏవాన్యవిషయాః ప్రోక్తాః సంకీర్ణమిశ్రితాః,
భగవద్విషయా స్తే తు ఖ్యాతాః కేవలమిశ్రితాః. ౩౯
శుద్ధా స్త్రయః పురై వోక్తాః సంకీర్ణంతే న కేనచిత్,
ఏవం నిరూపితా భక్తిః సుక్షేపా దుచ్యతే పునః. ౪౦

క్రోధ, భయ, ఉత్సాహ, జగుప్సా, నిర్వేదము లన్య భావములతో సంయోగమునందిన రాద్రము, రాద్రభయా నకము, ధర్మ దాస వీరములు, భీభత్సము, శాంతము అను కేవల సంకీర్ణరసములు క్రమముగా నిష్పన్నము లగుచున్నవి. వీటికి ఆలంబనపీభావ మవసరము. భగవదాలంబనము లైనచో నివి కేవల మిశ్రితము లగునని, భగవద్భిన్నాలంబనకము లైనచో నివి సంకీర్ణ మిశ్రితములని తెలియవలెను. భావాం తరసంయోగము పొందక, భగవద్విషయములై యున్నచో నివి శుద్ధము లనబడు చున్నవి.

ఇట్లు సంక్షిప్తముగా చెప్పబడిన భక్తి నిక ముందు వివరించ హోవుచున్నాడు.

రాజసీ తామసీ శుద్ధసాత్త్వికీ మిశ్రితా చ సా,
 ఈర్ష్యాజ ద్వేషజాఽఽద్యా స్యా ద్భయజ ద్వేషజాపరా.
 హర్షజా శుద్ధసత్త్వోత్థా కామశోకాదిజే తరా,
 సత్త్వజత్వేతు సర్వాసాం గుణాంతరకృతాభిదా. ౪౨

రజోగుణ ప్రధానము, తమోగుణ ప్రధానము, శుద్ధ సత్త్వగుణ ప్రధానము, ఏతద్గుణ మిశ్రితమునని భక్తి నాలుగు విధములగలదు. ఈర్ష్యాజనితమగు ద్వేషమునుండి వచ్చునది రాజసీభక్తి. భయజనితమగు ద్వేషమునుండి వచ్చునది తామసీభక్తి. హర్షజనితమైనది సాత్త్వికీభక్తి. కామశోకాది జనితమైనది మిశ్రితమైన భక్తి. ఈరితిగా సాంఖ్యమతానుసారము నాలుగు విధముల భక్తి కన్పించుచున్నది. ఈభక్తి విధములన్నియు సత్త్వగుణజనితము లైనను, ఏభక్తిలో నేగుణ మధికముగా కన్పించునో ఆగుణవిశిష్టమైనదా భక్తియని తెలియవలెను.

తత్ర తే రతితాం నైవ యాతః సుఖవిరోధతః,

రతిశబ్దంశు భజతః సుఖమయ్యా పరే ద్రుతీ. ౪౩

ఈనాలుగు విధములుగా నున్న భక్తియందు భిన్నములగు స్థాయిభావములు గలవు. రాజసీభక్తి, తామసీ భక్తి యనునవి సుఖవిరోధియగు దుఃఖముతో గూడిన ద్వేషాదులచే

సంవలితము లగుటచే రతిస్వభావము నెన్నటికిని పొందజాలవు. మిగిలిన రెంటియందు సత్త్వము ప్రధానముగా గలదు గనుక నివి సుఖమయములు. వీటియందు మాత్రమే రతిస్వభావము కన్పించును. పతంజలి సహితము “సుఖానుశాయీ రాగః”, “దుఃఖానుశాయీ ద్వేషః” అనినాడు.

భక్తి శ్చతుర్విధా ప్యేషా భగవద్విషయా స్థిరా,
దృష్టాదృష్టోభయై కైకఫలా భక్తి స్త్రిధా భవేత్. ౮౪

చతుర్విధ మగు భక్తిని ప్రకారాంతరమున త్రివిధముగా వ్రహించ వచ్చును. భగవద్విషయక మైస్థిరముగా నున్న భక్తి దృష్టాదృష్టోభయ ఫలా యని, దృష్టమాత్ర ఫలా యని, అదృష్టమాత్రఫలా యని మూడు విధములు.

రాజసీ తామసీ భక్తి రదృష్టఫలమాత్రభాక్,
దృష్టాదృష్టోభయ ఫలా మిత్రితా భక్తి రిష్యతే. ౮౫

రాజసీభక్తికి, తామసీభక్తికి కేవల మదృష్టఫలమే గలదు. మిత్రితమైన భక్తికి దృష్టాదృష్టోభయ ఫలమే గలదు.

శుద్ధ సత్త్వోద్భవాఽప్యేవం సాధకే ష్వస్మదాదిషు,
దృష్టమాత్రఫలా సా తు సిద్ధేషు సనకాదిషు. ౮౬

దృష్టాదృష్టోభయ ఫల రూపమగు భక్తి శుద్ధసత్త్వ మగు భక్తిగాగూడ కన్పించ వీలున్నది. ఈవిధమైన భక్తి ద్వారా సుఖరూపమగు దృష్టఫలము, అభ్యుదయ నిఃశ్రేయ సాది రూపమగు నదృష్టఫలము సాధకులకు కలుగుచున్నవి.

నైసర్గికముగా నాష్టకములైన సిద్ధులగు ననకాదులకు భక్తి ద్వారా దృష్టమాత్రఫలమే లభించుచున్నది. భజనీయుడు భగవత్స్వరూపమే లోకోత్తర శక్తియై ఆత్మారాములగు సిద్ధులను సహిత మాకర్షించు చున్నది.

దృష్టాదృష్టఫలా భక్తిః సుఖవ్యక్తే ర్విధే రపి,
నిదాఘదూనచేహస్య గంగాస్నానక్రియా యథా. ౪౭

భక్తిద్వారా సుఖభివ్యక్తి ప్రత్యక్షముగా ననుభూతమైనచో నీ సుఖమును దృష్టఫల మందుము. “ఆత్మే త్యేవో పాసీత” అను నుపనిషద్వాక్యములు,

“తస్మా ద్భారత ! సర్వాత్మా భగవాన్ హరి రీశ్వరః,
శ్రోతవ్యః కీర్తితవ్యశ్చ స్మరవ్య శ్చేచ్ఛతాభయమ్.”

అను భాగవతాది వచనములు సుఖప్రాప్తిని ఫలముగా గలవిధులను విధించుచున్నవి. భక్తిఫల మభయప్రాప్తి. ఎండలో నలసిపోయిన వానికి గంగాస్నాన మెట్లు సుఖకర మగుచు దృష్టఫలము నొసగుచున్నదో, అట్లే భక్తిగూడ దృష్టఫలమనియ గల్గుచున్నది. ఈ దృష్టఫలముతో బాటు అభయత్వాది గూఢమగు సదృష్టఫలమును గూడ భక్తి తీసికొని రాగల్గుచున్నది.

రజస్తమోఽభిభూతస్య దృష్టాంశః ప్రతిబధ్యతే,
శీతవాతాతురస్యేవ నాదృష్టాంశస్తు హీయతే. ౪౮

రజస్తమోగుణములచే నభిభూత మగు నేత్వగుణము గలవానికి దృష్టఫలము విరుద్ధ మగుచున్నది. వర్తమాన దేహ సమాశ్రయమై కర్మ లాచరింప బడుచున్నవి. ఈ కర్మ ఫలోపభోగము ప్రారబ్ధకర్మవశ మగుటచే నీ ప్రారబ్ధకర్మ దృష్ట ఫలమునకు ప్రతిబంధక మగును. ఈరీతిగా నదృష్టఫలభోగము నిరోధింపబడజాలదు. కలుగజోవు జన్మలో నీ యదృష్టఫలము ననుభవించుటకు ప్రారబ్ధకర్మ ప్రతిబంధకముగా నుండక, సహకారి యగుచున్నది. శీతవాతాదులచే బాధింపబడువానికి గంగాస్నానమున నుఖము కలుగదు. ఇట్లే ఆముష్మిక మగు అభ్యుదయాదికము నశించడని తాత్పర్యము.

తథైవ జీవన్ముక్తానా మదృష్టాంశో న విద్యతే,
స్వాత్వా భుక్తవతాం భూయో గంగాయాం క్షీడతాంయథా.

రజస్తమో గుణములచే నభిభూతు లైనవారికి దృష్ట ఫలము లేనట్లు, జీవన్ముక్తుల కదృష్టఫలములేదు. జీవన్ముక్తుల కిది చరమదేహస్థితి యగుటచేతను, ప్రారబ్ధకర్మ ఇంకను వారిని బాధించలేదు గనుకను అదృష్టఫలము వీరికిలేదు. భోగార్హమైన దేహ మున్ననే ఫలాఫలవివేకము బయలు దేరును. గంగాస్నానము జేసినతర్వాత భుజించిన వారలకు మరల గంగాస్నానము చేసినను ఫలము లేనట్లే జీవన్ముక్తుల విషయమునగూడ చెప్పికొనవలెను.

వర్తమాన తనుప్రాప్యం ఫలం దృష్ట ముదాహృతమ్,
భావిదేహిపాపభోగ్యం య త దదృష్ట ముదీరితమ్. ౫౦

వర్తనూనమగు దేహముచే ననుభూత మగునది దృష్ట
ఫలమని, కలుగబోవు జన్మలో వచ్చు దేహములో గలుగు
ననుభూతి అదృష్టఫలమని తెలియవలెను.

రజస్తమఃప్రచండత్వే సుఖవ్యక్తి రసశృమా,
తీవ్రవాయువినిక్షిప్త ద్వీపజ్వాలేవ భాసతే. ౫౧

తస్మాత్స్వయంప్రభాఽనందాకారాఽపి మతీసంతతిః.
ప్రతిబంధనశా న్న స్యాత్సుఖవ్యక్తిపదాన్పదమ్. ౫౨

రజస్తమో గుణాత్మకము లగు భక్తివిశేషములలో
రతియను భావ ముదయించదు. రజస్తమోగుణము లుద్రిక్తము
లైన అనుభూయమాన మగు సుఖము వాస్తవికముగాదు.
ఈసుఖము స్వకార్యకృతమై సంభవించినది గాదు. తీవ్ర
మైన వాయువు విచగా దీపజ్వాల దేదీప్యమానముగా ప్రకా
శించి, ఆరిపోవు చున్నది. ఈప్రకాశము వాయువువలన జన్మిం
చిన స్వాభావికఫలము గాకపోవుటచే, తర్వాత ప్రకాశాభావము
వచ్చుచున్నది గదా! స్వతఃప్రకాశము, సుఖాత్మకము నగు
చిత్సంతతి రజస్తమో గుణము లనబడు ప్రతిబంధకములచే
నావృత మగుటచే సుఖాత్మకముగా భాసించుటలేదు.

రజఃప్రజలసత్త్వాంశా దీర్ఘజద్వేష మిత్రితా,
మనోవృత్తిః పరానందే వైద్యస్య న సుఖాయతే. ౫౩

రజోగుణము ప్రబలముగా నుండ అందలి సత్త్వ
గుణమునుండి బయలుదేరున దీర్ఘ. ఏవంవిధమగు నీర్వ్య

నుండి వచ్చు ద్వేషముతో మిశ్రితిమైన మనోవృత్తి సుఖావ
హము కాజాలదు. కావుననే శిశుపాలునకు సుఖప్రాప్తి లేక
పోయినది.

తమఃప్రబలసత్త్వాంశా ద్భీశిజద్వేషమిశ్రితా.

మనోవృత్తిః పరానందే కంసస్య న సుఖాయతే. ౫౮

తమోగుణము ప్రబలముగా నుండ అందలి సత్త్వ
గుణమునుండి జన్మించిన భయముద్వారా ద్వేష ముత్పన్న
మగును. ఈ ద్వేషముతో మిశ్రితిమైన మనోవృత్తి సుఖావ
హము కాజాలదు. గనుకనే కంసుడు సుఖంపజాలక పోయెను.

తయో ర్భావిశరీరేతు ప్రతిబంధక్షయే సతి

సైవ చిత్తద్రుతిర్భక్తి రిశతాం ప్రతిపద్యతే. ౫౯

శిశుపాల కంసులవంటి వారలకు తర్వాత జన్మలో
శావ, కర్మాది భోగప్రతిబంధకములు నశించగా చిత్తద్రుతి
కలుగును. ఈ చిత్తద్రుతియందు భగవదాకారత మనస్సు
నావేశించగా భక్తియోగము, తత్సృఖము లభించగలవు.

అథునాఽపి భజంతో యే ద్వేషా త్పాశుపతాదయః,

తేషా మ ప్యేవ మేవ స్యా దథవాఽనేన తుల్యతా. ౬౦

వర్తమాన సమయమునగూడ నెవరు భగవంతునిపై
ద్వేషభావమును వహించి, భగవత్ప్రాతికూల్యము నాచరిం
తురో. అట్టివారలకు గూడ భగవత్కృపద్వారా మాత్రమే

భక్తిసుఖానుభూతి కలుగగలదు. భక్తులకు కలుగు సుఖానుభూతితో సమానమగు సుఖము వీరికి కలుగగలదు.

ద్రుతో సత్యాం భవే ద్భక్తి రద్రుతో తు స కించన
చిత్తద్రుతే రభావేన వేనస్తు కశమోఽపి న. ౫౭

చిత్తద్రుతి కలిగిననే భక్తి ఉదయించ గలదు. చిత్తద్రుతి లేనిచో భగవదాకారత మనస్సు నావేశించ లేకపోవుటచే భక్తి కలుగనేరదు. సరమ భాగవతి చక్రవర్తి యగు పృథుమహారాజు తండ్రియైన వేనుడు సాత్త్వికా, రాజస, తామస భక్తులలో నొకడును గాకపోవుటకు చిత్తద్రుతి కలుగక పోవుటయే కారణము.

రజస్తమోవిహీనా తు భగవద్విషయా మతిః,
సుఖాభివ్యంజకత్వేన రతి రి త్యభిధీయతే. ౫౮

రజస్తమో గుణరహితమై, భగవద్విషయకమైన చిత్తవృత్తి యున్నచో నీవిధ మగు స్థితి సుఖాభివ్యంజక మని అందుచే భగవద్విషయక రతిభావ సంపన్నమని చెప్పవలెను.

స్నేహస్యైవ వికారః ప్రియయో రత్యంతభావనా దనిశమ్,
విరహాసహిష్ణుతాఽఽత్మా ప్రీతివిశేషో రతి ర్నామ. ౫౯

ఒండొరు లొకరి కొక రాలంబనవిభావమైన సట్టివారిని ప్రియు లందురు. ఒండొరుల కనన్యత్వసంబంధము (అవినాభావము) గలదని భావము. ధారావాహికముగా, అవిచ్ఛిన్నముగా సత్యంత ముత్కంతతో చింతనము చేయుటచే నీప్రియు

లకు కలుగు సంస్కారతాత్పర్యమును స్నిగ్ధభావమును స్నేహమందురు. అన్యభావములతో సంస్పృష్టముగాని కేవలము స్నేహముయొక్క పరిణామమే రతియను భావము. అభీష్టవిషయము ప్రత్యక్షమున లేకపోయినచో కలుగు విరహమును వీరు సహింపజాలరు. అభీష్టవిషయ ప్రత్యక్షభావజ్ఞానమును విరహమందురు. ఇట్టి విరహమును సహింపజాలక పోవుటచే కలుగు ప్రవృత్తినిమిత్తికమైన ప్రీతివిశేషమే రతి.

రజస్తమః సముచ్ఛేద తారతమ్యేన గమ్యతే,

తుల్యేఽపి సాధనాభ్యాసే తారతమ్యం రతే రపి. ౬౦

సాధనాభ్యాసము సమానమైనను రజస్తమోగుణములతో సంవలితమై, సముచ్ఛిన్నమైన రతియందు సుఖావహత్వము స్వల్పముగా నుండును. రజస్తమము లంత ప్రధానముగా లేని రతియందు సుఖావహత్వ మధికముగా నుండును.

విరహే యాదృశం దుఃఖం తాదృశీ దృశ్యతే రతిః,

మృదుమధ్యాధిమాత్రత్వ ద్విశేషోఽత్రాపి వీక్ష్యతే. ౬౧

విరహవస్థలో ఏపరిమాణాదికము గలదుఃఖ మనుభూతమగునో, అంత పరిమాణాదికము గల రతి గలదని చెప్పవలెను. ఈ న్యూనాధికత్వము చిత్తద్రుతిభేదము నాశ్రయించుకొని వచ్చునది. విరహతాపము ననుసరించి యుండునది చిత్తద్రుతి. చిత్తద్రవీభావము ననుసరించి రతి ఉద్భూతమగును విరహదుఃఖము ననుసరించి రతియను భావమున తారతమ్య

ములు కన్పించుచున్నను, మృగువుగను, మధ్యమముగను, తీవ్రముగను, రతివిశేష తారతిమ్యము లను భూతము లగు చున్నవి.

వైకుంఠే ద్వారకాయాం చ శ్రీమద్ బృందావనే తథా,
మృదుతీనా మధ్యతీనా తీవ్రతీనా చ సా క్రమాత్. ౬౨

వైకుంఠమున రతి మృదుత్వముగా ననుభూత మగును. ద్వారకలో మధ్యమమగు తీవ్రత్వముతో రతి ప్రతీయమాన మగును. బృందావనమున రతి తీవ్రతమమై అవగత మగును.

ఇయం నిసర్గ సంస క్లాపమ్యాధ్యాత్మాభియోగజా,
సంప్రయోగాభిమానాభ్యాం సమారోపే స్థితా తథా. ౬౩

పైన రతిని త్రివిధమని వివరించితిమి. ఇక అష్టవిధముగా చెప్పుచున్నాము. మృదు తీవ్రత్వాది భేదవిశిష్టమైన రతి, ఎనిమిది విధముల గలదు. సంస్కారివిశేష మగు ఆత్మనుండి నిసర్గముగా వచ్చునది యొకవిధము. సంసర్గజనిత మైనది రెండవది. కులరూపాది సామగ్రీ గౌరవముతో కలుగు సంబంధమును సంసర్గమందును. భగవత్సాదృశ్య విషయ భావననుండి వచ్చునది మూడవది. స్వరూపజనితము లేక ఆధ్యాత్మజనిత మైనది నాల్గవది. భావవ్యక్తి రూప మగు అభియోగము నుండి యుత్పన్న మగునది ఐదవది. సంప్రయోగజనిత మైనది యారవది. అభిమానజనితముగా నేడవది గలదు. సమారోప జనితమైన వైషయికరతి ఎనిమిదవది.

స్వర్గే శబ్దే తథా రూపే రసే గంధే చ కేవలే,
సముచ్చితే చ సా తత్రే త్యేకా షడ్విధా భవేత్. ౬౪

సమారోపజనిత మగు వైషయికరతీయందలి విశేష మిచట చెప్పబడుచున్నది. శబ్ద, స్పర్శ, రూప, రస, గంధము లను విషయములకు జెందుటచే నిది వైషయిక మనబడు చున్నది. కేవల స్పర్శాదులనుండి సముదితమై సమారోపిత మగుచున్న రతి విభేదములు విషయభేదము నాశ్రయించు కొని పంచవిధములుగా గలవు. కాని మృదు, తీవ్ర, తీవ్ర తమ భేదములుగల రతి వీటితో కలియగా నారవ్యధ మగు రతిగూడ సంప్రాప్త మగును. స్పర్శజన్యము, శబ్దజన్యము, రూపజన్యము, రసజన్యము, గంధజన్యము, సముచ్చితవిషయ జన్యమునను ఆరు భేదములతో రతి యున్నది.

శుద్ధా వ్యామిశ్రితా చేతి పున రేషా ద్విధా భవేత్,
తత్రానుపాధిః శుద్ధా స్యా త్సోపాధి ర్మిశ్రితోదితా. ౬౫

పైన జెప్పబడిన భక్తి శుద్ధమని, వ్యామిశ్రితమని, రెండురకముల గలదు. ఉపాధిసహితమైన భక్తి, మిశ్రితమని, ఉపాధిరహితమైనది శుద్ధమని తెలియవలెను. ఇతర విషయము లతో కలుగు సభిసంధిని ఉపాధియందురు.

అనుపాధిః పరానంద మహిమైక నిబంధనా,
భజనీయగుణానంత్యా దేకరూపైవ సోచ్యతే. ౬౬

అనుపాధిక మగు భక్తి నిచట చెప్పుచున్నాడు. సామ్యాతిశయ శూన్యమగు లోకోత్తరానంద మేకము, అద్వి

తీయము. ఇట్టి పరానందమును ప్రయోజకముగా గలిగిన భక్తి ఉపాధిరహితమైనది. భగవంతుని గుణము లనంతము లగుటచే వాటిని తెక్కింప వశము గాకపోవుటవలన పరానందమహిమ నేకమని అద్వితీయమని చెప్పవలసి వచ్చినది.

కామసంబంధ భయతః సోపాధి స్త్రివిధా భవేత్.

విభావాదినమాయోగే శుద్ధభక్తిరసో భవేత్. ౩౭

ఉపాధిసహితమైన భక్తి కామసంబంధ భయములను ఉపాధులతో మూడు విధముల గలదు. భక్తికనస్థాయీయగు రతి భావాంతరమున సంకీర్ణముగాక, విభావాది సంయోగము నందిన, శుద్ధమగు భక్తిరసము నిష్పన్న మగును.

శృంగారమిశ్రితా భక్తిః కామజా భక్తి రిష్యతే,

సంబంధజారతి ర్యాతి పూర్వోక్తాం రసతాం ద్వయోః. ౩౮

ఏకో వత్సలభక్త్యాఖ్యః ప్రేయోభక్తి స్తథా౭పరా

భయజా రతి రధ్యాస్తే రసం ప్రీతిభయానకమ్. ౩౯

ఉపాధిరహితమగు భక్తి వివరించబడు చున్నది. శృంగారముతో మిశ్రితమైన భక్తి కామమునుండి జన్మించు చున్నది. సంబంధజనితమైన భక్తి వాత్సల్య సఖ్య రసములుగా పరిణమించుచున్నది. సఖ్యరసము ప్రేయోభక్తిరసమని, వాత్సల్యరసము, వాత్సల్యభక్తిరసమని యెంచవలెను. భయః కారణజనితమైన చేతోద్రుత్యాత్మకమగు రతి ప్రీతి భయానక మనబడు మిశ్రితరసముయొక్క స్థాయిభావ మగుచున్నది.

ఏకదా యద్యపి వ్యక్త మిదం రతి చతుష్టయమ్,
తదా తు పానకరసవ్యాయేన పరమో రసః. ౭౦

కామము, సంబంధద్యయము, భయము అనువాని నుండి జన్మించు రతి యను నాల్గురతి భావములు గలవు. ఈ రతిభావము లేకాశ్రయములై ఉదయించుచున్నను, ఇవి పానక రసమువలె అనుభూతమగు చున్నవి. పానకమున ననేక ద్రవ్యములు కలియుచున్నను ఈ ద్రవ్యములరుచిని గాక తద్విలక్షణమగు రుచిని పానకమున గ్రహించుచున్నాము. ఇట్లే వివిధ భావ మిక్షణమునగూడ విశిష్టమగు ననుభూతిగలదు. ఇదియొక చిత్రరసమునంటి యనుభూతియగును. కాని ఇట్టి యనుభూతి సర్వజనులకు కలుగునా? యను ప్రశ్నకు తర్వాతి శ్లోకమున సమాధాన మియ్యబడుచున్నది.

ఏక ద్వాది రస వ్యక్తి భేదా ద్రసభిదా భవేత్,
తస్మా త్క్వచి త్తదభ్యాసం కుర్యా ద్రతిచతుష్టయే. ౭౧

అభివ్యక్తములగు మార్గముల ననుసరించి రసములు పరస్పరము భిన్నములగుచున్నవి. హృదయసంవాద వశమున చిత్తమే రసమున కున్ముఖమగునో, ఆ రసమే ప్రతీతియోగ్యమై ఆస్వాదింశబడు చున్నది. సాధనేచ్ఛగల వ్యక్తి ఇట్టి రసప్రతీతికే యత్నించవలెను. శుద్ధము, కామజము, సంబంధజనితము, భయజనితము నని నాల్గు విధముల రతిభావములు గలవని యంటిమి. భయజనితమగు రతియందు గౌరవ, మర్యాదా, రక్షణ, సంభ్రమాదులతోగూడ వినయ విధేయతలు కన్పించు

చున్నవి. శుద్ధరతినుండి శాంతియు, భయజనితమగు రతినుండి దాస్యము, సంబంధజన్యమగు రతినుండి సఖ్య వాత్సల్యములు, కామజనితమగు రతినుండి శృంగారము వచ్చుచున్నవి. వీటిలో దేనియం దున్నుఖిత గలదో దానిని అనుభవించుటకే మానవుడు యత్నించవలెను.

వ్రజదేవీషు చ స్వప్తం దృప్తం రతిచతుష్టయమ్,

తచ్ఛిత్తాలంబనత్వేన స్వచిత్తం తాదృశం భవేత్. ౭౨

శాస్త్రప్రసిద్ధమగు రతిచతుష్టయము వ్రజనుందరుల యందు ప్రతీతిమైనదని స్పష్టముగా మన కవగతమే. వీరల చిత్తము నాలంబనము గాంచుకొని సాధన చేయుగా తాదృశచిత్తత్వ మితరులకు సహితము సంప్రాప్తము కాగలదు. భగవద్విషయక మగు రతిచే రంజితమైన చిత్తమాలంబనమైన తాదృశచిత్తత్వము మనకుగూడ రాగలదు.

రసాంతర విభావాది సంకీర్ణా భగవద్రతిః,

చిత్రరూపవ దన్యాదృ గ్రసతాం ప్రతిపద్యతే. ౭౩

హాస్యాది విభావాదులతో భగవద్విషయక రతి సంకీర్ణమై, చిత్రరసత్వము నందును. చిత్రరూపములోని వివిధాంగములకు విశిష్టమగు నూత్నరూపము సంభవించునట్లుగా నిట్టి భక్తిగూడ చిత్రత్వము నందును.

రసాంతర విభావాది రాహిత్యే తు స్వరూపభావః,

దశమీ మేతి రసతాం సనకాదే రివాధికామ్. ౭౪

రసాంతర విభావములతో సంబంధములేని భగవద్రతి భగవత్స్వరూపభాజయై, సనకాది యోగులచే నాస్వాదింపబడు రతివలె విశిష్టమైన పదియవ రసము కాగలను. శృంగా రాది రసములకంటె విలక్షణమై రసముగా భక్తిప్రతీయమానమగు నని తాత్పర్యము.

రతి ర్దేవాదివిషయా వ్యభిచారీ తథోర్జితః,
భావః ప్రోక్తో రసో నేతి యదుక్తం రసకోవిదైః. ౨౫
దేవాంతరేషు జీవత్వాత్ పరానందాస్రకాశనాత్,
తద్యోజ్యం; పరమానందరూపే న పరమాత్మని. ౨౬
కాంతాదివిషయా వా యే రసాద్యా స్తత్ర నేదృశమ్;
రసత్వం పుష్యతే పూర్ణసుఖస్పర్శి త్వకారణాత్. ౨౭
పరిపూర్ణ రసాత్సుద్ర రసేభ్యో భగవద్రతిః,
ఖద్యోతేభ్య ఇవాదిత్యప్రభేవ బలవత్తరా. ౨౮

భగవద్విషయకరతి రసముగా పరిణమించునా? లేదా? యను ప్రశ్న కిచట సమాధాన మియ్యబడుచున్నది. దేవాది విషయకమై వ్యంజనద్వారా ప్రత్యాయితమై వ్యభిచారిభావముగా నున్న రతి యను భావము రసము గాదని రసకోవిదులనినారు. దేవతలు కానివారలయం దీరతి తుద్రానందాత్మికమై, లోకోత్తరానందావగతి నీయజాలక పోవుటచే నీవాదము యుక్తియుతమే. కాంతాదివిషయకములైన భావములు శృంగా రాది రసములుగా పరిణమించునట్లు, పరమానందరూపమగు

పరమాత్మను విషయముగాగల భావముగూడ పరిణమించు నశరాదు. కాంతాదివిషయకమగు రసమున పూర్ణానంద స్వభావములేదు. పూర్ణము, దుఃఖానంభిన్నమునగు సుఖము లేన పుడే భావము పుష్టమై రసముకాగలదు. మిణుగురు పురుగు ప్రకాశముకంటె సూర్యతేజము ప్రజలతేజోయుత మైనట్లు, తాకిక తుద్ర రసములకంటె పరిపూర్ణ రసీభవనార్హమగు భగవద్రతి విశిష్టమైనది, ముఖ్యమైనది, గొప్పదియుగూడ నని తెలియవలెను.

క్రోధ శోక భయాదీనాం సాక్షాత్సుఖవిరోధినామ్,
రసత్వ మభ్యుపగతం తథానుభవమాత్రతః. ౭౯

ఇహానుభవసిద్ధేఽపి సహస్రగుణితో రసః,
జడేనేవ త్వయా కస్మాదకస్మాదపలవ్యతే. ౮౦

ఇతి శ్రీ పరమహంస పరివ్రాజకాచార్య శ్రీ మధు
సూదన శరన్వతీ విరచితే భగవద్భక్తిరసాయనే
భక్తివిశేష ప్రతిపాదకో నామ

ద్వితీయోల్లాసః

క్రోధము, శోకము, భయము మొదలగు భావములు సాక్షాత్తుగా సుఖప్రతికూలములు. దుఃఖాంశగల ఈ భావములు సహితము విభావాది సంయోగము కలుగగా రస రూపము నందుచున్నవని ఆలంకారికు లనినారు. ఈభావముల నుండి రాద్ర, కరుణ, భయానకాది రసములు నిష్పన్నము

లగునని మన అనుభవమే చెప్పుచున్నది. భగవద్విషయక మగు రతినుండిగూడ వీటికన్న పేయిరెట్లు గొప్పది, లోకోత్త రాహ్లాద హేతువునగు మహాత్మర రసము నిష్పన్న మగుచున్న దని శ్రుతి, స్మృతి, అనుభవములు వేనోళ్ళ చాటుచున్నవి. ఇది రసముగాదని అయుక్తికముగా, అసంబద్ధముగా ప్రల పించుటకు బుద్ధిహీనుడే త్వరపడ గలడు. రస మనగా భక్తి రసమే. ఇంతకు మించిన రసములేదు. భక్తిరసమును రసరాత్ అనవలెను. (మొదటి అనుబంధములో చివరి భాగములను చూడుడు.)

గద్య

(శ్రీ) పరమహంస పరివ్రాజకాచార్య (శ్రీ) మధుసూదన
సరస్వతీ విరచిత మగు భగవద్భక్తి రసాయనమున,
ఆంధ్రవివృతియందు, భక్తివిశేష స్రవణాదక
మను రెండవ యల్లాసము
సమాప్తము.

తృ తీ యో ల్లా స ము

నను కేయం రసో నామ ? కింనిష్ఠో వా భవే దసౌ ?

అస్య ప్రత్యాయకః కోవా ? ప్రతీతి రపి కీదృశీ ? ౧

భక్తియొక్క స్వరూపవిశేషములను జెప్పినతర్వాత భక్తిరసమును ప్రతిపాదింప గోరి మూడవ యల్లాసమును మధుసూదను ఛారంభించు చున్నాడు. రసమునకు సంబంధించిన కొన్ని ప్రశ్నలను వేసి, వాటి సమాధాన పూర్వకముగా భక్తిరసము ప్రతిపాదింప దలచినాడు.

రసమనగా నేమి ? రసమున కాశ్రయమేమి ? రసమెట్లు ప్రతీయమాన మగును ? రసప్రతీతి యననేమి ? ఈ నాలుగు ప్రశ్నలకు వరుసగా సమాధానము నీయ బోవుచున్నాడు.

విభావై రనుభావైశ్చ వ్యభిచారిభి రపుత,

స్థాయిభావః సుఖత్వేన వ్యజ్యమానో రసః స్మృతః. ౨

చిత్తప్రతిద్వారా కలుగు సంస్కారాత్మకమైన రతి యను భావము స్థాయిభావమై భక్తిరసముగా నిష్పన్న మగును. సజాతీయభావములచేగాని, విజాజాతీయభావములచే గాని తిరస్కృతము గాక, రసనిష్పత్తి యగువరకు నుండు భావము స్థాయిభావము. ఈ స్థాయిభావమునకు విభావ, అను

భావ, సంచారి భావములతో సంయోగము కలుగగా, సుఖ రూపముగా ప్రతీయమానమగు రసము నిష్పన్నమగును.

వాసనాత్మకముగా నున్న స్థాయిభావమును ఆస్వాదాంశుర యోగ్యము గావించుటకు విభావింపబడునది విభావము. స్థాయిభావమును రగుల్తులుపు కారణభూతము లగు విషయము లాలంబనవిభావములు. శత్రుదర్శన మను ఆలంబనవిభావము క్రోధ భయాది భావములను రగుల్తులుపును. ఈ భావము నుద్దీపింపజేయు మలయానిలాడికము నుద్దీపనవిభావ మందురు. స్థాయిభావ ముద్దీపితము కాగా శరీరమునకు కన్పించు మార్పులను అనుభావములందురు. స్తంభ, స్వేద, రోమాంచ, స్వర భంగ, వేపథు, వైవల్ల్య, అశ్రుపాత, ప్రలయములను సాత్త్వికానుభావము లని పిలుతురు. స్మిత, గీత, కటాక్ష, భుజిక్షేప, హుంకృత్యాదులు గూడ అనుభావములనబడుచున్నవి. విషయ దర్శన భావనాదులచే మానసమున కొన్ని భావములు బయలుదేరి, స్థాయిభావమును ప్రవృత్తిపరముగా జేయుచున్నవి. ఇట్లొనరించు భావములను సంచారి భావములందురు. సంచారి భావములే శారీరకముగా సాత్త్వికాద్యనుభావముల రూపమున నభివ్యక్తములగుచున్నవి. విభావములచే రగుల్తులుపబడి, సంచారిభావములచే ప్రవృత్తి పరమై, అనుభావముల ద్వారా అభివ్యక్తమై, పరిపుష్టమైన స్థాయిభావమును రసమని యనుచున్నాము. (రెండవ అనుబంధము చూడుడు).

సుఖ స్యాత్మస్వరూపత్వా త్తదాధారోన విద్యతే,
తద్వ్యంజికాయా వృత్తే స్తు సామాజికమనఃప్రతి. ౩

రసము సుఖరూపముగా ప్రతీయమాన మగునదని యనినాము. ఈ సుఖ మైహికమగు వైషయికసుఖము గాక, లోకోత్తర రాహ్లాదము. లోకోత్తరాహ్లాదము నానంద మని ఉపనిషత్తులు చెప్పుచున్నవి. “ఏష హ్యేవానందయాతి” అని, “రసో వై సః రసం హ్యేనాయం లభ్యాఽనందీ భవతి” అను ఉపనిషద్వాక్యములలో రస మాత్మస్వరూపమని, ఆత్మ ఆనందాకారమని తెలియనగును. ఆత్మస్వరూపమగు సుఖ మనబడు రసమున కాధారము లేదు. సర్వ జగదాధార మగు ఆత్మ కాధార ముండజాలదు. ఆధారశూన్య మైనను, ఆత్మ కొన్ని ఉపాధులద్వారా వ్యక్తమగుచున్నది. ఇట్లే సర్వాధార మగు రసము నభివ్యక్తము జేయు ఉపాధులు గలవు. రసము నభివ్యంజకము చేయు చిత్తవృత్తికి సామాజిక మననమే ఆధారముగా కనిపించుచున్నది. సామాజిక మానస మనబడు ఉపాధి ద్వారా రస మభివ్యక్త మగును.

కావ్యార్థనిష్ఠా రత్యాద్యాః స్థాయినః సంతి లోకీకాః,
తదోబ్ధనిష్ఠా స్త్వపరే తత్సమా అ వ్యలొకీకాః. ౪

కావ్యమున వర్ణనీయముగా గాని, అభినేయముగా గాని యున్న విషయము నాధారముగా జేసికొనిన రత్యాది భావములు లోకీకములు. ఈ భావములు సుఖకారణ సహకృతములైనచో సుఖజనన స్వభావము గలవి యని, దుఃఖకారణ సహకృతములైనచో దుఃఖజననస్వభావము గలవి యని మనము

వ్యవహరించు చున్నాము. కావున నివి లోకసిద్ధమగు నియమము ననుసరించునవి.

రసము నాశ్వాదించు సామాజికులయందు ప్రతీతి మానము లగు రత్యాది భావములు, సమానవిషయకతాద్వివశమున తత్తుల్యములై, అతాకికము లనబడు చున్నవి. తాకికభావములు రసాస్వాదమున అతాకికములుగా నవగతము లగుచున్నవి.

బోధ్యనిష్ఠా యథాస్వంతే సుఖదుఃఖాదిహేతవః,

బోధ్యనిష్ఠాస్తు సర్వేఽపి సుఖమాత్మైకహేతవః. ౫

వర్ణనీయ విషయమున, అభినేయ విషయమున గల రత్యాది భావములు లోకనియమము ననుసరించుచు సుఖదుఃఖాది జనన స్వభావము గల్గి యున్నవి. ఇవే భావములు రసాస్వాద సమయమున సామాజిక నిష్ఠములై కేవలము సుఖమునే కలుగజేయు చున్నవిగాని, దుఃఖమును కలుగజేయజాలకున్నవి. దుఃఖజనక మగు భావముగూడ రసాస్వాదమున సుఖమునే కలుగజేయు చున్నది.

అతో న కరుణాదీనాం రసత్వం ప్రతిహన్యతే,

భావానాం బోధ్యనిష్ఠానాం దుఃఖాహేతుత్వనిశ్చయాల్.

సామాజికనిష్ఠము లగు స్థాయ్యాదిభావములు దుఃఖజనకములు గాకపోవుటచేతనే దుఃఖాంశ గల కరుణ, భయానక, వీభత్సములు రసములు కాగల్గు చున్నవి. ఈ రసములు

దుఃఖజనన స్వభావములను గల్గి యున్నచో నివి రసములుగా పతీయమానములు కాజాలవు. రసప్రతీతి యను ప్రవృత్తిలో ఇష్టసాధనత్వ జ్ఞానమే కారణమని, దుఃఖ మిష్టవిషయము కాదని మనకు తెలిసిన విషయమే.

తత్ర లౌకికరత్నాదేః కారణం లౌకికం తు యత్,

కావ్యోపదర్శితం త త్తు విభావ ఇతి కథ్యతే. ౭

లౌకిక వ్యవహారమున విషయములతో మనకు సంబంధము కలుగగా రత్నాది భావములు బయలుదేరు చున్నవి. ఇట్టి విషయసంబంధముచే రగుల్కొనబడిన రత్నాదిభావములే కావ్యములయందు వర్ణింపబడు చున్నవి. విషయముతో సంబంధము కలుగగా విషయముచే మేల్కొలుపబడిన భావమవగత మగుటచే విషయమును కారణమని యెంచవలెను. కారణమునే కావ్యజగమున విభావ మందురు. కావ్యమున కలుగు హృదయసంవాదవశమున సాధారణీకరణము రాగా భావము విభావించబడు చున్నది.

లౌకికస్యైవ రత్నాదే ర్లోకే య త్కార్య మీషీతమ్'

కావ్యోపదర్శితం తత్ స్యా దనుభావపదాన్పదమ్. ౮

లోకవ్యవహారమున రత్నాదు లనుభావము లైనచో భ్రూవిక్షేప, కటాక్షాదికములు బయలుదేరు చున్నవి. ఇట్లు తృప్తములగు కార్యజాతములను అనుభావములని కావ్యములయందు వ్యవహరించు చున్నాము, అలౌకికానుభావన

వ్యాపార వంతము లగుటచే నివి యనుభావము లనబడు చున్నవి.

తాకికిస్సైన్య రత్యాదేఃర్యే భావాః సహకారిణః,

కావ్యోపదర్శితా స్తే శు కథ్యంతే వ్యభిచారిణః. ౯

లోకవ్యవహారమున నుత్పన్నము లగు రత్యాది స్థాయి భావములకు నిమిత్తభావములై సహకారిణులైన భావములను కావ్యములయందు వ్యభిచారిభావములు లేక సంచారిభావములు అని యందుము. నిర్వేద, వ్రీడాదు లిట్టివి.

అతాకికస్య రత్యాదేః సామాజికనివాసినః,

ఉద్బోధే కారణం జ్ఞేయం త్రయ మేత త్సముచ్చితమ్. ౧౦

సామాజికనివాసులై అతాకికములైన రత్యాది స్థాయి భావములను మేల్కొలుప జేయువిభావానుభావ సంచారి భావములను మూటిని రసప్రతీతి కారణములని యెంచవలెను.

జ్ఞాతస్య పరసంబంధా దన్యే సాధారణాత్మనా,

అతాకికం బోధయంతి భావం భావా ప్రయోఽప్యమీ. ౧౧

విభావ, అనుభావ, వ్యభిచారి భావములను మూటి యొక్క స్వరూపము, స్వభావము, ఆశ్రయము మొదలగు వాటిని తెలిసికొనినచో, వీటికి స్థాయిభావములకుగల సంబంధ మవగతము కాగలదు. వీటిలో సంయోగము చెందిన స్థాయి భావము కేవల మేకవ్యక్తినిష్ఠమై, ఏకవ్యక్త్యను భూతి యోగ్యమై భాసించక, సర్వజనాను భవ యోగ్య మగు

చున్నది. ఏవంవిధ మగు యోగ్యత్వమును సాధారణీకరణ మందురు. ఒకేఒక వ్యక్తిచే నసాధారణముగా ననుభూత మగుచున్న భావము సర్వజనకారణమై అలౌకికముగా ప్రతీయ మాన మగు నని భావము. ఈ యలౌకిక సాధారణీకరణము భావనావ్యాపార సమాశ్రితమై వచ్చునది. స్థాయిభావ మలౌ కిక సాధారణీభూతమై రసరూపమున పరిణమించును.

భావత్రితయ సంస్కృష్ట స్థాయిభావానగాహినీ,
సమూహాలంబనాత్మైకా జాయతే సాత్త్వికీ మతిః. ౧౨

విభా వానుభావ సంచారిభావములను మూటితోను సంస్కృష్టమై, ఉద్బోధితమై, ప్రత్యాయితమై, పరిపాషమును పొందునది స్థాయిభావము. నానాప్రకారతా నిరూపితము, నానావిశేష్యతానిరూపకము నగు స్థాయిభావవిషయిక మైన జ్ఞానముద్వారా సాత్త్వికమతి కలును. సముద్రిక్తమైన సత్త్వ ముగల చిత్తవృత్తి బయలుదేరునని తాత్పర్యము.

సాఽనంతరక్షణేఽవశ్యం వ్యసక్తి సుఖ ముత్తమమ్,

త ద్రసః; కేచి దాచార్యా న్తా మేవ తు రసం విదుః. ౧౩

పైన చెప్పబడిన సాత్త్వికమనోవృత్తి బయలుదేరిన వెంటనే ఉత్తమము, సంశయరహితము నగు లోకోత్త రానం దము వ్యంజనా వ్యాపారవశమున అవగత మగుచున్నది. ఈ వ్యక్తికృత మగు సుఖమే రసమని చెప్పబడుచున్నది.

కాని కొందరు శాస్త్రజ్ఞులూ పైన వివరించబడిన సమూ హాలంబనాత్మక మగు చిత్తమునే రస మని యెంచుచున్నారు.

విభా వానుభావ సంచారి భావములకు స్థాయిభావముతో సంయోగము కలుగగా రసనిష్పత్తి కలదని భరతుడు సూత్రించెను. ఈ సూత్రమును పలువురు పలువిధముల వ్యాఖ్యానించిరి. మూడు విధముల భావముల సంయోగము రసనిష్పత్తికి హేతువుగా వ్యాఖ్యానించినవారు కొందరు గలరు. ఈసంయోగము కారణహేతువుగాని, జ్ఞాపకహేతువుగాని కాదనుచు, విభావాదుల సంయోగ వశమున రసముత్పన్న మగుచున్నదని లొల్లటాదు లనినారు. భావనావశమున సముత్పన్నమైనట్లు ప్రతీయమానమగు అనిర్వచనీయ స్థితియే రస మని మరికొంద రనినారు. రసమును మానసిక భ్రమ యనినవారు గూడ గలరు. విభావాది హేతువులచే ననుమేయ మగునది రస మని శంకుకాదులవాదము. భావనా వ్యాపారవశమున హృదయసంవాదము కలుగగా సంభవించు సాధారణీకరణమున సత్త్వోద్రేకము కలుగునని; ఈస్థితియందు భోగీకృతమగు నానందరూపమే రసమనిభట్టనాయకునివాదము గలదు. సాధారణీకరణమును వ్యాపారమహిమచే ఆవరణరూపమున నున్న ఉపాధులు భగ్నములు కాగా ప్రతీయమానమగు చిద్విశిష్ట స్థాయిభావమే రస మని అభినవ, మమ్మటుల వాదసారాంశము. ఈ చివరివాదమును మధుసూదనుడు కేచిత్పక్షముగా నొసగినాడు. “రసో వై సః” ఇత్యాది శ్రుతివాక్యములలో రసమును బ్రహ్మగా అంగీకరించినట్లు కన్పించుటచే చిద్విశిష్ట స్థాయిభావమును రసముగా నిర్వచింపరాదని నిర్విశేషముగు చిత్పథార్థమునే రస మని తెలియవల

నని జగన్నాథు డనినాడు. జగన్నాథుని వాదమునకు మధు సూడనుని వాదమునకు భేదములేదు. ఈ రస ముపహితమై నవిశేషముగా మన కవగత మగుచున్నది గనుక స్థాయిచే నుపహితమైన చిదాత్మను రస మని యెంచవలెను. ఇక్కడ చిదాత్మ యనగా సచ్చిదానందస్వరూపమగు పరమాత్మయని అర్థము.

తేహం ప్రత్యేకవిజ్ఞానం కారణత్వేన తై ర్మతమ్,
స్థాయిభావో రస ఇతి ప్రయోగ స్తూపచారతః. ౧౪

విభావాదుల ప్రత్యేక విజ్ఞానము రసప్రతీతికి కారణ మని, కార్య కారణములకు గల అభేదావస్థ నాశ్రయించుకొని స్థాయిభావమే రస మగుచున్న దని చెప్పట కేవల మాప చారిక ప్రయోగమని వాదించువారు సమూహాలంబనాత్మక మగు మతియే తన మనుచున్నారు.

ఏవ మ వ్యవధానేన క్రమో యస్మా న్న లక్ష్యతే,
అసంలక్ష్యక్రమవ్యంగ్యం ధ్వనిం తస్మా ద్విమం విదూః. ౧౫

సమూహాలంబనాత్మక మగు మతి యనగా నానా ప్రకారతానిరూపితము, నానావిశేష్యతానిరూపకము నగు జ్ఞాన మని అర్థము. ఇట్టి జ్ఞానము కల్గినవెంటనే, అవ్యవహిత ముగా రసము వ్యక్త మగుచున్నదనినచో జ్ఞానము మొదట కల్గునని, తద్వారా రసవ్యక్తి యని క్రమము కన్పించవలెను. రెండును ఒకే ఒక కాలమున రాజాలవు. కావున విభా వాను భావ వ్యభిచారి భావములే రసము గావని, రసము వీటిచే

వ్యంజంపబడుచున్నదని, ఇచట క్రమవివక్ష గలదని మమ్మల్లు డంగీకరించినాడు. కాని ఈ క్రమమును గుర్తించుట కష్టమగుటచే దీనిని అసంలంఘ్యక్రమ మనుచున్నారు. సమూహంబనాత్మకమగు మతి, తదవ్యవహితోత్తర ఊణమున రసము, గలవు. ఇచట గన్పించు అవ్యవధానమున ఒకదాని తర్వాత నొకటి వచ్చుచున్నదను క్రమము గుర్తింపబడట లేదు. దీనిని అసంలఘ్యక్రమ వ్యంగ్యమగు ధ్వని యనుచున్నారు.

శబ్దములకు సామాన్యముగా గల అర్థమును అభిధా యందురు. కొన్ని శబ్దములు కలియగా అన్వయము కుదిరినను అర్థమును మార్చి చెప్పుకొనుట గలదు. “గంగపై కుటీరము కలద”ని నపుడు “గంగయొడ్డున కుటీరము గలద”ని చెప్పుచున్నాము. ఇట్టి అర్థమును లక్షణాయని, ఇది లక్షణాశక్తి ద్వారా శబ్దమునుండి గ్రహించబడిన అర్థమని తెలియవలెను. భుజించువేళ “సైంధవము” నడిగినవానికి సైంధవ మనగా గుఱ్ఱమును తెచ్చినచో నిష్ఫలమగును. ఏ సందర్భములో నిట్లడిగినాడో, ఏ ఉద్దేశముతో నడిగెనో, తెలిసికొని, సైంధవ మనగా ఉప్పు అని తెలిసికొనుటలో శబ్దమునకు తాత్పర్యశక్తి గలదని గ్రహించవలెను. అభిధా, లక్షణ, తాత్పర్యముల ద్వారా శబ్దము లర్థవంతము లగుచున్నవి.

ఒక ప్రియుడు తన ప్రయురాలిని ఏ కాంతముగా కలసి కొనుచోట ఒక సన్యాసి విడిది చేసెననుకొనుడు. ఇత డిచట

నుండగా వీరు కలసికొని సంభాషించజాలరు. క్రమేణ ఈసన్యాసికి కుక్కలనిన భయమును సంగతి వారికి తెలియగా, ప్రియుడు ఎవరితోనో మాట్లాడుచున్నట్లు “నీ ఇచ్చ వచ్చినట్లు ఇచట విహరించుము. నిన్న మొన్నటిదాకా ఇచట స్వేచ్ఛగా తిరుగు శునకమును నిన్ననే ఇచట సింహము చంపివేసినది. ఇక నీకు శునకభయము లేదు.” అని యనెననుకొనుచు. శునకభయము గల సన్యాసికి ఆభయము పూర్తిగా తీరెననుట స్పష్టమే. కాని శునకము పోయి, సింహమువచ్చుట మిక్కిలి ప్రాణసంకటము. కనుక స్వేచ్ఛగా దిరుగుటకు శునకభయము లేకపోయినను, ఆసన్యాసి అచట ఎంతమాత్రము నుండజాలడు. ఇచ్చట అన్వయము పూర్తిగా కుదురుచున్నది. లక్షణార్థమునకు సావకాశము లేదు. “స్వేచ్ఛగా తిరుగుము” అని తాత్పర్యము గూడ గలదు. కాని ఈ తాత్పర్యార్థ మభిప్రేతము గాదు. “ఇచ్చటనుండి ఈసన్యాసి లేచిపోవలెను” అనునదియే అభిప్రేతమగు సర్థము. ఇట్టి యర్థమును ధ్వని యని, ఇది వ్యంజనాశక్తిచే నవగత మగునని యందురు. వ్యంజనావ్యాపారమును, తదర్థమును గూడ ధ్వనియని వ్యవహరింతురు.

అభిధావ్యాపారము నాశ్రయించుకొని వచ్చుధ్వనిని అభిధామూలమని, లక్షణావ్యాపారాశ్రయ మైనది లక్షణమూలమని, పిలువబడు చున్నవి. ఏవంవిధ మగు వ్యంజన, వివక్షితాన్యపరవాచ్యమని, అవివక్షితవాచ్యమని రెండు తెరగుల గలదు. ఇట్లే అర్థాంతర సంక్రమిత వాచ్యమని, అత్యంత తిరస్కృత వాచ్యమని, మరియొక విభాగము గలదు.

అభిధామూల మగు వివక్షితాన్యపరవాచ్య మగు ధ్వనియందు వ్యంగ్యప్రతీతిక్రమము లక్ష్యమైన యొకవిధము, అలక్ష్యమైన మరియొక విధమురాగా సంలక్ష్యక్రమ వ్యంగ్యము, అసంలక్ష్యక్రమ వ్యంగ్యము, సిద్ధించగలవు.

వ్యవధానా త్క్రమో లక్ష్యో వస్త్యలంకారయో ర్ద్వనా,
లక్ష్యవ్యంగ్యక్రమం తస్మాద్ ధ్వని మేతం ప్రచక్షతే. ౧౬

వాచ్యార్థము తెలియబడిన తర్వాత వ్యవధానపూర్వకముగా వంగ్యార్థ మవగత మైనచో నట్టిదానిని సంలక్ష్యక్రమ వ్యంగ్య మందురు.

అనేకాంశములు గల శబ్దము వాచకము కాగా ఈశబ్దమున కితరశబ్దములతో సంయోగాది సంబంధములు కలిగినపుడు, వాచ్యార్థముకంటె భిన్నమైన అర్థము ప్రతీయమానమైనచో నట శబ్దవ్యంజన గలదనవలెను. ఇట్లే ఒక అర్థము మరియొక అర్థస్ఫూర్తికి హేతువైనచో అర్థవ్యంజన గలదనవలెను. అప్పుడు శబ్దశక్తిజనితము, అర్థశక్తిజనితము, శబ్దార్థభయశక్తి జనితము అను మూడు విధముల ధ్వని గలదు. ఈధ్వని మరల అలంకారాత్మకమని, వస్త్యాత్మక మని, రెండు తెరగుల గలదు. శబ్దమునుండి గాని, అర్థమునుండి గాని, అన్యవస్తుస్ఫూర్తి కలుగగా వస్తుధ్వని, అన్యాలంకారస్ఫూర్తి కలుగగా అలంకారధ్వని, సిద్ధమగునని భావము. సంలక్ష్యక్రమధ్వనియందు శబ్దధ్వని, అర్థధ్వని, శబ్దార్థధ్వని యను

విభేదములు గలవు. ఈమూటినుండి ప్రత్యేక ప్రత్యేకముగా వస్తుభ్యసి, అలంకారభ్యసి వచ్చుచున్నవి.

రస భావ తదాభాస భావశాంత్యాది రక్రమః,

అనంతరక్షణే యస్మాద్ వ్యజ్యతేఽవశ్య మేవ సః. ౧౭

ఇక అసంలక్ష్యక్రమ వ్యంగ్యము వివరించబడు చున్నది. అసంలక్ష్యక్రమ వ్యంగ్యమై ప్రతీయమాన మగు దానిని సర్వదా రసమని యెంచ తీలులేదు. ఈ వ్యంగ్యమున రసా భాసము, భావాభాసము, భావశాంతి, భావోదయము, భావ సాధి, భావశబలత్వము, రసము, భావము నను ఎనిమిది పదార్థములు గలవు.

అనౌచిత్య సమాయోగమున రసము రసాభాస మగును; భావము భావాభాస యగును.

శ్రుతిదుష్టాదయో దోషా యే రసప్రతిబంధకాః,

తదభావోఽపి సామగ్ర్యాం నివిష్టోఽనిష్టహానికృత్. ౧౮

శృంగారరసమున చెవికి కలుపుగా నుండు శబ్దములు వినబడిన శృంగారము పరిణతము కాజాలదు. శౌందర్యమును మృదుశబ్దములు పోషించ జాలవు. అనగా శ్రుతిదుష్టాది దోష ములు రసపరిపోషణకు ప్రతిబంధకములు లేక విరోధులు. ఇట్టి దోషములు లేకపోయినను రసవ్యక్తికి తోడ్పడు సామగ్రి నొకవో చేర్చక తప్పదు. ఇట్టి సామగ్రిఘటనను చేయనివో రసప్రతీతికి ప్రతిరోధము గొలువనువు బయలుదేర గలదు.

యా రీతియో యే చ గుణా స్తజ్జ్ఞాన మపి కారణమ్,

అలంకారాశ్చ విజ్ఞాతా భవంతి పరిపోషకాః. ౧౯

శబ్దసంఘటనాత్మిక వ్యాపారవిశేషములగు భారత్యాది రీతులు, రసోత్పత్తిరకము లగు రస ధర్మములైన మాధుర్యాది గుణములు, కావ్యశరీరమున గల వైచిత్ర్యమును భాసింప జేయు ఉపమా ద్యలంకారములు అనునవి సాక్షాత్ పరంపరా సాధారణ్య వశమున రసోపకారకము లగుచున్నవి.

గుణాలంకారరీతీనాం భానానాం చ నివేదకః,

తస్య ప్రత్యాయకః శబ్దో వృత్త్యా వ్యంజనరూపయా. ౨౦

గుణాలంకారరీతులకు, భావములకు బోధక మగు శబ్దము వ్యంజనావృత్తిద్వారా రసమునకు వ్యంజకమగు చున్నది. అర్థబోధ కనుకూలము, శబ్దనిష్ఠమునైన శబ్దార్థ సంబంధ విశేషమును వృత్తి యందురు. వ్యంజనరూపమగు వృత్తిద్వారా శబ్దము రసము సభివ్యక్తము చేయగల్గునని తాత్పర్యము.

వృత్తిః కార్యాపరోక్షాపరస్య శబ్దస్య సుఖగర్భిణీ

దశమ స్త్వ మసీ త్యాది వాక్యోత్థమతివృత్తివత్. ౨౧

శబ్దముద్వారా రసము ప్రతీత మగుచున్నను, రసప్రతీతిని అపరోక్షానుభూతి యని చెప్పవలెను. రసప్రత్యాయక మగు శబ్దమునకు సుఖవిషయిక మగు అపరోక్షవృత్తిని అంగీరించవలెను. శబ్దప్రమాణమున కపరోక్షవృత్తియే ఫలాత్మిక మగు ప్రమితియని గూడ జెప్పవచ్చును.

ఇందుల కుదాహరణముగా “దశమ స్త్వ మసి” యను వాక్య మీయబడినది. పరమానందయ్యశిష్యులవంటి వా డొకడు తన సహాధ్యాయు లగు తొమ్మిది మందిని మాత్రము లెక్కించి, పదియవవా డేమైనాడని వాపోవగా, దారిన బోవు వివేకు డొకడు వచ్చి మరల నందరను లెక్కించి, వెనుక లెక్కించినవానితో “నీవు పదియవవాడవు” అని నాడు. ఈవాక్యమును విని తనను పదియవవానినిగా సాక్షాత్కరింప జేసికొన గల్గినాడు. ఈయనుభూతి శబ్దజన్య మైనను ప్రత్యక్షముగా ప్రతీయమాన మైనది యని మరువరాదు. కావుననే శాబ్దమగు రసాభివ్యక్తిని ప్రత్యక్షానుభూతిగా గ్రహించవలెను.

నిత్యం సుఖ మభివ్యక్తం “రసో వై స” ఇతి శ్రుతేః,

ప్రతీతిః స్వప్రకాశస్య నిర్వికల్పసుఖాత్మికా. ౨౨

“రసో వై సః” అను తైత్తిరీయోపనిషద్వాక్యమున బ్రహ్మను రసముగా నిర్వచించుట గలదు. “విజ్ఞాన మానందం బ్రహ్మ” యనుచో బ్రహ్మను అనందముగా గ్రహించినారు. లోకోత్తరానందము బ్రహ్మపదార్థము నగు రసము నిత్యము, శుద్ధము, బుద్ధము, ముక్తముగా నభివ్యక్త మగును. స్వయంప్రకాశము, స్వతఃసిద్ధము నగు రసప్రతీతిని నిర్వికల్ప సుఖాత్మికమనవలెను. సంస్కరరహిత మైనది నిర్వికల్పము. సంస్కారానంగియై, అఖండార్థరూపమున నున్నది నిర్వికల్పక జ్ఞానము. ఇట్టి జ్ఞానావగతియే రసప్రతీతి. * (* మొదటి అనుబంధము చూడుడు)

ఆబాలగోచరమగు తాకికసుఖము సత్త్వగుణ సరికామ రూపము, దుఃఖానువిధము, సాదర ముపాదేయమానము నైనది. లోకోత్తరమగు సుఖము నిత్య చిదానంతాత్మ స్వరూపము, సుఖపదవాచ్యము, ఉపేయము నైనది. అవిద్యావృత మగు లోకోత్తరసుఖము ఆవరణభంగ మైననే అనుభూత మగును. ఆవరణభంగమున అభివ్యజ్యమాన మగు అతాకిక సుఖము రసముగా సాక్షాత్కృత మగుచున్నది. రసప్రతీతి యందు విభావాది జ్ఞానప్రయుక్త మగు సాధారణీవరణ నిబంధనమై ఆవరణభంగ మగుట గలదు. ఇట్టి సుఖప్రతీతి విగలిత వేద్యాంతరము.

కార్యజ్ఞాప్త్యాది వైధర్మ్యం య త్తు కైశ్చిన్నిరూపితమ్,
త ద ప్యేతేన మార్గేణ యోజ్యం శాస్త్రావిరోధతః. ౨౩

మట్టినుండి కుమ్మరి కుండను జేయునట్లు, విభావాదుల నుండి జన్మించునది రసమను వాద మొకటి గలదు. చీకటిలో నున్న వస్తువును దీపము బహిర్గతము చేయునట్లు, విభావాదులచే జ్ఞాప్య మగునది రసమని మరియొక వాదము గలదు.

విభావాదులను రసకారణముగా గ్రహించ వీలులేదు. కారణమే కార్యరూపమున పరిణమించుటచే కారణత్వస్వభావము కార్యమున కన్పించుటయేగాక, కార్య ముత్పన్నము కాగా కారణరూపముతో కారణ ముండజాలదు. పాలనుండి పెరుగురాగా పాలయొక్కస్వభావము పెరుగున గలదు; పాలు పాలుగా నిలచుటలేదు. కాని రసప్రతీతిలో విభావాదులు నశిం

చుటలేదు. రసము నాత్మగా అంగీకరించవలెనని సిద్ధాంతించితిమి. ఈ యాత్మ కారణజన్యము గాదని స్పష్టము.

రసమును జ్ఞాప్యముగాగూడ నెంచ వీలులేదు. దీపమునకు, తదభివ్యక్త వస్తువునకు విషమసత్తాకస్థితి లేనిదే ఇచట జ్ఞాప్యత్వము సిద్ధించదు. జ్ఞాప్యమగు వస్తువు వేరు, జ్ఞాపకమగు దీపము వేరు. ఇట్లు స్థాయిభావము వేరు, స్థాయిభావముతో సంయోగము నందని విభావాదులు వేరు అని చెప్పజాలము. విభావాదులకు స్థాయితో విషమసత్తాకత్వము గలదు.

పరమానంద ఆత్మైవ రశ ఇ త్యాహు రాగమాః.

శబ్దత స్తదభివ్యక్తి ప్రకారోఽయం ప్రదర్శితః. ౨౪

పైన వివరించిన యుక్తులు, ఉపనిషద్వాక్యములు గూడ పరమానందస్వరూపమగు ఆత్మయే రసమను సిద్ధాంతమును ప్రతిపాదించు చున్నవి. చిదాత్మకుగల ఆవరణ భగ్నము కాగా ప్రతీయమానమగు పరమాత్మయే రసము. శబ్దరూపమున రస మెట్లు ఆభివ్యక్త మగుచున్నతో వివరించితిమి. శబ్దముద్వారా సుఖాభివ్యక్తి యగు ప్రకారమును వివరించితిమి. మీమాంసకులు సహిత మిట్టి ప్రక్రియ నంగీకరించుచున్నారని తర్వాతిశ్లోకమున చెప్పబోవుచున్నాడు.

అర్థవాదాధికరణే శవశైలాదివర్ణనమ్,

శ్రోత్యాణాం సుఖమాత్రార్థ మితి భట్టే తుడాహృతమ్.

పూర్వమీమాంసా దర్శనమున మొదటి అధ్యాయములో రెండవపాదమున అర్థవాదాధికరణము గలదు. ఇందు

“విధినా త్వేకవాక్యత్వాత్ స్తుత్యర్థేన విధీనాం స్తుతిః” అను సూత్రము గలదు. అర్థవాదములు విధులలో జెప్పబడిన ఉద్దిష్ట విషయమును ప్రశంసించున వగుటచే, వీటికి విధులలో నేక వాక్యత్వము నంగీకరింపవలెనని అర్థము. ఈ సూత్రముపై గల శబరభాష్యమును వ్యాఖ్యానించుచు కుమారిలభట్టు “కేచిత్ స్వయమేవ శ్రూయమాణ గంధమాదన వర్ణక ప్రభృతయః ప్రీతిం జనయంతి” అని వ్రాసెను. గంధాది శబ్దములను నినగా శ్రోతలకు సుఖమాత్రార్థమే ప్రతీతమగు నని అర్థము. ఇచట శబ్దమునుండి సుఖవ్యక్తి కలుగగలదని అంగీకరింప బడినది.

కార్యాన్వితత్వవాదేఽపి న విరోధోఽస్తి కశ్చన,
యస్మాత్ కృతీప్సితత్వేన కార్యం సుఖ మపీష్యతే. ౨౬

కార్యాన్విత పదార్థములకు మాత్రమే శాబ్దబోధ గలదని వాదించు ప్రాభాకరమీమాంసకులకు గూడ కార్య పదార్థముగా చెప్పబడ దగు సుఖాభివ్యక్తి సమ్మతమే యగు ననుట నిర్వివాదము.

అతాకికనియోగే తు న కించి న్నాన మీక్షతే
లోకే వాచా చ సర్వేషాం తత్పరత్వం న యుజ్యతే. ౨౭

లోకానవగత ప్రవర్తనా పర మగు వాక్యమే ప్రామాణికమని వాదించువారలు పై జెప్పిన సుఖాభివ్యక్తి నంగీకరించ జాలరు. కాని వేదవాక్యములు ప్రవృత్తి నివృత్తి ప్రయోజకము లైనట్లు, తాకికవాక్యము లన్నియు ప్రవృత్తినివృత్తి

ప్రయోజకములు కాజాలవనుట అనుభవసిద్ధము. కావున నీ వాదము ప్రామాణికముగాదు.

ప్రయోజనవ దజ్ఞాత జ్ఞాపకత్వం చ మానతా,

శబ్దస్య కార్యపరతా త్వాచార్యై రేవ ఖండితా. ౨౮

అజ్ఞాతవిషయమును జ్ఞాపకము చేయుట ప్రమాణము యొక్క ప్రయోజనము. ప్రమాణాంతరానధిగతమై అజ్ఞాత మైన విషయమును గూర్చిన జ్ఞానమును కలుగజేయుటయే ప్రవర్తక జ్ఞానముయొక్క ప్రమాణత. శబ్దము కార్యపరము గాదని, అజ్ఞాతజ్ఞాపక మని తాత్పర్యము. ప్రమాణభూత మగు శబ్దమునకు కార్యపరత్వమును వేదాంతసూత్రభాష్య మున సమన్వయాధికరణమున శ్రీ శంకర భగవత్పాదులు ఖండించి యున్నారు. గనుక శబ్దమును కార్యపరముగా గ్రహించ వీలులేదు.

దేవతాధికృతీన్యాయాత్ పదై రన్యపరై రపి,

ప్రయోజనవ దజ్ఞాతా బాధితార్థమతి ర్భవేత్. ౨౯

బ్రహ్మసూత్రములలో మొదటి యధ్యాయమున మూడవ సాదమున దేవతాధికరణలో “భావంతు బాదరా యణోఽస్తి హి” అను సిద్ధాంతసూత్రము గలదు. ఈసూత్ర వ్యాఖ్యానావసరమున అర్థవాదములకు విధిస్తావకత్వమును శ్రీ శంకర భగవత్పాదులు సిద్ధాంతించినారు. విధేయ స్తుతి తాత్పర్యము గలిగిన అర్థవాదములు విధివాక్యములను బాధించ జాలనివి. ప్రమాణాంత రాబాధితములై, ఫలభూత

ములగు నర్థవాదములకు ప్రవృత్త్యంగత్వమును చెప్పవలెను. అనగా అన్యవిషయపరము లగు శబ్దములు స్వీయార్థమును ముందు అప్పగించినతర్వాతనే అన్యార్థము నొసగ గలవని తాత్పర్యము.

తస్మా దన్యపరత్వే వా స్వాతంత్ర్యే వాపదానినః,
వ్యంజయంతి పరానందం సహకార్యానురూప్యతః. ౩౦

ఇతి (శ్రీ) మత్పరమహంస పరివ్రాజకాచార్య శ్రీ మధు
సూదన సరస్వతీ విరచితే శ్రీ భగవద్భక్తిరసాయనే
భక్తిరస ప్రతిపాదకో నామ
త్వ తీ యో గ్లా నః

అర్థవాదములను వ్యాఖ్యానించినరీతిగా శబ్దముల
నన్యపరములుగా గాని, స్వతంత్రములుగా గాని గ్రహించ
వచ్చును. భక్తిరసమున గూడ శబ్దములు స్వఘటితవాక్యప్రతి
పాద్యేతర తాత్పర్యకములు గావచ్చును. లేక స్వప్రయోజ్య
తాత్పర్య పరములు గావచ్చును. విభా వానుభావ వ్యభిచారి
భావముల వ్యాపారముతో నానుకూల్యము గలిగిన శబ్దములు
సామ్యాతిశయ వినిర్ముక్త మగు పరానందమును వ్యంజనా
వృత్తిద్వారా ప్రతిపాదించు చున్నవి. ఈ పరానంద మనబడు
రసమునే భక్తిరస మని వ్యవహరించవలెను. అలంకారికులు
వ్యవహరించు శాంతరసము, భక్తు లనుభవించు భక్తిరసము
వేదాంతములు ప్రసంగించు రసములనున వన్నియు పర్యాయ
పదములు.

భావై ర్మథా పీఠసితా సజదిల్లివృత్తి
రాహ్నో ల్యలోకపటవై శ్చ రసాదిరూపాన్
అస్వాదియోగ్యసుభగాః పశదీక్తితోఽహం
సిశ్నేష కుత్ర రసభావనికల్పమాగ్నే.

గద్య

శ్రీ పరిమళాంస పరిపూజకాచార్య శ్రీ మధుసూదన
సగర్వతీ విరచిత శ్రీ భగవద్భక్తి రసాయనము,
ఆంధ్రపవృత్యుండు, భక్తిరస ప్రతిపాదక
మను మూడవ యల్లాసము
సమాప్తము.

అనుబంధము ౧

భారతీయం చ శాస్త్రార్థం తథాభినవభారతీమ్,
సాకల్యేన సమాలోచ్య రసవ్యాఖ్యాం సమారభే.

యత్రైవ నాట్యే సుఖమాలభేయః

యతశ్చ నిర్వాణ మశేషలోకైః

తం నాట్యవేదం స్వధియా విచార్య

రసస్వరూపం తు బ్రవీమి ణిష్ట్యా.

కావ్యమున, నాటకమున రసము ప్రతీయమాన మగును. అనుభూతి లేనిచే రస మవగతముకాదు. కావ్యమున గల అనుభూతిని రసప్రతీతి యందురు. ఈ రసప్రతీతి యెట్టిదో తెలిసికొనిన రసస్వభావము తెలిసినట్లే యగును. రసప్రతీతి హేతుకమగు విషయము, తదుద్దీపనము, సంచారిభావము మేల్కొనుటకు తగిన కారణము, సంచారిభావము, అనుభావ ములు, భావన, నిష్పన్నమగు అర్థము మొదలగున వన్నియు రసప్రతీతిలో గలవు. వీనిద్వారా చిత్తద్రవీకరణ, నిష్కామ భావన, లోకోత్తరానందము కలుగుటచే నివి రసప్రతీతియొక్క ముఖ్యస్వభావములుగా కన్పించుచున్నవి. పురుషార్థములలో ముఖ్యమైనదగు సౌందర్యమును ప్రత్యక్షముగా నవగతముచేయ జాలిన దగుటచే రసప్రతీతి అర్థవంతము, ప్రయోజనవంతము నగుచున్నది.

ఈవిధముగ రసానుభూతియొక్క స్వభావమేమి? ఇది అన్యార్థసాధకము గాదు. సాధ్యరూపముగ నీ అనుభూతి స్వతఃసిద్ధశక్తి గలిగియున్నది. ఈ స్వతఃసిద్ధశక్తిని గ్రహించుటయే రసానుభూతి ప్రయోజనము. యశస్సు, అర్థము, శివేతి రక్షితి, వ్యవహారవేత్తృత్వము మొదలగునవి కావ్యముద్వారా లభించినను, ఇవి రసానుభూతియంగుగల ప్రయోజనములు కాజాలవు. భావనానుప్రాణితమైన చిత్తమును సంత్పత్తి పరచుటయందే రసానుభూతికి సరమ ప్రయోజనము గలదు. యశస్సు మొదలుగా గలవి కావ్యమొనగు ఉపయోగములే కాని, కావ్యప్రయోజనములు కావు. కావ్యసమీక్ష చేయు గోరినచో కావ్యానుభూతిని పదిలిన లాభములేదు. ఈ యనుభూతి తాకికజగత్తులోని భాగముకాదు; తాకికజగత్తునకు అనుకృతికూడ గాదు. ఇది స్వయంసిద్ధము, స్వయంబోధకము, స్వతంత్రము, సమగ్రము నగు వేరొక జగత్తు. ఈజగత్తు నవి గతము చేసికొనగోరినచో నీ ప్రపంచమున ప్రవేశించి, అందలి నియమములకు కట్టుబడి, తాకిక జగన్నియమాచకముగు దేశ కాతాములను పరిత్యజింపవలెను. ఐనను కావ్య తాకిక జగత్తు లకు అంతర్లీన సంబంధము కలదు. కాని, కావ్యనిష్ఠుడుగ రసానుభూతిలో వివిధాంశముల కనన్యత్విముగలదు. మహత్తర మగు భావాన్వితమై, సౌష్ఠవాన్వితమైన ఈ యనుభూతి సుందరముగా ప్రతీయమాన మగుచున్నది. ఈవిధముగా 'బ్రాహ్మ' యను సాహిత్యసమీక్షకుడు నిర్వచించినాడు.

రసప్రతీతిలో విశిష్ట విషయముల సన్నివేశము గలదు. విభావానుభావ వ్యభిచార్యాది విశిష్ట విషయములు విశిష్టార్థమును రసముగా నభివ్యక్తము చేయుచున్నవి. ఈ విషయముల నోయ్య నుబంధము కలిగి, పరస్పరోపకారకములై, భిన్న విషయముల నేకసూత్రమున గ్రధింప జాలి రసమనబడు అనుభూతి నిచ్చుచున్నవి. భిన్నవిషయముల కేకత్రానుసంధాన మేరీతిగా వచ్చుచున్నది? తజ్జనిత సమగ్రానుభూతిస్వభావ మేది? అను ప్రశ్నలను రసప్రతీతినిచారమున వివేచింపవలెను. సౌందర్యముగా నభివ్యక్తమగు నీ స్వభావము విషయగత గుణము కాదు; వ్యక్తిగతగుణము కూడ కాదు. ప్రమాల్ప ప్రమేయముల కనన్యత్వమును నిరూపించు రసానుభూతియే సౌందర్యము.

2. రసానుభూతిని విమర్శించుటకు ముందొక చిన్న విషయమును గమనింపవలెను. కావ్యసృష్టియందు కవికిగల అనుభూతికూడ రసానుభూతిశబ్దముచే చెప్పబడుచున్నది. కావ్యమును వ్రాయుటకుముందు కవికిగల అనుభూతి కావ్య రచన చేయునపుడు గల అనుభూతికంటె విలక్షణమైనది. ఈ వైలక్షణ్యమును గుర్తుచుకొని కవియొక్క అనుభూతికి, హితకుని అనుభూతికిగల సంబంధమును విచారింపవలెను.

ఈ రెండు అనుభూతులు విలక్షణములైన వని 'అల్పేగాండర్' యొక్క వాదము. భావనానుప్రాణితమైన సంపూర్ణమైన అనుభూతినుండిగాక, విషయముద్వారా ఉత్పన్నమైన సంచారిభావోద్ధీపనమునుండికవి, కావ్యరచన కువక్ర

మించుచున్నాడు. ఉచ్చరితములైన శబ్దములే భావనావశమగు అనుభూతిని లక్షించుచున్నవో, దానికి మించిన అనుభూతి కవికిలేదు. ఏమి చెప్పవలయునో, ఎట్లు చెప్పవలయునో గూడ కావ్యము పూర్తియగువరకు కవికిగూడ తెలియకపోవుటచే కావ్యము కవియొక్క భావనను ప్రదర్శించుచున్న దనరాదు. భావనా లక్షితమైన అనుభూతి, కావ్యారంభమున కవికిలేదు. ఉచ్చరిత శబ్దములలో ఆ శబ్దములద్వారా నవ్యముగా ఆవిర్భవించునది రసానుభూతియని ఈవాదసారాంశము.

కవికిగల భావోద్దీపన అతనినాకర్షించిన విషయమునకు చెందినది. ఈవిషయము కావ్యముకన్న విలక్షణమైనది. భావోద్దీపనగల కవియొక్క అనుభూతియే రసానుభూతి యని అలెగ్జాండర్ చెప్పకతప్పదు. కావున కావ్యరచనావశమున కవికిగల అనుభూతికి తుల్యమగు అనుభూతిని ప్రేక్షక సామాజికులుగూడ పొందగలరు. కవియొక్క అనుభూతినే ప్రధానముగా మనము స్వీకరించి, అదే రసానుభూతియని యుతిమేని, కావ్యము నిరర్థక మగును. కావ్యము నిరర్థకమైన రసానుభూతియే ఉండదు. ఎందుచే కావ్యరచనకు పూర్వముగల కవిమనస్థితులతో సాహిత్యసమీక్షకు ప్రసక్తి ఏమియులేదు. ఆనువస్థితులను విమర్శించునది మనస్తత్వశాస్త్రము. మనస్తత్వశాస్త్రము విమర్శించువిషయమే సాందర్యమిహాంసలోగల విషయమని భ్రమించుటచే నిట్లు అలెగ్జాండర్ పొరబడినాడు. ఇంతేగాక అలెగ్జాండర్ వాదములో కావ్యమునగల భావ రూపములు అత్యంతభిన్నములు. కాని, భావరూప

సంయోజనగలిగి, భావరూపముల నభిన్నముగా జూపజాలిన కావ్యముననే కావ్యశైలియు గలదని విన్నవించరాదు.

కావ్యరచనలో కవికేగిల అనుభూతి, కావ్యానుశీలన మున సాతత సామాజకులకుగల అనుభూతి, భిన్నములు కావని చెప్పటకు తమతమ యనుభూతులను వివరించి చెప్పిన కవుల వాక్యములే ప్రబలాధారములు. రసమయస్థితి కావ్యమున ఉపహితమై యున్నది. ఇట్టి కావ్యముజ్ఞానా కవికి గలిగిన అనుభూతిని తనదిగా చేసికొని అనుభవించుటకు సామాజకుడు యత్నించును. అనగా కవిగత సాధారణీభూతి సంవిన్నూల మైనది కావ్యపురస్సర మగు నటవ్యాపారము. ఈ సంవిత్ వాస్తవమైన రసము. దేశకాలా ద్యుపహితమగు వ్యక్తిత్వము మాటుపడి నవ్యస్వరూప స్వభావావిర్భావము సనుభవించ జాలిననే కవి కావ్యరచన చేయగల్గును. దేశకాల ప్రమాత్మ భేదములచే ననియంత్రితమైన కవియనుభూతి, స్వార్థరహితమై బాహ్యజగదంతర్గత మగును. ఇతరుల అనుభూతులను కవి యనుభవించగలుగుచున్నాడు. ఇతరులతో తాదాత్మ్యము నందగా సంభవించు అనుభూతులు కావ్యమున నుచ్చరింప బడుచున్నవి. ఈవిధముగా అనుపహితమై పుగుషవ్యాపార నిష్ఠముగానిది, అపౌరుషేయము నగు స్థితిని నిర్దేశించునది రసానుభూతి. ఈవిధమగు అనుభూతి, కవికి, సామాజకులకు గూడ కలదు. కవియొక్క అనుభూతియే సామాజకునకు కలుగనిచో కవి చెప్పమాటలలోని భావ మవగతము కాజాలదు. కవి ఉచ్చరించిన భావాడు అనుభూతుమూలములు

కాలేవు. కావున కవి సామాజికతొల్కు శని అభినవగుప్తు
డనగలిగినాడు. సామాజికతలతో తాదాత్మ్యము సందుట
చేతనే కవి, కవియని పిలువబడుచున్నాడు.

కవి ప్రదర్శించు అనుభూతి మనలో సంతోషము
యున్నది. మనలో తేని అనుభూతులను మన మనుభవించ
లేము. ప్రమాతృ ప్రమేయముల కనన్యత్వము సిద్ధించగా,
దేశకాలాద్యనుపహితముగా ప్రమాదయందు కన్పించు పరి
ణామమే అనుభూతియొక్క సామాన్యలక్షణము. ఈ పరిణామ
మితాపూర్వ మంతర్లీనముగా కారణరూపమున ప్రతివ్యక్తిలోను
గలదు. అందుచే నవ్యముగా కన్పించు ప్రతి అనుభూతియు
ఆత్మతో సంస్కారముగా నుండుటచే రసానుభూతిలో మన
నిజస్వభావము మనలో నభివక్తమగుచున్నది. జ్ఞానము సంచా
ర్యాదులతో మేళించగా, మనోహృదయము లనన్యములుగా
కన్పించునట్లు చేయునదే అనుభూతి యగుటచే ఉత్తమ
మైనదిగా మనము భావించుచున్నాము. ఈవిధమైన అనుభూతి
మానవస్వభావమునకు విరుద్ధమై కవులచే మనమైన నారోపితము
గావింపబడిన దైనచో మనము దీనిని అనుభవింపజాలము.
మన భావములను, మనోవృత్తులను భావలావణ్య యోజన
ద్వారా కవి ప్రదర్శించుచున్నాడేగాని, వేరుగాదు.

దీనినిబట్టి కవి, సామాజిక లత్యంత విలక్షణ వ్యక్తులని
భావించరాదని తేలుచున్నది. విరికి కేవలము తరతమభేదమే
కలదు. కవికి, నాయకునకు, సామాజకునకు సమానాను
భవము కలదని తాతభట్టు చెప్పినాడు. దేశకాలా ద్యనుప

హిత తత్త్వమున కవి యనుభవించు భావాదికము కావ్యగత శబ్దమున స్పందించుటచే నీ నమానానుభవము రాగలు చున్నది. కావ్యానుశీలనమైన వెంటనే మనల నేవిధమగు భావనానుప్రాణితమైన అనుభూతి ఆవేశించుచున్నదో, అట్టిదే. కావ్యారంభము కాగానే కవినిగూడ ఆవేశించి యుండును. సంశ్లిష్టభావాదికముతో గూడిన అనుభూతి పూర్తిగా సమగ్రముగా కవి మానసమున నవతరించగనే తదుపాధిభూతమైన కావ్యముగూడ నవతరించుచున్నది. కావ్యానుశీలనానంతరము కూడ మనలో నీ యనుభూతి యున్నట్లు శబ్దోపహితము కాకముందు సహితము కావ్యవచ్చిన్నమైన అనుభూతి కవిలో గలదని భావము. భావనానుప్రాణితమైన రసానుభూతి శబ్దములచే నభివ్యక్త మగుచున్నది. రసానుభూతికి రూపనిష్పాదన చేయు శబ్దములకు పూర్వమే సమగ్రముగా, స్వయంసిద్ధముగా నీ యనుభూతి కలదు.

ప్రైవిచారణలో కావ్యరచనకు తోడ్పడునది ఆవేశమని చెప్పబడినది. దేశకాలాద్యుపాధులను భగ్నము చేయునది ఆవేశము. ఇందు భావనాసమున్మిషితములైన స్థాయి సంచారి భావము లుద్దీపితము లగును. ఈ ఉద్దీపనావస్థ శబ్దరూపమున నుండును; కాని శబ్దములద్వారా బహిర్గతమగును.

బాహ్యజగత్తులోని ఒకానొక విశిష్టవిషయము ననుభవించుట, కవిగతమైన ఉద్దీపితావస్థలోగలదు. ఈయనుభూతిలో భిన్నవిషయములకు సమన్వయము కన్పించుటచే నిది ప్రయో

జనసంవలిత మగుచున్నది. కాని కావ్యోత్పత్తి లేక కావ్య రచన యనబడు ప్రవృత్తికి సమన్వయావస్థ సహకారి గాదు. సమన్వయావస్థనుండి కావ్యరచనాప్రవృత్తి కలుగుచో నీ యవస్థలో సమన్వయము నాటంకపరచు అంశ ముండక తప్పదు. అన్యవిషయములతో సంఘర్షణ కలిగి, బహిర్నిర్గమన మునకు ప్రయత్నించు అంశమిది. దీనిద్వారా కావ్యము వచ్చుచున్నది. ఉద్దీపితమైన మనోవృత్తి త్వరత్వరగా మారి పోవుటచే నీయంశ వచ్చుచున్నది. ఈమార్పువలన గతించిన అనుభూతికి కవి చేతులుసాచుచు, గతమును స్మరింపసాగును. ఈస్మరణమున గతించినది స్పష్టతను క్రమక్రమముగా కోల్పోవుటచే గతించిన అవస్థను కవి చిత్రించుచు, కాలవేగమున వచ్చిన మనోదుఃఖమును పోగొట్టుకొన దలచును. గతించిన అనుభూతి పూర్తిగా పునరుజ్జీవిత మగుట దురభము. కాని స్వాభీష్టమగు నీయనుభూతిని తన మనోవృత్తులద్వారా ప్రదర్శింప జాలుటచే కావ్య మీ ఆశా స్మరణములను మాత్రమే స్పష్టముగా చెప్పగలుగుచున్నది. కావున కావ్యమున కవికి గలిగిన పూర్వానుభూతి యథామాతృకముగా నుండదు. ఇందుచే కావ్యరచనకు పూర్వము కవికిగల యనుభూతి కావ్యరచనలో గల అనుభూతికంటె కొంతవరకు విలక్షణమే యని చెప్పవలెను.

కావ్యరచనలో కవికిగల అనుభూతి కావ్యానుశీలనమున పాఠకునకు గలుగు అనుభూతికంటె భిన్నమైనది కాదు. విభావములచే నాహృతమైన అర్థము వాచి కాంగిక సాత్త్వికాభి

నయములద్వారా అభివ్యక్తమగుచున్నది. త్రివిధాభినయముల ద్వారా కవియొక్క భావమును భావనావ్యాపారవశమున మనము అనుభవించుటచే దీనిని భావ మనుచున్నాము. బాహ్యజగత్తు కొన్నిభావములను మనలో రగుల్కొలుపుచున్నది. ఇవి అభినయములద్వారా తెలియబడుచున్నవి. భావనావశమున వీటిని అనుభవించి కవి మన కర్పించుచున్నాడు. వీటిని శబ్దరూపమున నుచ్చరింపకముందు వీటినిగురించిన స్పష్టమగు జ్ఞానము కవికి లేకపోవచ్చును. కాని ఈ అనుభూతికి కావ్యరూపము నీయగా భావనద్వారా మనకిది అవగతమగుచున్నది.

కావ్యరచన సాగుకొలది కవియొక్క భావము క్రమ క్రమముగా పరిపుష్టమగును. ప్రతినవ్యశబ్దముతో భావము పరిణతమగుచున్నది. భావనారూపమున అస్పష్టముగా నున్న భావము అభివ్యక్తిని, పరిపోషమును గోతుచు కవిలో ఉండును. తాను చెప్పదలచిన దంతయు కవిమానసమున మొట్టమొదటనే యున్నచో కావ్యరచనకు పూనుకొనవలసిన అవసరము లేదు. కాని తానేమి చెప్పదలచినాడో అది కావ్యము పరిసమాప్తి యైనపుడే కవికి స్పష్టముగా తెలియగలదు. కావ్యరచన కుపక్రమించినపుడు, కావ్యరచనలో నున్నపుడు, కావ్యమందలి భావము కవియొక్క అధీనమున లేదు. భావాధీనుడై యున్నవాడు కవి. నిష్పన్నమైన కావ్యాత్మ శరీరము నర్థించుటలేదు. అస్పష్టములైన కొద్దిభావములతో,

కొద్దిశబ్దములతో ప్రతీయమానమై యున్నది. ఈభావములు పరిపుష్టములై, సమగ్రములైన రసము క్రమక్రమముగా అభివ్యక్తమై స్వయంసిద్ధముగా కన్పించును. ఇట్లు సిద్ధించు కావ్యములు అనిర్వచనీయమైన శక్తినిగలిగి సృష్టింపబడినట్లు కన్పించుచున్నవి. కావుననే 'ఈవిధముగు కావ్యమందలి భావమేమి?' యని ప్రశ్నించుటకూడ అసందర్భప్రలాప మగును. కావ్యమందలి భావము రసనిష్ఠము. రసము అనుభూయమాన మగునది. కాగా 'కావ్యగత భావమేమి?' అను ప్రశ్నకు 'అనుభూతి యననేమి?' అను నర్థము వచ్చుచున్నది.

తన కతీతమై లోకోత్తరమైన శక్తి కని నావేశించి, కవియొక్క చిచ్ఛక్తిని దేశకాలాతీతముగా అపారపేయముగావించినపుడు ఉత్తమకావ్యము సృష్టింపబడుచున్నది. భట్ట నాయకుడు "యావత్ పూర్ణో నచైతేన తావ న్నైవ వమ త్యముం" అనినాడు. రసము ఏషయోపహితమై ప్రతీయమాన మగుచున్నది. దేశకాలాద్యుపవచ్చిన్నమైన నిజస్వరూపమును కవి అనుభవించి, ఇతరులకుగూడ నీ యనుభూతి కలుగునట్లు దీనిని కావ్యరూపమున ఉపహితము చేయుచున్నాడు. ఇట్లు చేయునపుడు స్వాత్మావేశమగు నిజస్వరూపమును వమనము చేయుచున్నట్లు కన్పింప గలదని భట్ట నాయక వాక్యములోని అభిప్రాయము.

రసానుభూతి యనగా కవియొక్క మనస్సును పరిశీలింపగల్గుట కాదని ఇంతవరకు తేలినది. కావ్యము పూర్తి

యగుటతో సంపూర్ణమైన అనుభూతియే రసానుభూతి. అందుచే “ప్రతీయమాన మగునది రసము; ప్రతీతి యవగా విశిష్టమైన రసనావ్యాపారము” అని లోచనలో అభినవ గుప్తుడు పల్కినాడు. గుణాలంకారాచిత్యాదికము ద్వారా వ్యంజనావ్యాపారముతో కావ్యమున రసమును భావింప గలుచున్నాము. గుణాలంకారాదియుత మైనను కావ్యము రసానుభూతిని సమగ్రముగా ప్రదర్శింప జాలక కేవలము ధ్వనింప గలుగు చున్నదని భావము. ఈ రసానుభూతిని సూచింప గలుగుటతోనే కవి ధన్యుడగుచున్నాడు. ఉపహితచైతన్యము గల వ్యక్తు లందరిలోను స్వభావసిద్ధముగా అనుపహిత చైతన్యము వ్యంజిత మగుటచే అట్టివ్యక్తుల కావ్యము లీ వ్యంజనావ్యాపారము నతిక్రమింపజాలవు. కావున చిద్గతమగు ఆవరణశక్తిని భంగము చేయుటయే రసచర్వణ యని జగన్నాథు డనినాడు. ఒకభావమును మనస్సులో నుంచుకొని వ్రాయ నారంభించినపుడు, ప్రవృత్తమైన మనస్సు మండుచున్న నిష్పకణము వలె నుండును. నిష్పకణము మండుచు శ్రమముగా బూడిద యగునట్లు, ప్రవృత్తమగు మనస్సు పూర్వభావమును తనముందచేరితిగా ఎక్కువకాలము నిలుపుకొనలేదు. అందుచే అనుభూతికి కేవలము ప్రతీక యగు కావ్యమున భావము సుపహితముచేయు శబ్దము ఉపాధి యనబడు ఆవరణమును వ్యంజనా వ్యాపారవశమున భంగము చేయగల్గుచున్నది. తద్వారా కావ్యరచనలో కవికి గల రసానుభూతి కావ్యానుశీలమున మనకుగూడ గల్గుచున్నది.

కీ. ఈ విధమగు రసానుభూతియొక్క స్వరూపమును తెలిసికొనవలసి యున్నది. రసానుభూతి యను రసచర్మణిలో ఇంద్రియ ప్రత్యక్ష ముండక తన్నదు. కవి చెప్పవిషయమును భావనద్వారా మనము గ్రహించునపుడు మానసప్రత్యక్షముగా నీ విషయమును చిత్రించుకొనుట గలదు. చూచుట, భావించుట అను రెండు ప్రక్రియలు ఇచట గలవు. కావున కావ్యమును భావములతో కాక శబ్దములతో వ్రాయుదుమని యొక ప్రాచీ సాహిత్య సమీక్షకు డనినాడు. అర్థప్రత్యాయకమగు శబ్దము శ్రవణేంద్రియ సన్నికర్ష గలిగి సౌందర్యపరిసోషక మగుచున్నది. చెవిటివానికి శబ్దసౌందర్యము తెలియదు. అనగా శ్రవణేంద్రియము వ్యాప్తతము కానిదే కావ్యోపహితమైన రసానుభూతి కలుగనేరదు.

“వర్షేషు య ద్భారత మార్య ధుర్యాః
స్తు శంతి గార్హస్థ్య మివా శ్రమేషు,
తత్రాస్మి పత్యు ర్వరివస్యయాఽహం
శర్మోర్మి కిమ్మిరిత ధర్మలిఖ్నుః”

అను స్లోకమును మైకి చమవునపుడు కలుగు వివిధ బౌద్ధ్య సంచలనములద్వారా మన మిందలి భావమును ముందు గ్రహించుచున్నాము.

“యత్పథావధి రణుః పరమ స్సా యోగధీ రపి నపశ్యతి యస్తాత్
బాలయా నిజమనఃపరమాశౌ హ్రీదరీశయహరేశ్శత మేనమ్”

అను శ్లోకమునగూడ ఇంద్రియసంచలనముల ద్వారా భావ మవగతమగుచున్న దనిన నతిశయోక్తిగాదు.

సామాన్య ప్రత్యక్షమున నొకవస్తు వన్యార్థోపయోగి యగుచున్నది. కాని రసప్రత్యక్షమున నీవస్తువున కన్యార్థాపేక్ష లేదు. ఈవస్తువు తాత్వికమా? కాదా? అను ప్రశ్నల నిట వివేచింపము. అన్యార్థ నిరపేక్షకములుగా, స్వయంబోధకము లుగా వస్తువులు స్వీకరింప బడుచున్నవి. ఏదియో ఒకవురు మార్గము నిట నవగాహనముచేసికొని దానితో తృప్తిపడుటచే నిట్లు ప్రవర్తించుచున్నాము. వస్తువుల “ను” చూచుటకుగాక, వస్తువుల “లోనికి” చూచుటకు కన్నులను వినియోగించు చున్నాము. కావుననే విమలప్రతిభానళాలి యగు హృదయము కలవాడే రసప్రత్యక్షమున కధికారియని అభిశవగుప్తుడనినాడు. కావ్యానుశీలనాభ్యాస వశమున మనస్సు అను దర్శణము విశదీభూతము కాగా, వర్ణనీయ తన్మయీభవన యోగ్యత గలిగి స్వహృదయసంవాదము ననుభవింప గలిగిన ఈ యధికారిని సహృదయు డందురని సహృదయ శబ్దమును లోచనకా రుడు నిర్వచించినాడు. హృదయసంవాదమును చేకూర్చు భావము రసోదయకారకమై, ఎందుకట్టెను అగ్ని ఆవేశించు నట్లు, శరీరము నంతయు ఆవేశింప గలుగుటయే రసానుభూతిలో సహృదయునకు గోచరించునని భరతుడు సహితము నిర్వచించినాడు.

శ్రవ్యప్రాధాన్యమైనది కావ్యము. దృశ్య శ్రవ్యత్మక మైనది నాటకము. రూపకావలోకమున కలుగు అవగతి

సామాన్యానుభూతులకంటె విలక్షణ మైనది. ఈయవగతిలో మనస్సు విశదీభూత మగును. అర్థవంతము, ప్రయోజనవంతము నగు భావము నుపహితము గావించి, ధ్వనింపగలిగినది రూపక మగుటచే నీవైశద్యము చాల అవసరము. ప్రత్యక్షముగా భావనావ్యాపారవశమున మన మవగతము చేసికొను ఈ భావము మనల నుద్దీపింపజేయుచున్నది. కాని, అవగతము చేసికొనిన భావము ప్రత్యక్షవిషయమందలి భాగము కాదు. ప్రత్యక్షవిషయ మీ భావముచే ననుప్రాణితమై సార్థక మగు చున్నది. ప్రత్యక్ష విషయమున ఇంద్రియ గ్రాహ్యముగా భాసించురూపము భావాభివ్యంజకముగా పర్యవసిత మగు చున్నది.

రసప్రతీతిలో ఇంద్రియములేగాక, నరములు, కండరములు మొదలగున వన్నియు వ్యాప్తము లగుచున్నవి. వస్తుస్వరూపము మన మనోవృత్తుల నొకప్పుడు దిద్దగల్గుచున్నది. నీలిరంగుకన్న ఎరుపు త్వరగా మనల నుద్దీప్తము చేయగలదు. ఇట్లే ఉచ్చైస్వరముకూడ చేయగలదు. ఈవిధ మగు ఉద్దీపన, శబ్దముల స్వరూపము నాశ్రయించుకొని కావ్యమున గలదు గనుక కావ్యప్రతీతిని కేవలము మానసికస్థితిగా చెప్పరాదు. మనస్సు బాహ్యజగత్తుతో ననన్యత్వము నందగా కలుగు పరిణామమే కావ్యరూపమున భాసించుచున్న దని మరువరాదు. మానసికమగు కావ్యము వస్తులంత్రముగా నావిర్భవించుచున్నదని భావము. బాహ్యవిషయముల ననుసంధింప జేయజూపు కవి తద్విషయాధీను డగుచున్నాడు. ఏతత్సం

బంధముద్వారా అంతర్లీనముగా, గుప్తముగా నున్న భావ మభివ్యక్త మగుటచే మహత్తరమైన హృదయసంవాదము కలుగుచున్నది. వస్తుగతమగు బాహ్యరూపము కేవల ముపాధిగా గోచరించుటచే ఈరూపము అంతర్లీనమై, అంతర్యామిగా నున్న తత్త్వమునకు తీసికొనిపోవుచున్నది. ఇట్లు రసావస్థను మేల్కొల్ప జాలిన వస్తుస్వరూపము తదనంతరోత్పన్నమగు కావ్యశక్తిసంవలితమై యున్నదని ఎంచవలెను.

దీనినిబట్టి రసప్రతీతిలో భావరహితమైన వేదన లేక అనుభూతి కలదని చెప్పుట ప్రామాదికము. భావోపహితమగు కావ్యము నాశ్రయించుకొని వచ్చు రసచర్వణను శాబ్దీప్రతీతి గాను అపరోక్షాత్మికాప్రతీతిగాను జగన్నాథుడు గ్రహించెను. ప్రత్యక్షగోచరమగు రూపమును అనుభూయ మాన మగు భావముతో ననన్యముగా చూపునది కావ్యము. ఇట్టి సంబంధ మునే భావాన్వితరూపముగా 'కైవ్ బెల్' ప్రతిపాదించినాడు. ఈరూపము భావాన్వితమైనను రూపనిష్పాదనకు హేతుభూత మగు భావమును ప్రధానముగా 'కైవ్ బెల్' గ్రహించుటలేదు. భావమును వదలి రూపమునే స్వీకరించుచో రసచర్వణ లభింప నేరదు.

భావరూపముల కవినాభావ సంబంధము కలదు. భావము ఇంద్రియ ప్రత్యక్షయోగ్యమగు రూపమాత్ర భాసించు చున్నదని "హెగెల్" వచించినాడు. రసచర్వణలో భాతికా ధ్యాత్మికము లనన్యములుగా ప్రతీయమానములై భావనా

వ్యాపారముల ద్వారా అనుభూయమానము లగుచున్నవి. అన్యార్థసాధకముగా గాక నిరపేక్షముగా అనుభూయమాన మగు రసచర్వణావిషయము అర్థమును లేక భావమును ఉపహితము చేయుచున్నట్లు భాసించును. ఇట్టి భావలావణ్య యోజన అనన్యత్వలక్షణాక్షితమని చూపించుచు పార్వతీ పరమేశ్వరుల సంబంధమును మహాకవి కాలిదాసు వాగర్థముల సంబంధమునకు పోల్చినాడు.

రసచర్వణలో నింద్రియగ్రాహ్య మగు రూపమెట్లు వర్తించుచున్నది? సాహిత్యమున నింద్రియజన్యమగు నుఖ మేమియు లేదని 'రోజర్ ఫ్రె' చెప్పుచున్నాడు. "కేవలముగా నున్న రంగున కర్థ మేమియులేదు. స్వరములుకూడ తమంత తాము మనలను మేల్కొలుప లేవు. వర్ణతూలికతో రంగులను వేయు చిత్రకారులు 'రంగు లభివ్యక్తము చేయు గుణములే ప్రధానమైనవి' అని చెప్పుచున్నారు. రంగులరూపములు, ఈ రూపముల కలయికలు అనువానిద్వారా చిత్రకారుని వైదగ్ధ్యమును మనము గ్రహింప గలుగుచున్నాము. రూపముగా పరిణమించినపుడే రంగు అర్థవంత మగుచున్నది" అని 'క్లైవ్ బెల్' యొక్క వాదము. క్రమవిన్యాసానుసారియగు రేఖావర్ణ సంయోగమే రూపము. స్థాయిభావప్రవృత్తిలోని భావముల సంపర్కము లేనిదై చిత్రలేఖకుని దృష్టి యుండుటచే ఈ రూపమును నిరపేక్షబుద్ధితో నవగాహనము చేసికొనగల్గుచున్నామని 'రోజర్ ఫ్రె' చెప్పుచున్నాడు. కావున భావరూపములలో రూపమే రసచర్వణయందు ప్రధానమైనదని వీరి

వాదసారాంశము. ఈసూత్రమును కావ్యమునగూడ వర్తింప జేయవచ్చును. శబ్దములు కేవలము శబ్దములుగా అర్థవంతములుకావు. అందుచే శ్రుతిదుష్టాది దోషములుకల వర్ణములు సందర్భవశమున తోషరహితము లగుచున్నవి. శబ్దములరూపములు, ఈరూపముల సంయోగములుమాత్రమే రసచర్వణలో అర్థవంతములు కాగలవు. కావున రసభావాధికమువలన కావ్యమర్థవంత మగుటలేదు. కేవలము శబ్దస్వరూపవిశ్వాసవశమున కావ్యము ప్రయోజనవంత మగుచున్నది.

కాని, రసచర్వణను భావచర్వణగాను, రూపచర్వణగాను, విభజించుట అనుభవవిరుద్ధము. రూపనిష్ఠములైన గుణములుమాత్రమే రసచర్వణలో గలవనుట యుక్తియుక్తము కాదు. కావ్యసృష్టిలో రూపమును భావాసంబద్ధముగా గ్రహించి కవి నిష్పన్నము చేయుటలేదు. ఉపాధిగా భాసించు రూపమే, అనగా ఉపహితమైన భావముగల రూపమే, కవి సామాజికు లపేక్షించునది. రూపముయొక్క స్వభావము భావము నాశ్రయించుకొని యున్నది.

శబ్దములకు గల అన్యోన్య సంబంధములద్వారా శబ్దములు సౌందర్యమున పర్యవసితము లగుచున్నవని రూపవాదులనుచున్నారు. కాని సంబంధమును పొందు వ్యక్తులగు శబ్దములను వదలి సంబంధములనే ప్రధానముగా స్వీకరించునపుడీ సంబంధములు మృగత్పక్షికవంటివని మరువరాదు. శబ్దముల నాశ్రయించుకొనిన సంబంధములు శబ్దములు లేకుండా వచ్చునవిగావు. శబ్దనిష్ఠమైన శ్రవణేంద్రియ వ్యాపారమును రస

చర్వణముండి తీసివేయలేము. పైగా శబ్దములను గ్రహించు నపుడు, శబ్దములయం దుపహితమైయున్న భావమును పరిత్యజించలేము. కావుననే వివిధరీతులను నిర్వచించునపుడు ప్రాచీనాలంకారికులు శ్రవణేంద్రియప్రవృత్తిని, మనఃప్రవృత్తిని గూడ గ్రహించి యున్నారు. శ్రుతిదుష్టాది దోషములుగల వర్ణములు కొన్ని సందర్భములలో రసపోషకము లగుచున్నవి. శృంగారమున యోగ్యముకాని వర్ణములు రాద్రమున సామంజస్యము నందుచున్నవి. శ్రుతిదుష్టత్వమున్నంతమాత్రమున నొక వర్ణమును రసభంగహేతువుగా గ్రహించరాదు. ఈ న్యాయము ననుసరించి దోషము లనబడునవి సందర్భవశమున గుణములుగా పరిణమించగలవని మహిమభట్టు, భోజుడు మొదలుగాగల సమీక్షకులు పలికినాడు. కావున ఇంద్రియ గ్రాహ్యమగు రూపము సందర్భవశమున అనుస్యూతముగా వచ్చు భావమున పర్యవసితమగుచున్నదని తేలుచున్నది.

రూపవివేకమున నుపయుక్తము లగుటచే రసప్రసీతి యందు ఉత్తమేంద్రియములగు చక్షుః శ్రవణములు పూర్తిగా ప్రవృత్తములగుచున్నవి. రసచర్వణలో నీ రెండు ఇంద్రియములు కన్పించుటచే క్రిడనీయకమగు రూపకమును "దృశ్యం శ్రవ్యం" అని భరతుడు పలికినాడు. దృశ్యమగుటచే ప్రీతి ప్రదము, శ్రవ్యమగుటచే వ్యుత్పత్తిప్రదము నగుచున్నది. ప్రీతి వ్యుత్పత్తులు రెండును వసరమైనవే. వ్యుత్పత్తిప్రదమైననే ప్రీతి ముఖ్యముగా కన్పించుటచే కావ్యము ప్రధానముగా బుద్ధిగ్రాహ్యమగుచున్నది. కేవలము బుద్ధిచేతనే

గ్రహింపబడదగిన అర్థము నుపహితముగా ప్రదర్శించునది రూపముగుటచే రూపము భావాభివ్యక్తికి అతిముఖ్యమైనదగుచున్నది. రూపమున సంతర్క్యామిగా నున్న భావము రూప సద్యావమునకు హేతువగును. అనుభావములను మేల్కొలుపు రూపము జ్ఞానానుసూత్రముని భావము.

ఒక స్వరము మరియొక స్వరముతో గాని, ఒక రంగు మరియొక రంగుతోగాని సమన్వయము సంఘటించే స్వరమున అరంగులోను స్వతఃసిద్ధ మగు వ్యంజనావ్యాపారము కలదని చెప్పవలెను. ఒక లయ మరియొక లయకు సమగ్రత్వము నాపాదించినను, ఒక స్వరము మిగిలిన స్వరములతో గలసి శ్రవణియై మైనను, వర్ణవిన్యాసవశమున మరియొక వర్ణము నియంత్రిత మైనను, ఇంద్రియగ్రాహ్యములగు సీరూపములతో జ్ఞాన మంతర్లీనమై ప్రవృత్త మగుచున్నదని గ్రహించక తప్పదు. అంతర్లీనమైన జ్ఞాన మీ రూపముల నన్యార్థపర్యవసితములుగా చేయుచున్నది. అన్యార్థ మిచట రస మని యనవలెను.

భావ రూప సంయోజన గల కావ్యమున భావమును గాని, రూపమునుగాని, త్రోసివేయలేము. ఒక్కొక్కచో రూపజనితములగు అనుభావములు రసచర్వణలో వైశిష్ట్యమును చూప గల్గుచున్నవి. భావభేదము ననుసరించి కవులు ఛందస్సును మార్చుట గలదు. రతీవిలాపమున, అజవిలాపమున మహాకవి వియోగినీవృత్తమును గ్రహించినాడు. యక్ష

విలాపమున మందాత్రాంత వచ్చినది. ఛందో లయతాలాది కము జ్వారా అభిహితమగు భావమురూపహితము కాజాలదు. కావున ఛందస్సును, లయను, శబ్దములను తీసివేసినచో కావ్యము నిరధిష్ఠానమై అభావరూపమున నుండగలదు. కాని భావముతో సంబంధము లేని రూపమునకు రసచర్వణలో ప్రసక్తి లేనేలేదు. భావనా వ్యాపారమును చక్కగా ఉద్దిష్ఠింపచేయ జాలిన భావముయొక్క రూపమే కావ్యమున కన్నించును.

మనస్సునకు మంత్రమే సంబంధించియుండునది సౌందర్య మని 'క్రోచే' యను ఇటలీ దేశ సమీక్షకుడు పల్కుచున్నాడు. మనోవృత్తి సౌందర్యప్రతీతిలో ముఖ్యముగా నున్నను, సౌందర్యము కేవలము మానసికస్థితి గాదు. మానసికస్థితిగా సౌందర్యమును గ్రహించుచో కావ్యమునగల రూపమునకు రసచర్వణలో స్థానమే యుండదు. రసములు మనస్సుచే నాస్వాదీంప బడుచున్నవని భరితుడు చెప్పుచున్నను, ఇంద్రియగ్రాహ్యమగు రూపమును నిరసించుటలేదు. "క్రోచే" వాదమున కనుగుణముగా నవ్యులు కొందరు 'రత్యాదులకు లౌకిక సాక్షాత్కారము లేకపోవుటచే విషయసద్భావ మనవేక్షిత మగుచున్నది' అని పల్కుచున్నారని జగన్నాథుడు చెప్పుచున్నాడు. కావ్యమిట్లు నిరధిష్ఠానభ్రమాత్మక మైనచో ప్రయోజనవంతము, అర్థవంతము అని చెప్పట స్వవాదవ్యాఘాత మగును. కావ్యమునకు విషయసద్భావము సంగీతించవలెను. తద్వారా కావ్యము బుద్ధేంద్రియములను మేల్కొల్పి రసచర్వణకు దోహద మొనగుచున్నది.

సౌందర్యమును రూపానువృత్తియు చేయుటకు సంగీతంబేదన యవసరము. కాని సంవేదన అర్థవంత మగుటకు రూపముకూడ అవసరమే. విషయము లశోరములుగా మనః ప్రత్యక్షయోగ్యములు కావచ్చునని యెంచుటచే, సంవేదన బాహ్యవిషయముల నపేక్షించదని చెప్పి సాహసించు సమీక్షకులను మనము పరిత్యజించక చెప్పరు. సర్విషయకముగా సంవేదన ఉండలేదు. బాహ్యజగత్తునుండి భావములను గ్రహించి, అర్థవంతమై అవిర్భవించునది సంవేదన ప్రత్యక్షవిషయమును పరిత్యజించుటచే సమీక్షకులు అపమార్గమును త్రొక్కినారు. చిత్రకారుని భావనావాహినిలోగల చిత్రములు బాహ్యవిషయముల ననుశీలించుటవలన బయలుదేరుచున్న పని యెంచకపోవుటచే “క్రోచే” అపమార్గమున పడినాడు. ప్రత్యక్షముగా నొక విషయము ననుశీలించిన తర్వాతనే దానిని భావింపగలుగున్నామని విస్మరించరాదు. బాహ్యజగత్తులో వ్యక్తికి కలుగు అనన్యత్వసంబంధము తదుపహితభావాభివ్యక్తికి హేతువగుచున్నది. ఈ భావాభివ్యక్తిని తెలుపువానితో సాహిత్య మొకటి. కేవల మాతృనుశీలనమే చేసికొనువాని కీతత్త్వ మవగతము కావాలదు.

కొన్ని స్థలములలో “క్రోచే” తనవాదమునే తాను ఖండించుచున్నట్లు కన్పించును. సంవేదనము భావరూపసంవేదనమని, రూపము సంవేద్యమని చెప్పుచున్నాడు. స్వరము శబ్దములయందే సమభివ్యక్తమై అస్తిత్వమును పొందు నని నాడు. నోటిలోని వివిధభాగములను కదల్చుచు, చెవులలోపల

మ్రోగుచు, శబ్దములు మానల నావరించు నని పలికినాడు. గానము పరిపుష్ట మైచో న్వరిపేటికయందు, ప్రేళ్యయందు సమభివ్యూహిత మగు నని కూడ పలికినాడు. కవియొక్క భావన ఎల్లప్పుడు సశరీరచూగానే యుండును. అవభాసమాన త్వము అవభాస్యనిష్ఠ మగుటచే రసచర్వణయందు విషయ ధర్మత్వము లేక అర్థధర్మత్వము కలదిని అలంకారసర్వస్వ వాఙ్మయమున జయరథును వచించినాడు. కావున రసచర్వణలో ప్రమాత్మ ప్రమేయములు రెండును అత్యవసరములే. ఈ రెంటికిగల అనన్యత్వ మతిసన్నహితమై కొన్ని వేళలవూర్తిగా అభిన్నముగా భాసించును. ఇట్టి అభేద సాక్షాత్కారము గానమున కన్నించుటచే లలితశళ లన్నియు గానావస్థలో పర్యవసించ యత్నించుచున్నవని “పేటర్” ప్రపంచించినాడు.

4 రసచర్వణయందు దేహము, మనస్సు అను రెండును వ్యాపృతము లగుచున్నవి. శూన్యమునుండిగాని, తిననుండియే గాని, మనస్సు సౌందర్యమును సృష్టించుటలేదు. సౌందర్యాస్త్రీత్వావగతులకు మనస్సు అవసరము. మనస్సుద్వారా సౌందర్యావగాహన కలుచున్నది. సౌందర్యావగాహనకు విషయము యుండితరవలెను. సౌందర్యము బుద్ధింద్రియముల యుగవత్ప్రవృత్తిద్వారా ప్రతీయమాన మగుటచే రసప్రతీతి యందు ఆత్మ, మనో, దేహములు ఏకముఖముగా వ్యాపృతములగుచున్నవి. మనో, దేహములు, విషయములు మొదలగు నవి ఆత్మానుభూతీయంతు సమన్వయము నందగల్గుచున్నవి.

ఈ సమన్వయమున ప్రతిభాగము స్వస్వప్రవృత్తిని నెరవేర్చుచుచు అన్యోన్యమునకంగమై ఏకాగ్రీభావయోగ్య మగుచున్నది. సంగీతమున అయాన్వితములగు నాలాపముల పనుచున్నాము. ప్రతి ఆలాపము తత్త్వవిష్టయోగ్యానుభూతి నిచ్చుచున్నది. ఈయనుభూతులు రసచర్వణలోనికి పరిణమించుచున్నవి. ఆలాపములకు గల అనోద్భవ్య సంబంధమును శరణీలించి తద్వారా వీటికి సౌందర్యమనుగుణము నారోపించుచున్నామని 'అతేగ్గాండర్' చెప్పుచున్నాడు. కాని అనుభూయమానములగు విషయములకు సంబంధించినది సౌందర్యమను గుణమని యెంచుట పొరబాటు. సౌందర్యము కేవలము మనోనిష్ఠమైనచో భ్రమాత్మకమే యగును. వినబడు శబ్దములలో సామ్యాసామ్యములు మనస్సుచే గుర్తింపబడుచున్నవనుట వాస్తవమే. కాని శబ్దములే ఈ సామ్యాసామ్యముల నభివ్యక్తము చేయనిచో మనస్సు గుర్తింపజాలదు. పైగా సౌందర్యమును ఇంద్రియ గ్రాహ్యమగు గుణముగా గ్రహించరాదు. ముఖము, తీగ, గృహము, గానము అనునవి సౌందర్యవిషయములుగా మనకు కన్పించునపుడు బాహ్యవిషయముచే నభివ్యక్తము గావింపబడునది సౌందర్యమని నిశ్చితమగుచున్నది. ఈ సౌందర్యమును బాహ్య విషయమున అవగాహనము చేసికొను మనస్సు తద్వారా సౌందర్యానుస్యూత మగుచున్నది. ఈ సౌందర్యానుస్యూతమగు స్థితిని మాత్రమే గ్రహించి, పూర్వావస్థను త్రోసివేసి, సౌందర్యము బాహ్యవిషయములయం దారోపింపబడునది యని కొందరు సమీక్షకు లనినారు.

రసచర్వణయందుగల సంవేదనము ఇంద్రియగ్రాహ్యములకు గుణములచే మేల్కొలుపబడుటలేదు. ఈగుణములతో నవినాభావ సంబంధముకూడ కలిగియుండుటలేదు; కాని గుణములలో సంతర్లీనముగా నున్నదని చెప్పవచ్చును. కావ్యమున మాధుర్యము ననుభవించుచున్నాము. గానమున నుదాత్తానుదాత్తములు ప్రతీయమానము లగుచున్నవి. మాధుర్యాగులు తత్తద్విషయ నిష్ఠములా? లేక మనస్సుచే విషయములపై ఆరోపించుచున్నవా? రసచర్వణలో విషయములకు మనస్సునకు నాత్మోత్సంబంధము కలదు. ఈసంబంధ మతినన్నిహిత మగుటచే ఎంతవరకు విషయము లున్నవో, ఎంతవరకు మనస్సుగలదో, నిర్ణయింపలేము. విషయములలో మనస్సు, మనస్సులో విషయములు సంవలితములై భాసించుచున్నవి. ప్రమేయరహితుడైన ప్రమాత, ప్రమాత్పరహిత మగు ప్రమేయము, ఉండజాలవని భావము. కావున విషయ సంవలనముచే ఈ రసభోగము బ్రహ్మాస్వాద సవిధవర్తియని చెప్పబడుచున్నదని జగన్నాథుడనినాడు.

ఆరోపవాదు లీసిద్ధాంతము సంగీకరించలేరు. అలితకళ యందు విషయముతో మన మనస్సును మనము కలుపుచున్నాము. వాస్తవిక జగత్తునుంచి కవి యోగ్యవిషయముల నేరికొని, అనుపయక్తము లగువాటిని వదలి, ఈ విషయములతో నొకదానితో నొకదానిని సంయోజించును. కవి మనోగత భావానుగుణముగా, తద్భావప్రదర్శకముగా, నీ సంయోజన జరుగుచున్నది. మనోవృత్తుల స్రవభావలక్షణముల

యందు కావ్యగతములైన పాత్రలు లీనమగుచున్నవి. విశిష్ట విషయమును కవి సృష్టించగా, ఈవిషయముపై మనోగత భావము లారోపితము లగుచున్నవి. కావున కావ్యముతో మనస్సును సంయోజించగా రసచర్వణావిషయము సంప్రాప్తమగుచున్నది. ప్రకృతిలోని సౌందర్యము ననుభవించునపుడు గూడ నీ ఆరోప ప్రక్రియ గలదని 'అలెగ్జాండర్' అనుచున్నాడు. అందుచే మనోనిష్ఠమైన సౌందర్యము విషయములోనికి చొప్పింపబడి ఆరోపితముకాగా, విషయము సుందరముగా భాసించునదని వీరి వాదము.

రసచర్వణయందు మనోవృత్తులు, భావోన్మథావములు విషయములోనికి ప్రవేశించునట్లు కన్పించునని ఆరోప వాదమున ముఖ్యసిద్ధాంతము. ఇచట ప్రమేయమును లౌకిక వ్యవహార యోగ్యముగా అన్యార్థసాధకముగా గ్రహించము. ప్రమేయమును నిరపేక్షబుద్ధితోనే చూచుచున్నాము. ఈ నిరపేక్షభావనలో మనోవృత్తులను గూడ ఆత్మస్థలములుగా గ్రహించక వస్తునిష్ఠములుగా అనుభవింప గలిగినపుడే రసచర్వణ కలుగుచున్నదని ఏవం విధమగు నిరపేక్షభావన రసప్రతీతియందు ముఖ్యమైనదని 'ఎడ్వర్డ్ బుల్లే' చెప్పుచున్నాడు. నిరపేక్షభావనగల యనుభూతు లన్నిటిలోను రసప్రతీతిలేదు. కాని రసప్రతీతిలో నిరపేక్షభావన ఉండితీరవలెను. నిరపేక్షభావనతోబాటు వివిధ విషయముల సమన్వయముకూడ రసప్రతీతి కవసరమని ఇతని వాదము.

పూర్వానుభూతులలో మనకండరములకు, సరములకు గల సన్నివేశములను స్మరించుటచేత, మన మిష్టుదొక రాతిని చూడగానే, రాయి బగువుగా కప్పించగలదు. ఈబగువుగా కప్పించుట రాతిలోగల గుణమా? లేక కేవలము మన మనోగత గుణమా? 'కార్లగ్రూస్' అను సమీక్షకుడీ రాతినిచూడగానే మనోవృత్తులలోపూర్వానుభూతులను మనమునుకరించుట గూడ కలదని చెప్పుచున్నాడు. కాని మనోవృత్తులను, బాహ్యనుభావములను రాతిలోనికి చొప్పించుచుంటే మనుజ్ఞానము మనకున్నచో రాతిని బగువుగా నున్నట్లు భావించలేము. సాదృశ్యాది సంబంధవశమున, మన యనుభూతులను మనకు తెలియకుండానే రాతికిఁజొరపించు న్నామని 'ఎఫ్.టి.ఫిషర్' చెప్పుచున్నాడు. పూర్వవృత్తులను, అవయవ స్పండిములను ప్రతిరూపము మనలను స్మరింపజేయుచున్నదని ఇతిని భావము. కాని ఈస్మరణలో స్మృతియను జ్ఞానము లేనిదే పూర్వప్రవృత్తులు స్ఫురించజాలవు. వైగా ప్రతి యనుభూతియందు విషయమును గమనించగనే నాత్మోదయోత్తము గలదు. ఏవంభవమగు అవరోక్షప్రతీతిలో పూర్వవృత్తులు ప్రకృతవస్తువుతో ససన్యత్వము నందుచో తాకికస్మరణ విలక్షణమైన దీ స్మృతి యనవలెను. ఇట్టి అతాకికస్మృతియందు తెలిసిగాని, తెలియకగాని, మనోవృత్తు లారోపింపబడు చున్నవనుట అసంబద్ధప్రలాపమే యగును.

రసచర్వణలోగల విషయము (వస్తువు లేక ప్రమేయము) అనబడునది భావరూపములను గల్గియున్నది. విష

యాకారముగ రూపమున భావమున్నట్లు భావింపబడుచున్నది. ఈభావమును రూపమునుండి వేరుజేయలేము. భావమును వేరుజేసినచో రూపముగడచు, భావముకూడ ఉండలేదు. రెంటికీ అనినాభావ సంబంధము కలదు. కాని 'రీడ్' మొదలగు సమీపకులు భావము రూపముతో సంవలీతము అగుచున్నదని పలుకుచు, భావరూపములను రెండు ప్రత్యేక విషయములుగా గ్రహించుచున్నారు. ఉపాధి యగు రూపముతో భావనా వశమున సంవలీత మగుచున్న భావమును ప్రయోజనము (పురుషార్థము) గా గ్రహించుచున్నారు. ఈ పురుషార్థము మనస్సునకు మాత్రమే సంబంధించి యున్నది. ఏవంవిధ పురుషార్థానుభూతియే రసచర్వణలో గలదనినచో పురుషార్థములు పురుషస్వాపార నిష్ఠములై సర్వజనాదరణీయములు కాకపోవలెను. కాని 'రీడ్' పురుషార్థమును వస్తులంత్రములుగానే స్వీకరించి యుండుటచే, పురుషార్థములు విషయమందారోపితము అగుచున్నవని పలుకరాదు.

ఇచ్చా జ్ఞానందములు ప్రతి పురుషార్థమున గలవు. ఒక ప్రవృత్తి గెరవేసినచో కలుగు సన్ధానాత్మకమగు భౌతికాధ్యాత్మిక విశ్రాంతియే పురుషార్థమని 'రీడ్' నిర్వచించినాడు. కాని పురుషార్థము వ్యక్తియొక్క మానసోద్భూతమైనదికాదు. సర్వత్ర గోచరించుచు, సమస్త జగత్తులోను అనుస్మృతిముగా భాసించు తత్త్వము ఏయే విధములుగా నభివ్యక్తమగుచున్నదో, ఆ అభివ్యక్తిని పురుషార్థమనవలెను.

ఈ పురుషార్థ ప్రతీతిలో విషయమంతయు సామూల్యముగ ప్రతీయమాన మగుచు, మనఃప్రవృత్తులను, భావనను నియంత్రితము చేయుచున్నది. విషయమంతయుగల రూపము అన్య విషయసంవలిత మైనను, భావమన కుపాధిగా ప్రతీయమాన మగుటచే న్యయంసిద్ధ మగుచున్నది. రూపముచే నుపహితమైన భావము వస్తునిష్ఠమే కాని, మన మనోగతమై వస్తువునావేశించునది మాత్రిముకాదు.

భావ సంవలనములను కొన్నిటిని గమనించిన నీవిషయ మింకను సుగమము కాగలను. కొన్ని భౌతిక సంవలనములతో నైతికాధ్యాత్మిక వ్యాపారములు సంవలితము లగుచున్నవి. భౌతికాధ్యాత్మికాక్రోశము లోకేయైక వ్యాపారముద్వారా వ్యక్తములగుచున్నవి. కంఠ్యాక్షరముల పాఠ్యము, క్రోధాది మనోవృత్తులను సూచించుట గలగు. భౌతికాకృతులగుగూడ నాధ్యాత్మిక భావములు చెప్పబడుచున్నవి చతురశ్రము ధర్మమును తెల్పునదని 'పైథాగోరస్' పల్కినాడు. కొన్ని విషయములయందు విశిష్ట వర్గములు, రూపములు, ధ్వనులు కన్పించుచున్నవి. వర్ణ రూప ధ్వనుల సామ్యమున అన్య విషయముతో నీ వస్తువు సంబద్ధముకాగా రెంటిని అభిన్నముగా గ్రహించు నవకాశము కలుగును. ఇట్లు నలుపును శోకపరముగాను, ఎటువును అపాయమును తెలుపునట్లుగాను తీసికొనుచున్నాము. ఇచట పూర్వావధీతి సంబంధములు మనకు తెలియకుండానే వ్యాప్తములగుచు, వివిధవిషయములకు, భావములకు, చక్కని సమన్వయము చేకూరుచున్నది.

ఈ సమస్వయమున అంగిగా ఉన్న ప్రధాన విషయము అతీంద్రియ ప్రత్యక్షయోగ్య మగుచున్నది. జ్ఞానవశమున నిర్మింపబడి, భావనద్వారా అనుభూయమాన మగునది రసచర్యాయందలి విషయమగుటచే నీ యతాకిక చమత్కారాత్మకమగు రసాస్వాదము స్మృతి, అనుమానము, తాకిక స్వసంపేదనము అను వాటికన్న విలక్షణమైన దగుచున్నదని అభినవగుప్తుడు చెప్పుచున్నాడు.

కవియొక్క భావన విషయగతిస్వరూపావగతితో తృప్తి పడక, తత్తద్రూపావహితమైన భావావగతికై ప్రవృత్తమగుచున్నది. అధ్యవసాయాత్మకమగు బుద్ధి కతీతముగానున్న ఆత్మసర్వానుగ్రహక మైనపుడే ఈ అవగతి కలుగును. తాకికవ్యవహారమున మన కగోచరమైనను, జగదాధారభూతమగు నదృశ్యతత్త్వమును గ్రహించి, అనుభవించుటయే భావనావ్యాపారముయొక్క ఉద్దిష్టము. ఈ భావన అందరకు గలమగనుక ప్రతివ్యక్తియు తనకు తోచినరీతిగా బాహ్యజగత్తును సమన్వయపరచుకొనుచు జ్ఞానగమ్యముగా చేసికొనుచున్నాడు. మానవ జీవితమున అంతర్యామిగా భావనకలదని తేలుచున్నది. కావున బుద్ధి, ఇచ్చ మొదలగువానికి అతీతమై, కేవలము స్వసంవిత్సవేద్యముగా కావ్యము కన్పించుచున్నది.

ఇట్టిచో ఆరోపవాద మనంగీకార్యము కాగలదని వేరుగా చెప్పనక్కరలేదు. ఆరోపవాదమున సౌందర్యము మనోనిష్ఠమైనదగుటచే విషయమున కన్పించలేదు. విషయగత సౌందర్యము భ్రమాత్మకము కావలసినచున్ను, కావ్యశిల్పము

సమగ్రమై, పరిపుష్టమైనకొలది తనలోలేని గుణములను కావ్య విషయ మభివ్యక్తము చేయుగలుచున్నదని 'అల్లెగొండర్' అనుచున్నాడు. కాని శ్రావ్యమైన గీతమును వినునపుడు, గీత మభివ్యక్తము చేయుభావములు మనలోనుండి బయటకు వెడలి గీతము నావహించుచున్న వేయని చెప్ప సాహసించ లేము. గీతములోని వర్ణ లయ తాలాదులలో సౌందర్యము ప్రతీయమాన మగుచున్నది కాని, మన మనస్సులోకాదు. గీతాస్వాదమునగాని, తర్వాతగాని. భ్రమలో పడితిమను బుద్ధికూడ మనకు లేదు. పైగా భ్రమ జ్ఞానము, అసత్యమై ప్రయోజనరహిత మగునది.

సౌందర్యముతోబాటు అసాధు వగు హేయత్వము (Ugliness) కూడ రసచర్వణకు సంబంధించినదే. మనోనిష్ఠమైన సౌందర్యమును విషయముపై నారోపించి విషయము సుందరముగా నున్నదని యెంచితిమేని, హేయత్వముతో భాసించు వస్తువును చూచునపు డీ హేయత్వమును కూడ మనోనిష్ఠముగా గ్రహింపవలసి వచ్చును. సౌందర్యము మన మనస్సులో గలదని ఒప్పుకొనుటకు అందరు సంగీకరించగలరు. కాని హేయత్వమును అవగుణము కలదని చెప్పుకొనుటకు సాహసించరు. అట్టిచో వస్తువుయందు హేయత్వము ఆరోపింపబడుట లేదని చెప్పవలెను. ఆరోపవాదమున కిది ప్రబల వ్యాఖ్యాతము.

ప్రమాతకు ప్రమేయమునకు విశిష్ట సంబంధము కలదు. విషయ మనుభవింపబడుటచే విషయమునకు సత్తా గలదని

చెప్పుచున్నాము. సంవిదధీనమైన విషయసత్తాను గుర్తించి నపుడు విషయము లేదనిగాని, విషయముపై మన మనోగత భావము లారోపింపబడుచున్న వనిగాని చెప్పుట అతిసాక్షాన మని తీర్మానించవలెను. కావున విషయసౌంద ర్యముః ప్రతీయమాన మగునపుడు ఈ సౌందర్యమును విషయా భిన్నముగ నే గ్రహించవలెను. గాని మనోనిష్ఠమని చెప్పరాదు. విషయము నుండరమని, విషయసౌందర్యమును మనము మనస్సు ద్వారా అనుభవించుచున్నామని అందరికు తెలిసినవిషయమే. ఈ నానుఁగ్గముభవమునకు విరుద్ధముగా వర్తించవలసిన అవసర మేమియులేదు.

ఈసిద్ధాంతము నింకొక విధముగా ప్రదర్శించవచ్చును. క్రమబద్ధమైన ప్రవృత్త్యాత్మక మైనది అనుభూతి బాహ్య విషయ సన్నివేశాదులచే కొంతవరకు నియంత్రితమై సదా చూచుచున్న అనుభూతిలో నప్పుడప్పుడు తద్వేగావరోధము కలుచున్నది. అవరోధము కల్గినప్పుడు వర్తమానదశలో నున్న అనుభూతి విసృజ్యముగా భాసించును. మనల నాకర్షింపజాలి, మనన నిదిధ్యాసనలను తనపైకి త్రిప్పుకొన గలుగు వస్తువు (విషయము) వలన అనుభూతియను ప్రవాహమున కవరోధము వచ్చుచున్నది. అన్యార్థాపేక్షముగా గాక, నిరపేక్షబుద్ధితో నీ వస్తువును భావించునపుడు సుఖాత్మకమగు సంతృప్తి కలుగటచే నీ యవరోధమును మనము నిరసింప లేకున్నాము. ఈ వస్తువు పురుషార్థాభివ్యంజకము కానిచో నిరపేక్షభావన

కలుగ నేరదు. పుంసార్థ మననినకు ప్రయోజనములు వస్తు
స్వభావనిష్ఠమై, సమగ్రము, స్వయంపూజకము నగుచున్నది.
ఇట్టి భావనయే రసచర్మణలో గలదు. ఈ భావనయందు కేవల
కాలాద్యపాధుల కతీతముగా ప్రమాత వర్తించును. గీనిని
హృదయసంవాద మందురు. ఇతిరుల చిత్తవృత్తులను ఆత్మీయ
చిత్తవృత్తితో నభిన్నముగా గ్రహించి యనుభవించుటయే
హృదయసంవాద మని జయరథును నిర్వచించినాడు.

వ్యావహారికజీవితములోని సందర్భముల ననుసరించి
వ్యాపృతములగు ఇంద్రియములు విశిష్టవృత్తుల నలవరిచు
కొనుచున్నవి. ఏవస్తువు నెంతవరకు గ్రహించిన మనకృత్యము
నెరవేరగలదో అంతవరకు తెలిసికొనుటకే ఇంద్రియము లుప
యుక్తము లగుచున్నవి. ఇట్లు మనము తెలిసికొను విషయ
మతిస్వల్పము. ఈ స్వల్పజ్ఞానముతో వస్తువును గుర్తించి,
స్మరింపగల్గుచున్నాము. గుర్తింపబడినదర్వాత, వస్తువు విస్మ
రింప బడుచున్నది. వ్యావహారిక స్రవ్యక్షిమున వస్తువుల
బాహ్యకృతులతో తృప్తిపడుచున్నాము. కాని నిరపేక్ష
భావనలో భావరూపసంవలీతమైన వస్తుజ్ఞానము కలుగుచున్నది.
ఈ భావము రూపోపహితమైయుండి భావనచే నమున్మీలిత
మగుచున్నది. తద్వారా కలుగు సమగ్రజ్ఞానము అనుభూతి
నిష్ఠము. మనోగతిభావమును విషయమందారోపించక విషయ
ములయం దంతర్గీనముగా ఉన్న భావ మభివ్యక్తమై నము
న్మీలితమగుటకు విషయముతో మనస్సు సహకరించుచున్నది.

లే. ఒక వస్తువు ను దరచుగా భాసించునపుడు ఈ సౌందర్యమా వస్తుత్వభావము హిత్రయించు కొనినట్లుగానే ప్రతీయమాన మగుచున్నదని నిశ్చయించితిమి. సహజసౌందర్యము లేని వస్తుప్రయంను సౌందర్యము నారోపించి, అందలి ఈ సౌందర్యమును భావించుట దోష్టతప్రవృత్తి యనిపించు కొనును. మనోగతనుభుమును సర్వముచేసి తద్వారా వస్తు సౌందర్యమును మనము భావించుటలేదు. సర్వ సౌందర్యనిశి మాన మనోగతనుభుము బాహ్యజుగుచున్నది. ఒకేవొక వస్తు వొకప్పుడు సౌందర్యముగాను, మరొకప్పుడు సౌందర్యనిహితము గాను భాసించునపుడుకూడ ఆరోపప్రక్రియ లేదు. సౌందర్య రహితుగా వస్తువు భాసించునపుడు వస్తుగత సౌందర్యము నశించుటలేదు. కాని వస్తుత్వ సౌందర్యము మన ప్రతీతిలోనికి వచ్చుటలేదు. 'బాశాంకెట్' అనినట్లు ఇట్టి సందర్భములలో మనమనస్సు సమ్మె కట్టుచున్నది. విషయమాల నొకతీరుగా సమన్వయపరచుచు, వాటి కంగాంగిభావమును చేకూర్చు మనఃప్రవృత్తిద్వారా వస్తుతంత్రమగు సౌందర్య మభివ్యక్త మగుచున్నది.

ఒక విశిష్టమగు అనుభూతిని భావారూపమున ఉచ్చ రించగా కావ్యము వచ్చుచున్నది. జగత్తులో తీసికొనిరాబడిన పరిణామము లేక మార్పు పొందు రూపమును కావ్యమన వచ్చును. కాని బాహ్యజగత్తులో నేడధమైన మార్పు రావలె నన్నను భాతికశక్తి ప్రవృత్తము కావలెను. కవి ఇట్టిశక్తి నుప యోగించుటలేదు. కవియొక్క మనస్సులో కేవల మొక

భావము కలదు. శుభావముద్వారా బాహ్యనిమేషములను సే
కొనుట, ఒకదానితో నొకటి కలుపుట, ఒకదానితో నొకదా
నికి సంబంధము కుదుర్చుట, మొదలగు పనులను చేయగల్గు
చున్నాడు. ఈ సంబంధము లన్నియు జగత్తులో నందినీ నమూ
గానున్నవే. భావముద్వారా ఈ సంబంధముల నభివ్యక్తము
చేయగల్గుచున్నాడు. కవియొక్క భావము పర్యావరణములపై
అసర్బరించినది కాదని, అనత్తునుండి సజ్జానమును తన
సృష్టించుటలేదని తేలుచున్నది. విషయములపై, వాటిని
అన్యోన్యసంబంధములను కూర్చునపుడు, వస్తుస్వభావపటాల
నము, వస్తువులలో నందినీ నముగా నున్న పరస్పర సంబంధావ
గాహనము కవికి కావలెను.

జగత్తులో నందినీ నముగా నున్న తత్త్వము నాపిష్క
రించజేయుటకు బాహ్యప్రమేయములతో కవి సహకరించక
తప్పదు. జగత్తులో దాగియున్న శక్తిసామర్థ్యములు భావన
ద్వారా కలిగి అవగతము లగుచున్నవి. వీటినే భావము లను
చున్నాము. విషయసామర్థ్యముతో బాటు కవియొక్క
సామర్థ్యములుగూడ జగత్తులో దాగియున్నవే కాని, వేరు
కాదు. దీనినిబట్టి కేవలము కవివలనగాని, కేవలము విషయ
ముల వలనగాని, కావ్య ముత్పన్నముగుట లేదని చెప్పవలెను.
కవి అతని యనుభూతిలో గల సన్నివేశములు, అను రెండికి
అనన్యత్వ సంబంధము సిద్ధించును. ప్రమాతృ ప్రమేయ సంప
లితమైన జగత్తు కవియొక్క చైతన్యముద్వారా అభివ్యక్త
మగుచున్నది. ఈ యభివ్యక్తిలో అర్థము. అర్థవంతమగు

రూపము అను వాని నీజగత్తు పొందుచున్నది. ఈ యనన్యత్వమున నీ జగత్తు కవియొక్క చైతన్యముద్వారా చేతన మగు చున్నది. జగత్తులో సంతోషముగా నున్న చైతన్యము అభివ్యక్తికై పైకి ఊబుకుచు కవిద్వారా అర్థవంత మగు చున్నది. కవియొక్క ఇచ్ఛాశక్తి నుద్దీపించు బాహ్య సన్నివేశములను తీసివేసినచో ఇచ్ఛాశక్తియే ఉద్దీపించక పోవుట వలన కవియొక్క ఇచ్ఛాశక్తిజనితమైనది కావ్య మని చెప్ప వీలులేదు. తాను నిర్మించు చిత్రము చలువరాతిలో దాగి యుండగా గుర్తించినానని శిల్పి చెప్పుచున్నాడు. గాజుపని చేయువాని చేతిలోనికి గాజు సజీవముగా వచ్చుచున్నదను అనుభూతి కలదు. ఆయోభావన లేనిదే కన్నురి ఇనుపపని చేయలేదు. ఈ యనుభూతులవలన లలితకళలో ప్రమాత్మ ప్రమేయముల కనన్యత్వము కలదని, ప్రమేయముతోబాటు ఆయా కళల కుచితమైన ఉపాధి యనబడు రూపముకూడ అతిముఖ్యమైనదని, ఈ యనన్యత్వమున దాగియున్న తత్త్వా విష్కృతియే 'కావ్యమని' నిశ్చయింపవలె నని 'మారిస్' 'బొశాంకెట్' అను సమీక్షకులు చెప్పియున్నారు.

ఏవంవిధమగు అనన్యత్వము నాధారము జేసికొనినచో రసచర్వణయందలి భావము సుస్పష్టము కాగలదు. జ్ఞానా నందపరముగా రసచర్వణను వ్యాఖ్యానించుచు ప్రమేయాది కన్నివేశములు అనుభూతిలో సమన్వయము నందుచు సతి ముఖ్యము లగుచున్నవని అభినవగుప్తుడు చెప్పినాడు. చేతను కగు వ్యక్తితో అనన్యత్వసంబంధము నందజాలని వస్తువులకు

సత్తా లేదు. సత్తా యనగా స్ఫురద్రూపత్వము కలిగియుండుట. స్ఫురద్రూపతయే ప్రకాశమానత. విషయములకు ప్రకాశమానత్వము కలవని యంగీకరించవలెను గనుకను, ప్రకాశమానత్వము చైతన్యలక్షణమగుటచేతను, జడపదార్థమనునది లేదని, ప్రకాశమానత యన ప్రకాశభేదమని ఉత్పలదేవుడు శివదృష్టివ్యాఖ్యానావసరమున పల్కినాడు. కావున రసచర్వణలో సహితము ప్రమేయమునకు జడత్వము లేదని పరమగురుమగు ఉత్పలదేవుని అనుసరించుచు అభినవగుప్తుడు పలుకగలిగినాడు. అంతర్లీనముగా నున్న చైతన్యమును విషయములచే నభివ్యక్తమగునట్లు చేయుటయే కవియొక్క వ్యాపారము.

వస్తుస్వభావానుగుణము లగు భావములనే మనము అనుభవించగలుగుచున్నాము. మన మనుభవించు భావములు వస్తుస్వభావముతో సంవలితములై యున్నవని భావము. రసచర్వణలో గల సౌందర్యావగతి నాశ్రయించుకొనివచ్చు ఈ సంవలనము కావ్యమున అర్థవంతముగా ఉపహిత మగుచున్నది. కావున రసచర్వణలోగల అర్థమును అనుభావముగా గాని, భావరహితమగు సంవేదనముగా గాని స్వీకరింపలేము. ప్రత్యక్ష గోచరములగు సన్నివేశములతో జ్ఞానాకారమగు భావము సంవలితమైనచో, రసచర్వణావిషయము వచ్చుచున్నదని చెప్పితిమి. ఈ సంవలనమున ఒకదానినుండి మరొకదానిని వేరుచేయలేము. ఇచట గల జ్ఞానాకారమగు భావము అతీంద్రియప్రత్యక్షయోగ్యమై, ఉత్తమపురుషార్థము లన్నిటియందును అనుసూత్రముగా కనిపించుచున్నది.

ఇట్లు నిష్పన్నమగు రసచర్వణ నిర్వికల్పక శ్రుత్యమున అనుభూత మగుచున్నది. సంసర్గాసంగియగు జ్ఞానమైన నిర్వికల్పమున విభిన్న సన్నివేశములు ఏకరూపముగా, సమగ్రముగా భాసించుచున్నవి. విన్యాస వైదగ్ధ్యవశమున నీవిధమగు ప్రతీతి కావ్యమున కల్గుచున్నది. యోగ్యత, ఆకాంక్ష, ఆసక్తి, తాత్పర్యతోధ, ఛందస్సు, లయ మొదలుగాగల రచనాపరికరములన్నియు విన్యాసశబ్దముచే సంగృహీతము లగుచున్నవి. స్వేచ్ఛామయమైన ఆత్మాభివ్యక్తి ఈ విన్యాసవశమున నియంత్రితమై కావ్యమున ప్రతీయమాన మగుటయే కావ్యవైశిష్ట్యము. తద్వారా స్థాయి భావజనితప్రవృత్తులు జ్ఞానాకారము లోనికి పరిణమించుట కన్నించగలదని 'బార్డ్స్ బ్రౌక్' చెప్పుచున్నాడు. ఈపరిణామము కావ్యమున ఛందోలయాన్వితమగు భాషారూపమున గ్రథితమగుచు, రసచర్వణలో నపరిత్యాజ్య మగుచున్నది. జీవితమునగల ఓడుదుడుకులు మచ్చిక చేయబడగా వచ్చు ప్రశాంతరూప పరిణామమే ఈ గ్రథితవస్తువు. తీనిని నిరపేక్షబుద్ధితోనే భావింపగల్గుచున్నాము. ఈభావనలో ప్రశాంతరూపమగు చిత్తవిస్తారమును కవి సామాజికు లనుభవింతురు. కవి సామాజికులకు ఈయనుభూతి రాకముందున్న స్వరూప స్వభావములు, ప్రమేయముల స్వరూప స్వభావములు, ఈచిత్తవిస్తారమున సంతర్గతములై భాసించును. ఉత్తమ అనుభూతులలోను, ఈయనుభూతులు పొందు కావ్యాదులయందును, అనుపహిత తత్త్వావగతి కలదు. ఇట్టి సంవిత్సంపేదనమున మహత్తరభావము, అలౌకికభావన, హృదయ

స్పందము, అశేషనస్తుసంవాదము ప్రతీయమానము లగుచున్నవి.

విభావాదులచే సముద్దీపితములైన స్థాయి సంచారి భావములద్వారా రసచర్వణ కలుచున్నది. భావములనగా చిత్తవృత్తి విశేషములు. వ్యక్తిభేద మున్నను ఒకవ్యక్తి యొక్క చిత్తవృత్తికి మరియొక వ్యక్తియొక్క చిత్తవృత్తికి అత్యంత వైలక్షణ్యములేదు. ప్రతిచిత్తవృత్తియందు ఇతర ఉపహిత విషయములు సంవలితములై కన్పించుచున్నవి. కావుననే రసము కవిగతమైనదని, కవి సామాజికతుల్యుడని ఆభిసవగుచుండు పలికినాడు. రసచర్వణయందు దేశకాలోప హిత లక్షితుడైన కవి ప్రవర్తించుటలేదు. బాహ్యవిషయము లతో తాదాత్మ్యము లేక అనన్యత్వము సంభవించినపుడే కవి ప్రవర్తింప గలుగుచున్నాడు. దీనిని సాధారణీకరణ మని యందురు. కవిగతసాధారణీభూత సంవిన్మూలమై కావ్యపురస్కర మైనది నటవ్యాపారము. ఈసంవిత్తుకు రసమునకు భేదములేదు. కావ్యతచనావసరమున కవికి, తదవలోకనావసరమున సామాజకునకు కలుగు అనుభూతియే రసప్రతీతి.

రసమును సంవిదభిన్నముగా చెప్పితిమి. రసమని మనము వ్యవహరించు సంవిద్రూపము ఉద్దీపింపబడినపుడు రస ప్రతీతి కలుచున్నది. పూర్వానుభూతులద్వారా సమావిప్ల మగు వాసనాసంస్కారవశమున నీ సంవిద్రూపము విశిష్టముగా భాసించును. ప్రాక్తన సంస్కారములు భావస్థిరములై ప్రతి యనుభూతిలోను ఉద్దీపింపబడుచున్నవి. ఇట్టి ప్రాక్తనశంస్కార

రహితులగు వాటికి రసాస్వాదనము కలుగనేరదని ధర్మదత్తుడు చెప్పియున్నాడు. సంస్కారశూన్యులగు సామాజికుల మనస్సులు మనస్సులే కావుగనుక భావాదిక మనుభూయమానము కాజాలదు. వాసనారూపముననుండు సంస్కారములు స్మృతి రూపమున మనచే అనుభూయమానము లగుచున్నవని, స్మృతి సంస్కారముల కేకరూపమే గలదని యోగసూత్రము చెప్పచున్నది. పూర్వానుభూతమగు అర్థములేనిచే స్మృతి కలుగదు. కాని ఇచ్చట అబోధపూర్వముగా నావిర్భవించు స్మృతికి ప్రతిభానాపరవర్యాయమగు సాక్షాత్కార స్వభావమునే చెప్పవలెనని అభినవగుప్తుడు సిద్ధాంతించినాడు.

విభావాదులతో భావింపబడు సాధారణీకరణ వ్యాపారము రసచర్వణలో నతిముఖ్యమైనది. దీనినే భావనావ్యాపారమని యందురు. భావనావ్యాపారవశమున ప్రమేయాభిన్నముగా ప్రమాత వ్యవహరించగల్గుచున్నాడని విశ్వనాథుడు విశదీకరించినాడు. ప్రమేయములు పరిదృశ్యమానములు కాగానే మనస్సు ఉద్దీపింపబడి హృదయసంవాదము కలుగుచున్నది. భావనాసమున్మిషితమైన హృదయసంవాదమున చిత్తవిస్తృతి కలదు. తద్వారా కవి సామాజికులు ప్రమేయాంతర్యర్తు లగుచున్నారు. ఈ వ్యాపారమున ప్రమేయ నిష్ఠమైన భావము (అర్థము) మనస్సు నావేశించి తత్సంవలితమగుచున్నది. ప్రమేయనిష్ఠమగు భావము చిత్తము నావహించుటచే చిత్తము ద్రవావస్థ నందగా రసచర్వణ నిష్పన్నమగుచున్నది.

గి. ప్రమేయమున అనుస్యూతముగా కన్పించు తత్త్వము ప్రమాతృ సంబంధి యగుటచే కవి సామాజకులు ప్రమేయమును రసబుద్ధితో గ్రహింపగలుగుచున్నారు. ప్రతి వ్యక్తి యొక్క స్వభావమున బాహ్యజగత్తుతో అనన్యత్వసంబంధము ననుభవించు అవకాశము లేక లభ్యము కలదు. ఆత్మాభిన్నముగా బాహ్యజగత్తు గ్రహింపబడునపుడే ఈ అనన్యత్వము సిద్ధించుటచే సౌందర్య దర్శనావసరమున చిత్తసంవాదరూప మగు అనుభూతి కలుచున్నది. భావనానుప్రాణిత మగు చిత్త సంవాదము రసప్రపంచమును విశదముగా స్ఫుటముగా భాసింపజేయుచు, ఆత్మాభిన్నముగా ప్రమేయజాలమును కన్పింపజేయుచున్నది.

వ్యుత్పత్తి, అభ్యాసము అనువానిద్వారా నిష్పన్న మగు చిత్తసంవాదము సహృదయమున కుండు ముఖ్యలక్షణము. ఈ సహృదయము రసచర్వణాయందు సౌందర్యమును దర్శించును. తత్త్వాభివ్యంజకములలో నిట్టి సౌందర్యము ప్రముఖమైనది. తన నిజస్వరూపము నాత్మ యనుభవించ గల విషయములలో సౌందర్య మొకటి యని “లాడ్ హార్దేన్” వ్రాసికొడు. పారమార్థికాత్మావలోకనము సౌందర్యానుభూతిలో గలదని భావము. సౌందర్యప్రతీతిలో నిరుపహిత మను ఆత్మయొక్క స్వరూపస్వభావములు చిత్తసంవాద వశమున అవగతము లగుచున్నవి. కవి, నట పాఠక సామాజకుల కీ చిత్తసంవాదము లేనిచో రసప్రతీతి కలుగనేరదు. వాసన లన

బడు సంస్కారములవలన ప్రమేయములనుండు ఆత్మను ప్రవేశము కలుగుటయే చిత్తసంవాదముయొక్క లక్ష్యము.

గుణాలంకారాదియతమై మనోహరశబ్దార్థములు కలిగిన కావ్యములో సౌందర్యమనబడు రస మనుస్వ్యాతముగా కలదు. ఇట్టి కావ్యమును సమీపించగా చిత్తము ద్రవావస్థ నందుచున్నది. అప్పుడు తద్వ్యక్తిలో క్రమక్రమముగా సంభవించు పరిణామవశమున చిత్తవిస్తారము, చిత్తవికాసము రాగలవు. హృదయసంవాదవశమున విమర్శశారక మగు చిత్తవృత్తి కలుగును. ప్రమేయమున చిత్తవృత్తి ముగ్ధము కాగా ప్రమాతృప్రమేయములకు గల వ్యావహారిక వైలక్షణ్యము సమసిపోయి అనన్యత్వము వచ్చుచున్నది. ప్రమాతృప్రమేయములను సమన్వయించ జాలి, విశ్రాంతిలక్షణ లక్షితమైన అనుభూతి ప్రమాతకు కలుచున్నది. ఇట్టి అనుభూతికి గల ఆక్రోశమే కావ్యరచనకు, కావ్యానుశీలనమునకు హేతువు. స్వాత్మావేశవశమున సిద్ధించు రసచర్వణలో నీ యాక్రోశము సఫలమగును. ఆక్రోశ మున్నంతవరకు అనుభూతిలో గల వివిధవిషయములకు సమన్వయము కుదరదు. సమన్వయము సిద్ధించగా విశ్రాంతిలక్షణోపేతమైన అనుభూతి వచ్చుచున్నది. ఈ విశ్రాంతిచే లక్షితమగు అనుభూతిలో ప్రవృత్తి నశించుట లేదు.

ఈ అనుభూతి కేవల మానందమయమని, సర్వరసములకు నానందరూపత్వము కలదని అభిసవగుస్తుడు చెప్పినాడు. తర్వాతి ఆలంకారికు లనేకు లీ వాదమును విమర్శించ

కుండా స్వీకరించి యున్నారు. ఐనను రసప్రతీతిలో కేవల మానందమే కలదా? అనుప్రశ్నను వివేచించవలసి యున్నది. దుఃఖాదిభావములచే నస్పృహమైన దీ యనుభూతియని చెప్పట సాహసమాత్రము.

రసప్రతీతిలో వివిధ విషయములు సమన్వితములై యున్నవి. ఈవిషయముల కన్యోన్యసంబంధము కలదు. రసమున కంగములుగా వర్తించు నీవిషయములకు తత్తదుచిత స్వభావములు కలవు. ఇందు కొన్ని విషయములు సుఖహేతు కములు గాకున్నను, సుఖపరిపోషకములు గావచ్చును. అంగియగు రసమునగల అంగములలో నొకటిగా దుఃఖమున్నప్పుడు రసప్రతీతిలో దుఃఖప్రతీతి యున్నదా? లేదా? భిన్నాకారములలో రసప్రతీతి కన్పించుటలేదు. అంగములయొక్క అన్యోన్య సంబంధబలమున అంగి సిద్ధించినను, అంగములసముదాయము కన్న విశిష్టమైన శక్తి స్వభావములు అంగియందు కలవనుట నిర్వివాదాంశము. దుఃఖమొక అంగముగా నున్నను తద్భిన్నమగు అంగియం దీ దుఃఖము దుఃఖముగా ప్రతీయమానము కాదని చెప్పవలెను. కాని అంగియొక్క స్వభావము అంగములలో ననువృత్తముగా లేనిచో అవి అంగములు కాజాలవు. ప్రతిఅంగము అంగియందు పర్యవసితము కావలెను. భావనా సమన్విషితమైన రసప్రతీతి అర్థవంత మైనది, అర్థవంతమగు రూపముతో నన్వితమైనది యని చెప్పినాము. ఇతట ప్రమాతృ ప్రమేయముల కభేదము కలదనికూడ వివరించి నాము. నిరపేక్షభావనతోనున్న ఈ రసప్రతీతిలో సర్వసామా

న్యముగా అనుభూతమగు దుఃఖము కన్పించదనుట సాహస వాక్యము.

విషాదాన్వితమగు గర్భసంధి నవలోకించునపుడు పాత్ర లనుభవించు దుఃఖము మనప్రతీతిలో గలదు. కరుణారస పూర్ణములగు రూపకములలో సుఖము ప్రతీయమాన మగుట వాస్తవమే. దుఃఖప్రతీతియే యున్నచో కరుణారసప్రతీతి కెవ దును ఉన్మూలము కాజాలదు. ఇచట సుఖదుఃఖములు రెండును ప్రతీయమానము అగుచున్నవని చెప్పవలెను. ఇట్టిచో నీ రెంటికి గల సంబంధము వివేచనార్హము.

రసప్రతీతిలో విభిన్నాంగములు కలవని, రసము అంగి యని, విభిన్నాంగములకుగల అన్యోన్యసంబంధమువలన రసము ప్రతీయమాన మగుచున్నదని, విభిన్నాంగములప్రతీతి లేకుండా రసప్రతీతి లేదని, ఈ అంగములు అంగి యను రసమున పర్యవ సితములై రసమున సంతర్భామిగా గలిగియున్నవని చెప్పి యున్నాము. భావనావశమున నీ యంగములు రసమున పర్యవ సితము లగుచున్నవి. భావనావ్యాపారము నిరపేక్ష మగుటచే తొకేకవ్యవహారముకంటె విలక్షణమైనది. విభావాదులు అలా కేక విభావనా వ్యాపారవశమున తొకేకవిలక్షణములుగా కావ్య నాట్యములలో ప్రతీయమానము లగుచున్నవి. కావున సకల మైన విభావాది వస్తుజాతము కావ్యమున సుఖసమర్పక మగు చున్నదని విశ్వనాథుని వాదము. ప్రయోగించుటకు అరమణీ యములగు పదార్థములు సహితము అతొకేకాహ్లాదము నిచ్చుటయే లోకోత్తరమగు కావ్యవ్యాపార మహిమయని

నవ్యులు చెప్పుచున్నారని జగన్నాథుడు పలికినాడు. కాని మానవజీవితములో నతిముఖ్యమైనదగు దుఃఖము ఈయతాకి కానుభూతిలో లేనిచో నిది మానవజీవితమును చిత్రించునది కాని, మానవుల అనుభూతిని చూపునది కాని, కాజాలదు. దుఃఖప్రతీతి వలననే మానవజీవిత మర్థవంత మగుచున్నది. పైగా దుఃఖాశంభిన్నమగు సుఖము మరుమరీచిక వంటిది.

మానవజీవితము సుఖ దుఃఖ సమ్మితమని మొదటి అధ్యాయమున భరతుడు చెప్పియున్నాడు. సుఖదుఃఖములు ఏకరూపమున ఒకే యనుభూతిలో భాసింపగలవు. సుఖములో దుఃఖము, దుఃఖములో సుఖము కలవు. ప్రమేయముల నవలోకించుటవలన మనోవృత్తులు బయలుదేరుచున్నవి. ఇందు ప్రమేయములను తనలోనికి సంవలితములుగా చేసికొనుచు మనస్సు తన స్వరూపమగు సత్త్వమును విషయముల కాపాదించుచున్నది. ఈ సత్త్వమున రజస్తమస్సులు అంగములుగా కలవు. రజస్తమోగుణములలో దుఃఖ మంతర్లీనముగా నున్నది. ద్రవీభూతమైన చిత్తము, సత్త్వమయ మగుటచేతను, సత్త్వ రహితమైనచో స్థాయిభావాసాధవము కలుటచేతను, సుఖ రూపమైనది సత్త్వగుణ మగుటచేతను, సమస్తభావములు రజస్తమాంశ మిత్రణతో సుఖమయము లగుటచేతను, సమస్త రసములయందు తుల్యసుఖానుభూతి కలదని చెప్పరాదని భగవద్భక్తిరసాయనకాకుడు ప్రపంచించినాడు. రసములలో గల సుఖానుభూతులయందు తరతమభేదము నంగీకరించవలెను. విప్రలంభకృంగార ప్రతీతిలో సుఖానుభూతి అతిస్వల్పమని రస

కలికాకారుడు చెప్పుచున్నాడు. సుఖదుఃఖావస్థారూపములు రసములని శృంగారప్రకాశకారుడు, రసము సుఖదుఃఖాత్మకమని నాట్యదర్శణకారుడు గూడ చెప్పుచున్నారు. విషాద నాటకములలో కన్పించు ఆధ్యాత్మికప్రభంశము కూడ ఈ సిద్ధాంతమునే స్థిరపరచ గలదని 'బ్రాహ్మ' యొక్క సమీక్ష యందు గాననగును. ఈ సిద్ధాంతము నంగీకరించిననే శోక, క్రోధ, భయాదులకు రసత్వము సిద్ధించగలదని మధుసూదన సరస్వతి చెప్పుచున్నాడు.

కాని రసప్రతీతిలోగల దుఃఖానుభూతి మనలను విషాదమున ముంచలేదు. సుఖము ఆత్మస్వరూపమని, ఆత్మస్వరూపమనగా రసమని, సామాజికుడు సుఖవ్యంజకయగు వృత్తి ద్వారా తదనుభూతిని పొందుచున్నాడని, సుఖస్వరూపమగు ఆత్మ దుఃఖమున కాధారము కాజాలదని, మధుసూదన సరస్వతి పలుకుచున్నాడు. సత్త్వముచే మనస్సు పూర్తిగా విప్లవమైనచో కేవలము సత్త్వవృత్తియే రసావస్థ సభివ్యక్తము చేయ గలుగును. సాత్త్వికమైన మనస్సు ఉత్తమసుఖమును అవశ్య మభివ్యక్తపరచును. ఇట్టి అభివ్యక్తియే రసమనెదరు. కాని సమగ్రమగు సత్త్వావస్థ రాసంతవరక రజస్తమోగుణములుండక లేవవు. కాని సుఖదుఃఖాది హేతువులు బోధ్యనిష్ఠము లైనను బోధ్యనిష్ఠము లైనపుడు సుఖమాత్రైక హేతువులే యగుచున్నవి. రసప్రతీతిలో దుఃఖాసంభిన్నమగు సుఖమే అనుభూయమాన మగుచున్నదని చెప్పనపు డీ సుఖమునకు జ్ఞానమని అర్థము చెప్పికొనవలెను.

7. ఆహార్యాభినయ ప్రకరణమున ఆభినవగుత్తు డిట్లని నాడు “యథా పరమాత్మా న్వచైతన్య ప్రకాశ మత్యజన్నపి దేహకంచుకోచిత చిత్తవృత్తి రూపిత మివ స్వరూప మాదర్శ యతి, తథా నటోఽపి ఆత్మావష్టంభ మత్యజ న్నేవ లయతా లాద్యనుసరణయోగా ద్దేహస్థానీయే సర్తనాదివేషపరివర్తనే తదుచిత స్వభావాలింగిత మివ స్వాత్మానం సామాజికాకా ప్రతి దర్శయతి.” న్వచైతన్యప్రకాశమును వదలివేయకుండా పరమాత్మ జీవుడుగా భాసించుట గలదు. కాని జీవత్వము నందగా ఆయా దేహకంచుకోచితములగు చిత్తవృత్తులచే నుపహితుడగుచున్నాడు. ఐనను నిజచైతన్యప్రకాశము తిరోగ మించుటలేదు. ఇట్లే నటుడుగూడ నిజస్వభావాదికమును రంగ స్థలమున కోల్పోవుటలేదు. లయ తాలాద్యనుసరణ యోగమున సర్తనాది వేష పరివర్తనములతో, ఆయా వేషములకు తగిన స్వభావములతో సామాజికులకు కన్పించుచున్నాడు. అనగా నటుడొక పాత్రతో నభేదము ననుభవించుచున్నాడనువపుడు విశేష మొకటి గలదు. నటునకు కలుగు హృదయసంవాద మాత్మవిస్తృతిని, ఆత్మవికాసమును చేకూర్చ జాలినది. ఈ ఆత్మవిస్తృతిలో ప్రమేయములతో నభేదప్రతిపత్తి కలదనగా ప్రమేయములం దంతర్గీనములు, అంతర్భూతములు నగుచున్న వని తాత్పర్యము. ఇట్లు తనలో ప్రమేయ మంతర్గీనమై, చైతన్యకారమున భాసించుచున్నదను జ్ఞానము కలుగుటయే నటునకుగల సాధారణీకరణము. నటునకు ఆయాపాత్రలకు ఎట్టి సంబంధమును చెప్పితిమో అట్టి సంబంధమే సామాజికునకు

నటునకు గలదు. కాగా దుష్యంతాది పాత్రలు, నటులు, సామాజికులు అనువారలయం దొకరిలో నితరు లంతర్లీ స్తులై భాసించుటయే ఇచట కన్పించు అభేదప్రతిపత్తి. దీనినే సాధారణీకరణమని వ్యవహరించితిమి. ఈ రీతిగా సిద్ధమగు రసప్రతీతిని సమ్యక్ జ్ఞానమని యెంచక తప్పదు.

8. రసచర్వణ, భక్తిభావనలోగల తన్మయీభావనము, బ్రహ్మాస్వాదము అను మూడింటిలోను కొంత సామ్యము కన్పించుటచే వీటికిగల అన్యోన్యసంబంధమును విచారించ వలసి యున్నది.

“నత్వోద్రేకము వలన అఖండ స్వప్రాకాశానంద చిన్మయము, వేద్యాంతర స్పర్శశూన్యము, బ్రహ్మాస్వాద సహూదరము, లోకోత్తర చమత్కార ప్రాణము నగు రసము స్వాకారాభిన్నముగా నాస్వాదించ బడుచున్నది.” అని విశ్వ నాథుడు చెప్పియున్నాడు. రజస్తమోగుణములచే నస్పృష్ట మగు మనస్సును సత్త్వమని యందురు. సత్త్వమయముగు మనస్సునకు ఆత్మకు భేదములేదు. ఈ ఆత్మను సంవిత్ అని, చైతన్యమని వ్యవహరించినాము.

రసప్రతీతియందు ప్రమేయావభాసకన్న సంవిత్స్వభా వాభివ్యక్తియే ప్రధానమైనది. దేశకాలాద్యపాధి రహితముగా భాసించు ఆత్మ రసచర్వణలో సర్వానుగ్రాహక మగుచు విస్తరవికాసముల నందుచున్నది. ఆత్మవికాసమున అనుభూతి విశేషమగుచున్నది. ఈ విశేషీకరణయందు ఇద మనిదం రూప

చైతన్య మనుభూత మగుటచే ప్రమాత్మప్రమేయముల కభేద ప్రతిపత్తి కలదని చెప్పవలెను. ఈ యనుభూతి బ్రహ్మనుభూతి వంటిదని సిద్ధమగుచున్నది. ఇందు సంవిన్నిజరూపము సౌందర్య ముగా భాసించుచున్నది.

సంవేదనమున విభిన్నవిషయముల కేకత్రానుసంధానము కలుటచేతను, సంవేదనరహితమగు అనుభూతి లేకపోవుట చేతను, ప్రతి యనుభూతియందును సంవిత్ ఆధారభూతముగా కలదని చెప్పవలెను. విభిన్నవిషయములు సంవిదధీనము లగుటచే సంవిత్సంవలీతములై భాసించుచున్నవి. ఈవిధముగా సంవిత్సాత్రమున సిద్ధమగు సమన్వయము ప్రతి యనుభూతి లోను లక్ష్యముగా కన్పించుచున్నది. ప్రకాశానందచిన్మయ మగు సంవిత్ స్వతఃసిద్ధమైనది. కావున “అద్వితీయమగు ప్రకాశము స్వసంత్రము, స్వతఃసిద్ధము. స్వాతంత్ర్యవశమున నీప్రకాశము దేశకాలాకారము లనబడు అవచ్ఛేదములతో నుండదు. సర్వవ్యాపకమై నిత్యమై, సర్వాకార నిరాకార స్వభావమైన దీప్రకాశము” అని తంత్రసారమున అభినవగుప్తుడు పలికినాడు. ఈవిధమగు సంవిదనుభూతియే ఉత్తమమైనది. దీనికి మించిన అనుభూతి లేదు. దేశకాలాకారావచ్ఛిన్నమగు వృత్తికి, తదనవచ్ఛిన్నమగు నీ ప్రకాశమునకు సుపాధిభేదమే కన్పించునుగాని పారమార్థికభేదము లేదు. ఈ యభేదము భావశూన్యమగు అభేదము కాదుగనకనే ఇచ్ఛా క్రియా జ్ఞాన సంవలీతముగా నీసంవిత్ భాసించునని చెప్పబడినది. “ప్రకాశ మనబడు సంవిత్ అభివ్యక్తముచేయు స్వాతంత్ర్య మానంద

శక్తి, తచ్చమత్కార మిచ్ఛాశక్తి, ప్రకాశరూపత చిచ్ఛక్తి, అమర్శాత్మకత జ్ఞానశక్తి, సర్వాకారయోగిత్వము క్రియాశక్తి" అని తంత్రసారమున నభినవగుప్తుడు వివరించినాడు. స్వాతంత్ర్యము, అధ్యక్షత్వము, అంతర్యామిత్వము, స్వసంవిత్సంవేదనత్వము, సర్వానుగ్రాహకత్వము అనువాటిచే తెలియబడు పారమార్థికతత్త్వము క్రమముగా ఆనందము, ఇచ్ఛా, చిత్, జ్ఞానము, క్రియా అను ఐదు శక్తులద్వారా భాసించుచున్నది. శివాద్వయదర్శనకర్తయగు సోమానందనాథుడు ఇచ్ఛా, జ్ఞాన, క్రియాశక్తులనే గ్రహించినాడు.

అభినవగుప్తు డీ శివాద్వయదర్శనము ననుసరించి రసప్రతీతిని వ్యాఖ్యానించినాడు. ఈదర్శనమున రసప్రతీతికి బ్రహ్మనుభూతికి అభేదము చెప్పబడజాలదు. కాని రెంటికి విశేషసాదృశ్యము కలదని మాత్ర మీదర్శన మంగీకరించగలదు. బ్రహ్మశబ్దమిచ్చిట శివపరముగా గ్రహించబడుచున్నది.

బ్రహ్మనుభూతియందు ఆనందము, ఇచ్ఛా, చిత్, జ్ఞానము, క్రియా అను శక్తులకు సమన్వయము కుదురుచున్నది. ఇచ్ఛా క్రియా శక్తులు తిరోహితములైనగాని రసప్రతీతి కలుగజాలదని అభినవగుప్తుని వ్యాఖ్యలో కన్పించుటచే రసాస్వాదమసమగ్రమైనదని చెప్పవలెను. అందుచే రసాస్వాదమును బ్రహ్మాస్వాద సాహృదతమని అభినవగుప్తుడు పలికినాడు. ప్రకారణములను వివేచించక ఈసిద్ధాంతమును తర్వాతసాహిత్య సమీక్షకు లంగీకరించినారు. భట్టనాయ కాభినవగుప్తుల వాదములను చక్కగా వవలోకించి, శివాద్వయదర్శనములోని

గుణదోషములను విచారించి, సంప్రదాయసిద్ధమగు శాంకర వేదాంతమున కనుగుణముగా రసచర్వణను వివేచించిన జగన్నాథు డొక్కడే బ్రహ్మస్వాద సహృదరత్వమును రసప్రతీతికి అంగీకరించలేదు.

రసపరిపోషముచేయు నటాదిసామగ్రి రససాక్షాత్కారమున కుపకరించును. ఈ సాక్షాత్కారము దేశకాల ప్రమాత్రాది నియంతృత్వ మైనదికాదు. హృదయసంవాదవశమున కలుగు సాధారణీభావమున దేశకాల ప్రమాత్ర నియంతృత్వమగు రసము ప్రతీయమాన మగుచున్నది. ఈసాధారణీభావమున కలుగు అద్భుత భోగాత్మ స్పందావేశమును చమత్కారమని, లోకోత్తరాత్మకమని యందురు. భయోత్సాహ క్రోధ శోకాదులను సమన్వయింప జాలిన ఈ యద్భుత సంవేదనమున విశ్రాంతిలక్షణాలక్షితమగు భోగావేశము కలదు. ఈవిధమగు అనుభూతి స్వయంసిద్ధము, స్వయంపోషకము నగుటచే లోకోత్తరమని, నిత్యమని, అబాధ్యమని చెప్పబడుచున్నది. ఇది మిథ్యగాని, భ్రమగాని, అనిర్వచనీయముగాని, ఆరోపాధ్యవసాయాది రూపముగాగాని గ్రహింపబడరాదు.

ఇక భక్తిపూర్వకమగు సగుణేశ్వరప్రతీతిని గమనింతము. ఇచట పరిచ్ఛిన్నమగు వ్యక్తికి, తత్ప్రమేయమగు సగుణేశ్వరునకు సంబంధము కలదు. ప్రమాతృప్రమేయముల కేచటగూడ నవిసాభావసంబంధము కలదు. ప్రమేయముగా భాసించుటచేతను, సగుణేశ్వరుడు పరిచ్ఛిన్నవ్యక్తి యగుచున్నాడు. కాని భక్తిసమావిష్టుడగు మానవు డేశ్వరుని అసరి

చ్చిన్నుడని యెంచుచున్నాడు. భక్తిభావనలో నీ ప్రమాతృ ప్రమేయములకు సమగ్రమగు అనన్యత్వమే ఉద్దిష్టార్థ విషయము. కాని ఈ అనన్యత్వమున సమవాయాది సంబంధములు నిరస్తములు కాగలవు. అట్టిచో భక్తిభావన కతీతమగు ప్రవృత్తి, ప్రతీతి కన్పించగలవు.

ఇదేవిధమగు ప్రవృత్తి కావ్యజగమునకూడ కన్పించుచున్నది. కావ్యానుభూతిలో ప్రమేయములు స్వతఃసిద్ధములుగా భాసించక, అన్యోన్యసంబంధములు కలవిగా ప్రతీయమానము లగుచున్నవి. ప్రమాతలో సంతర్లీనముగా ఉండి, అభివ్యక్త మగుచు సమగ్రత్వమునందు శంకిత్స్వభావమే బాహ్యప్రమేయములయందు కన్పించుటచే, సంచార్యాదికమగు సంవేదనము బాహ్యజగన్నిష్ఠముగా అనుభూయ మానమగుచున్నది. కీచకరంధ్ర భాగములు గాలిచే పూరింపబడునపుడు కలుగు ఆక్రోశమును తీసికొందము. సమీరణ మాక్రోశించుచున్నదని కవి పల్కుచున్నాడు. ఈ యాక్రోశము వాస్తవికము కాదని, కవి యొక్క ఊహయని యెంచుటకు వీలులేదు. వాయువు యొక్క నిజస్వభావ మనేకవిధములుగా అనేకులకు భాసించుచున్నది. ఈ యవభావనము లన్నియు కలసిననే వాయువుయొక్క నిజస్వభావమును పూర్తిగా వ్యక్తము కాగలదు. సామాన్యనుభవమున వాయుస్వభావములతో నొక అంశము మాత్రమే కన్పించుచున్నది. భౌతిక రసాయనాది శాస్త్రములు మరికొన్ని అంశములను గ్రహించుచున్నవి. సామాన్యముగా అవలోకించ

బడనటువంటి అంశము కావ్యభావనలో గ్రహించబడుచున్నది. భౌతిక రసాయనాది శాస్త్రములకు వాయుగతమగు నాక్రోశ మసత్యముగా కన్పించవచ్చును. కాని ఈ యాక్రోశము సంవేదన సంవేద్య మగుటచే కవియొక్క ఊహ కాజాలదు. ప్రతిభాశాలియగు కవి భావనానిశేషము ననుసరించి యున్నది. అక్రోశమును గ్రహించ గలుగుచున్నాడు.

సమీరణనిష్ఠముగా అక్రోశము కావ్యానుభూతి యందు భాసించుచున్నది. కాని ఈ అక్రోశము మన బుద్ధిని తృప్తిపరచ లేకున్నది. వాయువునకు ఏవిధముగా సంబంధ మెట్లు కలుగుచున్నదో సమగ్రముగా విచిన్పిగాని మన తార్కికబుద్ధికి సంతృప్తికలుగదు. అందుచే బుద్ధిద్వారా ప్రమేయములను విశ్లేషించి చివరకు ప్రతిపస్తువునందు ద్రవ్యత్వము, క్రియాత్వము మూలభూతినులుగా గలవని చెప్పుచున్నాము. కాని అమూర్తమగు ద్రవ్యముగా గాని, సంచలనరూపముగా గాని మన యనుభూతిలో ఏవస్తువునకు అనుప్రవేశము లేదు. భావరూప సంయోజనముతో, భావాభివ్యక్తి కుళకరించు నట్లుగా వస్తువు ప్రతీతిలో కన్పించుచున్నది. తార్కికబుద్ధి ననుసరించితిమేని వస్తువునకు వస్తుత్వమే నిలువదు. ఈ సంశయవాస్తవ అనుభవవిరుద్ధ మైనది. సంవిత్సంవేదన మీ సంశయావస్థతో తృప్తిపడజాలదు గనుక సర్వదా మనము సంసర్గానవగాహి యగు అనుభూతులయందే పురుషార్థములు గలవని చెప్పగలుగుచున్నాము. ఏవంవిధమగు ప్రతీతి అపరోక్షానుభూతియని, నిర్వికల్పకప్రత్యక్షమని చెప్పబడుచున్నది. తీనినే

సాందత్యముని, సత్యధర్మము లీసాందత్యరూపములని “వైట్ హెడ్” చెప్పినాడు. భక్తిభావనలో ఆత్మవిక్రాంతి రూపము అభేద ప్రతివత్తిపూర్వకమునగు అవరోక్షానుభూతి కన్పించక పోవుటచే సాందత్యభావన కుత్సుకుల మగుచున్నాము.

వస్తురూపములతో సంశృప్తి కావ్యభావనయందుగాని భక్తిభావనయందుగాని కన్పించుటలేదు. ప్రత్యక్షముగా కన్పించు వస్తువుల కింద్రయ గ్రాహ్యత్వమును మాత్రమే స్వీకరించక ఏటిని సంవిసిద్ధిచులుగా నీ రెండు భావనలయందు గ్రహించుచున్నాము. ఈ ప్రత్యక్షంలో సర్వానుగ్రహకు డగు ఈశ్వరునియందు భక్తిభావనలో మనస్సు లగ్నమగుచున్నది. తద్వారా ప్రతివస్తువు పరిమేళనని అభివ్యక్తము చేయుచున్నట్లు గైకొనబడుచున్నది. కాని కావ్య భావనలో నిట్టి అద్వితీయ మగు పారిమార్థిక తత్త్వముపై మనస్సు లగ్నము కానక్కరలేదని, బాహ్యరూపమున కతీతమగు భావముద్వారా వస్తుస్వరూపము వ్యాఖ్యానించబడుచున్న దని, ఇందుచే భక్తిభావనయే కావ్యభావనకన్న మిన్నయని “ఎ. సి. బ్రాడ్లీ” చెప్పుచున్నాడు.

కాని కేవలము వస్తుస్వరూపనిష్ఠమగు భావముద్వారా రూపమును వ్యాఖ్యానించుట మహాకావ్యములలో కన్పించుట లేదు. స్వగత పథతత్వాది నియమ రహితుడై దేశకాల ద్యుపాధులచే నని యుత్రితుడై మహాకవి భావనద్వారా పారిమార్థికతత్త్వమునే దర్శించుచున్నాడు. ఈ పారిమార్థిక తత్త్వము వస్తువులలో అంతర్యామిగాగల దని, తద్వ్యక్తమున

సౌందర్యాభివ్యక్తి కలుగుచున్న దని కావ్యభావములో కన్పించుటచే భక్తిభావన దీనికన్న మిన్నయనుట ప్రామాదికమేమో అని అనిపించగలదు. రసప్రతీతిలో గల సంవిత్సంలేదనమున నీ అంతర్యామియే ప్రతీయమాన మగుచున్న దని విస్మరించరాదు.

భక్తిభావన ఉదాసీనబుద్ధిలో పరిత్యజించుకొన్ని విషయముల వైకావ్యభావనకు ఔదాసీన్యము లేదని “ఎ. సి. బ్రాడ్లే” చెప్పుచున్నాడు. సంచార్యాది భావముల విన్యాసమున మహాకవులు చూపు అభిరుచి, వైదగ్ధ్యము భక్తిభావనలో కన్పడవని ఈ వాదసారాంశము. కాని మానవజాతికి వైశిష్ట్యము నాపాదించు సంచారి భావోద్దీపన లేని భక్తిభావన మానవ హృదయములను స్పందింపజేయ జాలదు. భక్తిభావనలో కలుగు తన్మయత్వములను వర్ణించు యోగులరచనలను గమనించితిమేని “ఎ. సి. బ్రాడ్లే” వాదము నిరస్తము కాగలదు.

కావ్యాస్వాదనమున భావనా వ్యాపార మతిప్రధానమైనది. రసప్రతీతికి భిన్నమైన లక్ష్యము భావనలో కన్పించును. ఇచట భావనావ్యాపారము కేవల ముపకరణము గాక సాధ్యము కూడ నగుచున్నది. కాని భక్తిభావనలో భావనావ్యాపారము సాధనముద్వారా సాధ్యమగు పరమేశ్వరుడు ప్రతీతి యోగ్యుడగుచున్నాడు. భావనా సమున్మిషితుడైన పరమేశ్వరుడచట లక్ష్యమగు ప్రమేయము. రసప్రతీతిలో గల భావన ఇంద్రియగ్రాహ్యమగు శబ్దాదుల ద్వారా అభివ్యక్తమగున్నది. ఈ ఇంద్రియ గ్రాహ్యత్వము భక్తిభావన కతివిరుద్ధమైన దని

“ఎ. సి. బ్రాడ్లే” చెప్పుచున్నాడు. కాని యోగిప్రత్యక్షమున ఇంద్రియ గ్రాహ్యత్వము పూర్తిగా పరిత్యక్త మగుచున్నదా?

భావనాసమున్మిషితము లగు రసభావములు భావనచే నుపజీవ్యము లగునవి “భావనా పరిహాషమున కీ రసభావము లతిముఖ్యములు. అనిశ్రాంతి లక్షణ మగు ఇచ్ఛాశక్తికి విశ్రాంతి గొలుచు అరాధ్యవిషయము నన్వేషించుటగాని, తత్త్వాన్వేషణ నల్పుటగాని వాన్యమున కనవసరము. అందుచే లలితకళ లెంతమహత్తర భావాన్వితము లైనను, పురుషార్థములతో ప్రసక్తి లేకుండా విషయములను సృష్టించుచు, భావనావశమున విషయముల కన్యోన్యబంధములను కూర్చుచున్నవి. ఈ సంగతి నెరిగినకవులు భౌతిక రసాయనాది శాస్త్రములలో కన్పించు వస్తుసత్తాకత్వమునుగాని, దార్శనికు లంగీకరించు వస్తుసత్తాకత్వమును గాని, తమ విషయములకు గలదని చెప్పుటలేదు” అని “ఎ. సి. బ్రాడ్లే” వాదించుచున్నాడు.

అపరిమితస్వేచ్ఛతో భావనావ్యాపారము ప్రవృత్త మగుచున్నదని ఈ వాదమున సంగీకరింపబడుట శోచనీయము. అనుభూతిలోనున్న సంవిదధీనముగా భావనావ్యాపారము ప్రవర్తించగలదు. కాని అపరిమితస్వాతంత్ర్యముతో మాత్రము కాదని గ్రహించవలెను. కావ్యగత భావములు, యోగి ప్రత్యక్షమున గల భావములకూడ హృదయము, ఇచ్ఛా, భావన అను మూడింటికి సమన్వయము కుదిరినపుడే వచ్చుచున్నవి. ఈ సమన్వయముగ ననుభూతములగు భావములకు

తాకికయోగ్యమగు స్థాయిత్వమును తీసికొనివచ్చుటకే మానవ ప్రయత్నము బయలుదేరుచున్నది. ఈ భావములను తాత్వికము లని గ్రహించి, వీటిపై శ్రద్ధాభక్తులను నిలుప గలుగుచున్నాము. ఈ శ్రద్ధాభక్తులను భూతము లగు సమయమున నిది భావనాజనిత మగు స్థితియను జ్ఞానము వచ్చినచో నీ యనుభూతి క్రమక్రమముగా తిరోహితమగుచున్నది. రసప్రతీతి యందు భక్తి ప్రతీతియందును గూడ బుద్ధి ఇచ్చు అనునవి భావనాంగములుగానే కన్పించుచున్నవని తాత్పర్యము. అతి తీక్షణ యోగ సమాధిలోవలె మహత్తర రసప్రతీతిలో గూడ సంవేదనమే కలదు. బుద్ధి ఇచ్చు అనునవి వాటి వాటి స్వరూప స్వభావములను కోల్పోవుచున్నవి. ఈ సంవేదనమున సంవిద్రూపముగా భావములు గలవు గనుక ఆత్మ, మనస్సు, హృదయ సంవిదాకారమున భాసించుచున్నవి. అందుచే కావ్య మొక ఉపహిత. చైతన్య మని ఎచటనుండి కావ్యభావన వచ్చుచున్నదో మనకు తెలియ జాలదని మనము కోరుకొని నపు డీ భావన రాదని ఈ భావనావశమున కల్గి రసప్రతీతి యందు అనుపహితచైతన్య ప్రతీతి కలదని నిశ్చయింపవలెను.

అనుబంధము ౨

రసనిష్పత్తికి స్థాయిభావములు, సంచారిభావములు, అనుభావములు, విభావములు అవసరములని సంప్రదాయ వచనము. స్థాయిభావమే ఇతర భావ సంయోగవశమున రసముగా నిష్పన్నమగును.

నిర్వేదము మొదలుగా గల సంచారి భావములు ముప్పదిమూడు గలవని భరతునివచనము. వీటిని అంగమున 'ఇమోషన్స్' అందురు. ఏదో ఒక సన్నివేశము నాశ్రయించు కొనిసంచారిభావ ముద్దీపితమగును. స్థాయిభావమునదాగియున్న సంచారిభావము ప్రత్యక్షదర్శనవలనగాని, భావములవలనగాని, శారీరక పరిణామములవలనగాని రగుల్కొలుపబడును. ఇందు ఇచ్ఛా, జ్ఞాన, ఆనందములు సంవలితములై యుండుటచేసంచారి భావోద్దీపనమున వస్తువుయొక్క ప్రధానస్వభావము నిరూపితమగును. జ్ఞానజన్యమై, ప్రవృత్తిచోదకమై, ఉద్దిష్టార్థప్రాప్తి నాశించునది సంచారిభావము. ఇది క్షణికము, తత్త్వాతానుభవ యోగ్యము నగుటచే స్థాయిభావమున కంగ మగుచున్నది.

సంచారిభావ మనుభవింపబడునపుడు. అంతరంగికమగు అనుభూతి బాహ్యముగా వ్యక్తమగును. ఈ వ్యక్తీకరణలో బయలుదేరునది సాత్వికభావములు, అనుభావములు. శరీర జములగు కటాక్షాదీకమువలె కార్యభూతమైనది అనుభావము

(Sensation). ఈ యనుభావము లంతర్గతభావమును అనుసరించి యుండునవి. మనోవృత్తు లుద్దీప్తములై ప్రవృత్తిపరములైనపుడు శరీరమున కన్పించు మాన్యులను అనుభావము లందురు. అనుభావతుల్యములైనవి సాత్త్వికభావములు. సంచారిభావము నుద్దీపింపజేయగల శక్తి బాహ్యవస్తువున గలదు. ఇట్టి ఉద్దీపన మానసికముగా జరుగుచున్నను శారీరకముగా అభివ్యక్తమగుచున్నది. సాత్త్వికభావానుగతమగు సంచారిభావము నుఖదుఃఖాది హేతుకమగుచు స్థాయిభావమును ప్రవృత్తిపరము చేయుచున్నది. సంచారిభావ ముద్దీపితము కాగా తదభివ్యక్తికి తోడ్పడు శారీరక పరిణామములే సాత్త్వికాద్యనుభావములు.

వాచిక, ఆంగిక, సాత్త్వికాభినయము వేటిద్వారావిభావ్యమాన మగుచున్నదో, అవి విభావములు. స్థాయిభావమును రసముగా పరిణమింపజేయుటకు సహకారికారణములగు విభావములు బాహ్యజగత్తులోని షషయములు లేక సన్నివేశములు.

మనస్సుయొక్క స్వరూపవిన్యాసమున స్థావరముగా నుండునవి స్థాయిభావములు. ప్రతి స్థాయిభావములోను జ్ఞానాంశ, ప్రవృత్త్యాంశ, అను రెండు అంశలు కలవు. ప్రతివ్యక్తి ఉపయోగించగల మానశికశక్తి స్థాయిభావప్రవృత్తిలో కన్పించును. బాహ్యవిషయ సందర్శనచే స్థాయిభావములో యత్కించిత్ చలనము కల్గినతర్వాతనే ప్రవృత్తి ఉత్పన్నమగును. ఈకదలిక రాగానే స్తబ్ధముగానున్న స్థాయిభావముపైకి ఉబుకుచున్నట్లు కన్పించుచే ప్రతి స్థాయిభావమున

(Inssinot) విశిష్టముగు సంచారిభావము (Emotion) ఒకటి ఉండును. అన్నిపదార్థములను ఉప్పు తనలోనికి పరిణమింప జేయునట్లు, సంచార్యాదిభావములను తనలోనికి పరిణమింప జేయ జాలినది స్థాయిభావము. సంచారిభావములు స్థాయికి విరుద్ధములైనను, అవిరుద్ధములైనను, స్థాయిని తిరోగమింప జేయలేవు. ఈ స్థాయిభావమే రసముగా పరిణమించునది.

ప్రధానస్థాయిభావములు రతి, హాసము, క్రోధము, భయము, ఉత్సాహము, విస్మయము అనునవి. గ్లాని, ఔత్సు క్యము, శంక, అసూయ, గర్వము, నిర్వేదము, ప్రీడ, చింత, అనునవి మాత్రమే సంచారిభావములు. స్తంభము, స్వేదము, రోమాంచము, స్వరభంగము, లేపధువు, వైవర్ణ్యము, అశ్రువు, ప్రలయము మొదలగునవి. సాత్త్వికా ద్యనుభావములు. *

* ఈ భావములపై సమగ్రవిచారణను భారతిలో, ఖరసంవత్సర పుష్క. పాల్గొన సంఘికలోను, నందన చైత్రసంఘికలోను, సమగ్రముగా వివరించి యున్నాను.

అనుబంధము ౩

శృంగారాదిరసే స్వేషు య దంత ర్భాతి నిత్యశః,
త ద్వందే శాంత మద్వైతం యేన సర్వ మిదం తతమ్.
భావై ర్యథా విలసితా నిజచిత్తవృత్తి
రాప్నో త్యలోకవిభవై శ్చ రసాదిరూపాన్
ఆ స్వాదయోగ్యసుభగాన్ వివృణోమి తావ
న్ని శ్చేష మత్ర రణభావవికల్పమౌగై.

రసచర్వణ, భక్తిభావన, బ్రహ్మానుభూతి, అనునవి అప
రోక్షానుభూతులు. ఈమూటికి అన్యోన్య సంబంధము కలదు.
విభిన్నమార్గముల నవలంబించు నీ మూటియందును ఉత్తమ
పురుషార్థములే ఉద్దిష్టవిషయములు. వీటిలో నా బాలవృద్ధు
లకు నిర్వికల్పక ప్రతీతియోగ్య మైనది రసచర్వణ. ఈ రస
చర్వణలోగల రసశబ్దమున కర్థమేమి? అను ప్రశ్నకు సమా
ధాన మీయవలె ననిన శాంతిరసమును విచారించవలెను. రస
మనగా శాంతమేయని, శాంతి మునహితిముకాగా, ఆయా
ఉపాధుల ననుసరించి శృంగారము మొదలుగాగల ఎనిమిది
రసములు రాగలవని ఈ విచారణలో సిద్ధము కాగలదు.

శృంగారము, హాస్యము, కరుణ, రాద్రము, వీరము,
భయానకము, భీభత్సము, అద్భుతము అను ఎనిమిది రస

ముల నాలంకారికు లందఱు అంగీకరించినారు. వీటితో శృంగార, హాస, కరుణాస్ఫుటములే రసములని ఆంధ్రభారతిలో వివరించి యున్నాను. ఇవిగాక అనేక రసము లున్నవని ఆలంకారికులు కొందఱు వాదించియున్నారు. ఈ నవ్యరసములకు చెప్పబడు స్థాయిభావములకు స్థాయిత్వము లేకపోవుటచే నిని రసములు కాజాలవని వివరించితిని. కాని శాంతమఱు ఇంకొక రసమును గూర్చి బహుతరచిహార మాలంకారికులచే గావించ బడినది. శాంతము రసము కాజాలదని పలువురు వదించి యున్నారు. శాంతము తొమ్మిదవ రసమని, ఉత్తమపురుషార్థ మగు మోక్షము నుద్దేశించిన దగుటచే నతిప్రధానమైన దని కొందఱు పలికియున్నారు. సకలసాహిత్యమునకు శాంతప్రవర్తకత్వమును సాధించిన భట్టనాయకుని మార్గము నవలంబించి అభినవగుప్తుడు శాంతమును మహారసమని శాంతమే రసమని వివరించినాడు.

శృంగారాది రసములవంటిది శాంతము కాదని ఈ వాదవివాదములలో స్పష్ట మగుచున్నది. ఈ వైలక్షణ్య మొందువలన వచ్చుచున్నది? శృంగారాదులవంటిది కాకపోయినను శాంతమును రసమని ఏల వ్యవహరించుచున్నాము?

ఈ ప్రశ్నలకు ప్రత్యుత్తరము నొసగుటకు ముందు శాంతరస మెట్లు సమీక్షకుల చేతిలో పడినదో గమనించవలెను. దాక్షిణాత్యప్రతు లనుసరించు నాట్యశాస్త్రమున శాంతరస ప్రకరణము లేదు. “అష్టరసాశ్రయో నియుక్తః”

అని విక్రమోర్వశీయమున మహాకవి పలికినాడు. ఉభయాభిసారికలో వరరుచి ఎనిమిది రసములనే చెప్పినాడు. రసములను నందికేశ్వరుడు ప్రపంచించినాడని రాజశేఖరు డనినాడు. వాసుకిద్వాతా శాంతరసము వచ్చినదని శారదాతనయుని అభిప్రాయము. కోహలుడు శాంతరసమును తెచ్చినాడని ధర్మసూరిప్రభృతు లనినారు. ఉద్భటుడు శాంతరసమును ప్రస్తుతించి యున్నాడు. భట్టనాయకుడు శాంతమును విశేషించి వివరించినాడు. అభినవగుప్తుడు శాంతరసప్రకరణమున విజృంభించినాడు. ఆనందవర్ధనునకు పూర్వము శాంతరసమును గూర్చి వాదోపవాదములు గలవని స్పష్టము. ఈ శాంతరసమునకు సంబంధించిన భాగమును నాట్యశాస్త్రములోనికి ప్రవేశింపజేసిననాడు భరతుడు కానిచో భట్టనాయకుడే ఐ ఊహించుచునని ఎంచుటకు తగిన ఆధారము కన్పించుచున్నది.

సర్వశాస్త్రార్థప్రవర్తకము సర్వభావానుకీర్తనము లోకవృత్తానుకరణము, సప్తద్వీపానుకరణము నగునది నాట్యమని భతతు డనేకపర్యాయములు చెప్పియున్నాడు. ఇట్టి నాట్యమున శాంత ముండదని భావించుట దుష్కరము. జీవితము నంతయు ప్రదర్శించు నాట్యము భిన్నరూపులు గలప్రజల కందరకు తృప్తినిొసగునది. యువకులు శృంగారమున, వైదగ్ధ్యము కలవారు నాట్యగతిభావమున, అర్థవరులు వీరశాస్త్రాదుల యందు, విరాగులు మోక్షమున సంతోషము సందుచున్నారని భరతుడు చెప్పునపుడు మోక్షశబ్దమునకు శాంతమని అర్థము చెప్పవలెను. భిన్నరూపులు గలజనులకు సంతోష

మును గూర్చును, కావ్యజగమున నవగతములగు సూత్రములను, నియమములను నాట్యము వదలజాలదుగనుక శాంతము కావ్యజగములో విశిష్టముగా ప్రతీయమానము కావలసి యున్నది.

కావ్యజగమున గల ప్రభుషార్థములే రసములు. కావ్యే తరజగమునుండిగాని, కనియొక్క మనస్సునుండిగాని, ఆవిర్భవించునవి రసములు కావు. తత్త్వనిష్ఠములైన రసములు తత్త్వమును సౌందర్యరూపమున వివరింపజేయునవి. ఈ రసములలో మనకు తత్త్వావగతి కలుగుచున్నది. కావున నీ రసములలో ననువృత్తమగుచు. రసములకు సౌందర్యత్వాది ధర్మముల నాపాదించుచు, రసములకు రసత్వమును సిద్ధింప జేయుతత్త్వమేదో, ఆ తత్త్వమెట్లు కావ్యలోకమును ప్రవేశించుచున్నదో, మనము తెలిసికొన వలసియున్నది. ఈ తత్త్వమునే శాంత మనవలె నని సిద్ధాంతింప బోవుచు గాము.

ప్రతిభుషార్థమునకు నొక కామము గలదని చెప్పుచు భరతుడు మోక్షకామమునుగూడ ప్రస్తుతించినాడు. అనురాగవిరాగములు సంవలితములై మోక్షకామమున నుండగలవు. విరాగానురాగముల కతీతమైన దీయవస్థ. ఇట్టి అవస్థలో కన్పించు శృంగారము లాకికశృంగారమువంటిది గాక బ్రహ్మభావనవంటి దని చెప్పవలెను. దీనినే భక్తిశృంగారముగా కొందరు ప్రపంచించినారు. ఈ భక్తిశృంగారమున ప్రతీత మగు శాంతమును గురించి.

“యో మాం ప్రయతే హంతుం

మోక్ష మాసాధి

శక్య మోక్షరథిస్థ్య

స్మత్యామి చ హసామి చ”

అని మహాభారతము చెప్పుచున్నది. “మోక్షము నుదేశించి నన్ను చంపుటకు యత్నము పండితునకు సహితము మోక్షరథి యందునుటచే అట్టివానిని చూచి హసించుచు అడు దును” అని కామరూపి చెప్పుచున్నది. మోక్షశృంగారమున ప్రమాతృప్రమేయముల కభేదప్రవృత్తి వాంఛిత మగును.

ధర్మశృంగారమును గురించికూడ భరతుడు పల్కు చున్నాడు. ధర్మాభివ్యక్తి రసచర్వణలో ఉన్నను, ధర్మాధర్మ ములచే రసము నియంత్రిత మగుటలేదు. పురుషార్థ మగు ధర్మమే తత్త్వ మగుటవలనను, ఈ తత్త్వావగతిమే రసచర్వణలో కన్పించుటచేతను, రసము నుపహితముచేయు కావ్యము ధర్మవిరుద్ధము కాజాలదు. ఈ ధర్మము భావనానుప్రాణితమై కావ్యమున గలదు. ఏవంవిధమగు ధర్మప్రతీతి వృద్ధులకే హుఖ్యముగా కలుగునని భరతుడు పలికియున్నాడు. వృద్ధులనగా అనుభవజ్ఞులని అభిప్రాయము.

తత్త్వజ్ఞానమువలన నిర్వేదము తపోనియమమువలన గ్లాని, కలుగునని భరతుడు చెప్పుచున్నాడు. జ్ఞానము, శ్రుతి, శౌచాచారము, గురుభక్తి అనునవి ధృతికి గల విభా

రము సకలలోక హృదయ సంగవాస సుందర ప్రయోజనము గలిగి యుండుటచే రూపకమున శాంతమునకు ప్రసక్తిలేదు.

ఇతరరసములలోవలె శాంతమున స్థాయి సంచారి భావముల అన్యోన్యసంపలనము కన్పించదు. ఈ సంపలనము ప్రవృత్తినిష్ఠ మైన దగుటచే శాంతమున కన్పించ జాల దని భావము. నివృత్తిచరి మగు అనన్య అందరినీ అనుభూతి యోగ్యము నా జాలదు. కావున ఇతరరసములలో నొక అంగముగానే శాంతము కన్పించ వీలున్న దని చంద్రికాకారుని వాదము. ఈ వాదము కనుసరించి, దివ్యాధరప్రభుత్వము నంద గలిగిన జీమూతవాచూచ చక్రిలో వీరరస మున్న దనివలెను. ఇచ్చట అంగముగా శాంత ముండుటచే దయావీర మను వీర రస భేదము కల దనవలెను. అనుభూత మగు రసమును తద్వి భావరూప మగు దయావీరత్వముతో నభిన్నముగా గ్రహించ వలసి వచ్చును. విభావమునే రసముగా పరిగణించుట అశాస్త్రీయ మగుటచే వీరమును పాత్రస్వభావమగు విభావముగానే గ్రహించవలె నని రసముగా నెంచరా దని తెలియవలెను. కావున నాగానందమున వీరరస మున్న దనువారు కేవలము విభావమునే వివరించుచున్నారని. రసమును నిర్వచించుట లే దని నిశ్చయింపవలెను.

రసప్రతీతిలో వివిధవిషయముల సమన్వయము, ఆత్మ వికాసము, విశ్రాంతి గలవు. అన్యపదేశరూపమున చెప్పబడిన కావ్యములలో నీ ఆత్మవికాసమునకు విఘ్నములు కలుగ

గలవు. ఇట్టి గాథలలో వ్యంజనావ్యాపారమే కన్పించగలదు గాని సమగ్రముగ రసచర్చణ కలుగదు. ఒకవేళ కలిగినను అది సంచారిభావరూపముననే ప్రతీతమగును. అన్యాయ దేశరూపమున శాంతము నుపదేశింపగోరు కవికూడ కృతకృత్యుడు కాలేడు. శాంతోపదేశము చేయు కావ్యము నవలోకించు నపుడు కావ్యబహిర్యూతములగు నియమాదు అవసరము. కాని కావ్యజగమునుండి బయటకువచ్చి లాకికజగములోని నియమములతో కావ్యమును సమీక్షచేయుచో భావనా వ్యాపారము పరిత్యక్తమగును. తద్వారా రసముకూడ మన అనుభూతికి బాహ్యము కాగలదు. కావున శాంతమును రసమని చెప్పినచో కావ్యజగముననే శాంతము నన్వేషించి, కావ్యలోకమున శాంతమున కే స్వభావము కలదో నిశ్చయింపవలెను.

రూపకము దృశ్యశ్రవ్యాత్మకము. రూపకము రంగమున ప్రదర్శించుటకు యోగ్యమై యుండవలెను. ఈ ప్రదర్శనలో ప్రవృత్తి అతిముఖ్యమైన దగుటచే నివృత్త్యాత్మకమని చెప్పబడు శాంతమున కిచట తావు లేదు. చేష్టావ్యవహారముగ అవస్థ ప్రయోగయోగ్యము కాదు. రూపకము నవలోకించు సామాజకులు విశిష్ట మగు అనుభూతిని గోరి వచ్చుచున్నారు గాని నివృత్త్యాత్మకము, ఉపదేశయతము నగు శాంతమును గోరి వచ్చుటలేదు. శృంగారాదిరసములు ద్రుతి, విస్తర, వికాస సంపత్తి మగు అనుభూతుల నొనగు చున్నవి.

ఇట్టి అనుభూతి లేకున్నను శాంతమున నాత్మవికాస ముండుటచే శాంతమును రసము కా దనలేము.

నిష్కామము, నివృత్త్యాత్మకము, పారలౌకికపరము నగు శాంతము ప్రయోగయోగ్యము కాని రంగమున అనుభూతి యోగ్యము కా జాలదు. అనాది కాలప్రవాహాయాతము లగు రాగద్వేషముల నుచ్చేదించుట అశక్యమగుటచే శాంతప్రతీతి అస్వాభావిక మగును. సర్వజనానుభవ గోచరత్వము కూడ శాంతమునకు లేదు. ఈ హృదయసంవాదములేని శాంతము నకు రసత్వములేదు.

కాని ఆలోకసామాన్యమగు మహానుభావచిత్తవృత్తిని లేదని ఎట్లనలేమో, అట్లే శాంతప్రతీతి లేదనజాలము. శాంత రసప్రతీతిగల మహాభారతమును కావ్యజగమునుండి వెడల గొట్టలేముకదా! శాంతమున నివృత్తిపూర్వకమగు చిత్త వృత్తియే కలదని యనుట దుష్కరము. పైగా లౌకికజగద్వివ రణము, లోకపృథ్వీసమీక్షకమా నగు కావ్యజగమున లౌకిక జీవితములో కన్పించు శాంతము లేదని యనుట సాహసము. కావ్యజగమును ప్రవేశించిన శాంతమున భావనావ్యాపారము రసత్వము కన్పించక తప్పదు. ఇట్టి శాంతము లౌకిక శాంత మునకంటె విలక్షణమగును. భావానాసమున్మిషితమైన రసత్వ మున దేశకాల ప్రమాత్రామ్యపాధులు నశింపగలవు. ఏవం విధమగు నిష్కామభావనయే శాంతరసమున గలదు, ఇట్టి శాంతప్రతీతి నకలజనానుభవ గోచరము కాదనిన, శృంగారా నుభూతికూడ విరాగులకు లేదని, తద్గారా శృంగారము

రసము కాజాలదని పలుకవలసి వచ్చునని లోచనకారుడు పలికినాడు. సర్వానుగ్రహకమగు కావ్యజగమున నిష్కామభావనతో సిద్ధమగు శాంత ముండకతప్పదు. సమాధిలోగల యోగప్రత్యక్షమున శాంతిమే ప్రధానమని, జీవితహేతుభూతమగునదని తెలియవచ్చుచున్నది. భయానకాది రసములలో తామసప్రకృతులకే రసప్రతీతి కలదు. ఇట్లే తత్త్వజ్ఞాన బీజ సంస్కారము గలవారలకు శాంతరసప్రతీతి కలదనవలెను. అధికారిభేదము నాశ్రయించుకొని వచ్చిన హృదయసంవాదమే భిన్నభిన్న రసములను నియంత్రించుచున్నది. కావున శాంతిమునకు రసజగమున నేస్తాన మున్నదో విచారింపవలెను. శాంతిమును శృంగారాదులవంటి రసముగా స్వీకరింపవలెనా? లేదా?

మన ఆలంకారికు లీ విషయమును వివేచింపలేదు. కాని శాంతముయొక్క స్థాయిభావములను విచరించు సందర్భమున శాంతరసస్వభావమును తెలిసికొనుటకు తగిన విషయమును కొంత ఇచ్చియున్నారు. శాంతము రసమా? కాదా? అను విచారణలతో నున్న ఆలంకారికులు ఏకకంఠముతో నొకే ఒక స్థాయిభావమును శాంతిమున కప్పగించలే రని మగువరాదు. ఈ భిన్న స్థాయిభావముల నొకసారి పర్యాలోచన చేసిన శాంత స్వరూప స్వభావములు కొంతవరకు అవగతములు కాగలవు.

3. శమమును శాంతరసముయొక్క స్థాయిభావ మని కొంద రనినారు. కాని భరతు డిచ్చిన భావములలో శమము కన్పించకపోవుటచే నిర్వేదమే శాంతస్థాయిభావ మని కొందరు,

శమనిర్వేదములు పర్యాయపదము లని మరికొందరు పలికి నారు. శమ మనగా ప్రవృత్తిరహిత మగు అవస్థ యని గ్రహించి, ఇట్టి శమము రసపరిపోషకము కా జాల దని దశ రూపకకారు డనినాడు. కాని రూపకమున శాంతమునకు స్థానము లేకున్నను రూపకవిలక్షణము లగు కావ్యములలో శాంత ముండ వీలున్న దని అవలోకకారు డనినాడు. ఐనను శాంతము ప్రవృత్తిశూన్య మగు స్థితి యని, ఇట్టి స్థితి అనిర్వచ నీయ మగు లోకోత్తరాహ్లాదమే కా నలదని, ఈ ఆహ్లాదము కావ్యబహిర్భూత మని యనుచున్నాడు.

సర్వచిత్తవృత్తిప్రశమమే శాంతిమునకు స్థాయి యని కొంద రనినట్లు లోచనకారుడు పలుకుచున్నాడు. చిత్తవృత్తి ప్రశమము చిత్తవృత్తి కాజాలగు గనుకను, స్థాయిభావము చిత్తవృత్తి యగుటవలనను ఈ వాదము పరాస్త మగు చున్నది. కాని తృప్తాక్షయరూప మగు చిత్తవృత్తిగా దీనిని గ్రహించి, ప్రసద్యప్రతిషేధముగా గాక పర్యుదాసముగా చెప్పినచో నిది శమముకంటె విలక్షణము కా జాలదు. నిర్వి కార చిత్తత్వమే శమమును నిర్వచించునదని గుర్రభట్టుకూడ చెప్పియున్నాడు. సర్వేంద్రియముల ఉపరమ లక్షణముగా శాంతమును ప్రపంచించు ప్రపంచహృదయముకూడ నీ వాద మునే అంగీకరించు చున్నది. కాని సర్వేంద్రియోపరమమున ప్రవృత్తిగాని, చిత్తవృత్తిగాని ఉండ జాలవు. కావున అనుప జాత విశేషాంతర చిత్తవృత్తి రూప మగు స్థాయిభావమును శాంతమున కొందరు కనిపెట్ట గలిగినారు. దీనిని నిర్విశేష

నిత్యవృత్తి యందురు. ఉత్తమము లగు అనుభూతులలో ఇచ్ఛాశక్తికి ప్రాధాన్యము కన్పించును. ఇచ్ఛాశక్తిద్వారా కర్మవికాసమునకు విఘ్నమే కన్పించ గలదు. నిర్విఘ్న స్వసంపేదనాత్మకముగా రసచర్వణ కల దని యనునపుడు ఇచ్ఛాశక్తి అన్యశక్తులతో సువలీనమై సమన్వయము నందుచున్న దని అంగీకరించి యున్నాము. శాంత శాంతప్రతీతిలో తృప్త్యాక్షయసుఖ మున్న దని ఆనందవర్ధముని పలికినపుడు శాంత మనగా రస మని భారద్వాజు చెప్పినదివలసి నచ్చుచున్నది. రస శాంత శబ్దములు పర్యాయపదములైన ఈ సిద్ధాంతము ననుసరింప మగును.

తృప్త్యాక్షయసుఖ పరిపోషలక్షణము గల శాంతరసమున అహంకారప్రళేమము గల దని చెప్పుచు ఇట్టి శాంతము అహంకారపూరిత మగు వీరరసముకంటె అత్యంత విలక్షణమైన దని ఆనందవర్ధను డనినాడు. అహంకార ప్రళేమచునగా దేశ కాల ప్రమాత్రా ద్యుపాధులు నశించుగా కలుగు ఆచరిచ్చిన్న మగు ఆత్మానుభూతి యని అర్థము. ఇట్టి శాంతమున నహంకార ప్రళేమము కల దని చెప్పిన తృప్త్యాక్షయసుఖ మనగా శేమమే యని అర్థము చెప్పవలె నని హేమచంద్రు డనుచున్నాడు. ఈ వాదము లన్నియు శేమము నాధారము చేసికొని శాంతమును నిర్వచింప యత్నించునవి.

సమ్యక్ జ్ఞానమును శాంతస్థాయిగా రుద్రటు డంగీకరించినాడు. సమ్యక్ జ్ఞానమున నిష్కామభావన, సుఖదుఃఖముల కతీతమగు స్థితి కలుగగలవు. కాని ఈ శాంతమునగూడ

విభావానుభావ వ్యభిచారి భావసంయోగము కలదని నమి
సాధువు చెప్పుచున్నాడు. శబ్దాదివిషయస్వరూపమగు విభా
వము, జన్మాదికమగు అనుభావములు, త్రాసాదిసంచారిణులు
నిచట గలవని ఇతని అభిప్రాయము. ఇట్టి సమ్యక్ జ్ఞానము
మనలను విషయపరాజ్ఞులులనుగా చేయును. అట్టిచో సమ్యక్
జ్ఞానజన్యమగు శమమే శాంతమునకు స్థాయి యగుట యుక్త
మేమో అని అనిపించగలను.

వస్తుతత్వాలోచనాదికము లగు ఉద్దీపన క్రిభావములు
స్మృత్యాది వ్యభిచారిభావములు కలిగి ధృతిస్థాయిభావాత్మక
మైనది శాంతమని సరస్వతీకంఠాభరణకారుని నాడము. ఈ
ధృతియొక్క విశిష్టభావమే శమ మని కూడ చెప్పుచున్నాడు.
మన మింతవరకు విచారించిన వాదములకంటె అధికమైన
విషయ మిచట లభించుటలేదు. శమ మను రూపముతో ధృతి
కన్పించు దనినచో శమమునే స్థాయిగా చెప్పవచ్చును ఇట్టి
తత్త్వజ్ఞానమును మతియొక్క విశిష్టరూప మనుచున్నాడు.
శృంగారప్రకాశతో స్పష్టముగా శాంతరసస్థాయి శమ మని
చెప్పబడినది.

ఉద్విగ్న చేతస్కులకు నాట్యము ధృతిని కలుగజేయు
నని మొదట అధ్యాయములో భరతుడు చెప్పియున్నాడు.
కావ్యజగమునగల రసచర్వణలో ఉద్విగ్నమననము పోయి
విశ్రాంతి చేకూరు నని భావము. శౌర్యము, జ్ఞానము,
శ్రుతి, విభవము, శౌచము, ఆచారము, గురుభక్తి, అధిక
మనోరథార్థలాభము, క్రీడ మొదలగునవి ధృతిని ఉత్పన్నము

చేయునవని భరతుడు పత్తియున్నాడు. వీటిద్వారా మనస్సుపరిష్కృతమై, అత్మ నిర్మల మగును. ఇట్టి విశదీభూతమగు అవస్థను ధృతి యందురు. ఈ విశదీభావము ప్రతిసహృదయుని యందును కన్పించగలదు. కావున ధృతినిస్వీకరించు శాంతము ప్రతిరసానుభూతియందు కలదని చెప్పవలెను.

4. కోరికలు నశించగా కలుగు విశ్రాంతి లక్షణమగు అనుభూతిగా శాంతమును స్వీకరించిన వాదములను విచారించితిమి. కోరికలు నశించిన నిరాశ, దైన్యము మొదలగునవి సంభవించు నవకాశ మున్నది. కాని ఇచ్చట ఇచ్చాశక్తిసంతృప్తమై, ప్రశమితమై యుండును. వాసనారూపమున నుండు సంస్కారములు చక్కగా నియంత్రితములు కానంతవరకు ఇచ్చాప్రశమనము కుదురదు.

“తస్య ప్రశాంతవాహితా సంస్కారాత్ ”

“తచ్చిద్రేషు ప్రత్యయాంతరాణి సంస్కారేభ్యః ”

అని యోగదర్శనము చెప్పుచున్నది. సంస్కారములు ప్రశమితము లైనచో ఆత్మశాంతి కలుగును. సంస్కారములు శుద్ధములైన చిత్తము ప్రశాంతమై విశేషశక్తిరహిత మగును. చిత్తవిశేషరాహిత్యమగు స్థితి ఉత్తమములగు అనుభూతుల కతిప్రధాన మైనది. ఈస్థితియే సమాధికి యోగ్యమైనది, స్వార్థములగు భావములు, సంవేదనములు ఈస్థితిలో కన్పించజాలవు. స్వార్థరహితమగు చర్వణలో ఆత్మ ఉపాధిరహిత మగును. రూపముద్వాళా ఉపహిత మగుచున్నను కావ్యజగము నిరూపహితమగు అనుభూతి నీయ గల్గుచున్నది. ఈ

నిరుపహితముగు అనుభూతిని శాంతమని కావ్యజగమున వ్యవహరించు చున్నాము. నాట్యమునగూడ లోకోత్తర పరమ పురుషార్థ సూచన కన్పించుటచే నాట్యము శాంతరసోపక్షేపమని భట్టనాయకుడు వచించినాడు. విశిష్టముగు చిత్తమును ఉత్తమమార్గమునకు తీసికొనిపోవునది కావ్యము. సంస్కృతమైన చిత్తము ఆత్మగానే భాసించగలదు. అసంస్కృతి కావ్యమం దుపహితమైన రసము నాశ్రయించుకొని వచ్చునది. కావున రసచర్వణ వేరు, పురుషార్థప్రాప్తి వేరు, అని ప్రపంచించుట ప్రామాదికము.

కావ్యజగమున సంప్రాప్త మగు పురుషార్థము కావ్యమునకు బహిర్భూతము కాజాలదు. కావ్యాంతర్గతమై వస్తుతిః అనుపహితమై యున్న లోకోత్తర మగు జ్ఞానము నభివ్యక్తము చేయునది పురుషార్థమని పిలువబడు చున్నది. ఇట్టి పురుషార్థప్రాప్తిలో ఆత్మానాశ్చ లభింపములను ప్రతీతి కలుగును. ఏవంవిధ మగు స్థితిని అనిర్వచనీయ మనక తప్పదు గనుక శాంత మని పిలుచు చున్నాము. అనిర్వచనీయ మైనను శాంతము నివృత్త్యాత్మకము కాజాలదు. ఆధ్యాత్మిక మగు అనుభూతులలో సహితము చిత్తవృత్తులు నివృత్తము లగుటలేదు. ప్రతి ఉత్తమ అనుభూతియు విశిష్ట మైనది. ఇంచు విశిష్ట చిత్తవృత్తి విశిష్టప్రయోజనము కలవు. ఈ వైశిష్ట్యము భావనానుప్రాణితి మైనచో రసానుభూతి వచ్చును. కావున మోక్షాభిధాన పరమ పురుషార్థోచిత మగు చిత్తవృత్తి గల శాంతమునకు రసత్వము సిద్ధించి తీరవలె నని అభినవగుప్తు డనినాడు.

ఇట్టి శాంతము మిగిలిన రత్నాది భావములకు ప్రకృతి. రత్నాదులు శాంతముయొక్క వికృతులు, ప్రకృతినుండి ఉత్పన్నమైన వికృతి చివరకు ప్రకృతియందే లీన మగుటచే రత్నాది భావములు శాంతమున పర్యవసితము లగు చున్నవి. ఈ పర్యవసితత్వము లేనిచో, రత్నాదులకు భావశబ్దవ్యవచేశ్యత్వముండజాలదు. సుఖదుఃఖములు, ధర్మాధర్మములు మొదలగు వానిలో కన్పించు అన్యోన్యభావ మీశాంతమున కన్పించదు. బుద్ధింద్రియములు, శరేంద్రియములు నన్నిరుద్ధములై ఆత్మసంస్థితములై ఉండగా కలుగు సర్వప్రాణిసుఖహితమగు స్థితిని శాంత మననలెనని భరతుడు చెప్పియున్నాడు.

శాంతము రసమైన శాంతానుభూతిలో చిత్తవృత్తులు నిరుద్ధములు కాజాలవు. ఇట్టి అనుభూతి మహాభారతమున మనకు గలదు. మహాభారతమున రసచర్వణ, ధర్మభావన అను రెండును అన్యోన్యసంవలితములై, అభిన్నములుగా ప్రతీయమానము లగుచున్నవి. మహాభారతయుద్ధ మెవరికిని ఉపకరించ లేదనుట సత్యమే. ప్రధానపాత్ర లందఱు ఆధ్యాత్మికమగు ధర్మముపైకి కత్తి దూసినచో రగుటచే ఉభయపక్షములకు నీ యుద్ధమున దైన్యమే ఫలించినదని మహాభారతమున ధ్వనించుచున్నది. ఈ వ్యంజనావ్యాపారవశమున మనకు నిరపేక్షభావనగల అనుభూతి కలుగుచున్నది. ప్రధాన పాత్రలలో గూడ నిష్కామప్రవృత్తి నిరపేక్షబుద్ధి కొంతవరకు గలవు. ఎవరి కేతీతిగా జగము ప్రతీయమాన మగుచున్నదో ఆ ప్రతీతి

యంతయు అవసానవిరసము, అవిద్యాప్రపంచరూపము నగు చున్నది. మోక్షలక్షణ పరమపురుషార్థమును దార్శనికు లంగీ కరించినట్లు, మహాభారతమున అంగిగా కనబడు ల్పిష్టాక్షయ సుఖ పరిపోష లక్షణ మగు శాంతరసమును కావ్యజగమున స్వీకరింపవలెను. మోక్షానుభూతి అన్వాద్యయోగ్యమై కావ్య జగమున కన్నించగా శాంతరస మనబడుచున్న దని లోచన కారు డనుచున్నాడు. ఇట్టి శాంతరసమును శృంగారాదుల వంటి రసముగా గ్రహించుటచే నమీక్షలు అపమార్గమును త్రొక్కి వాద వివాదగ్రస్తులైనారు.

5. శృంగారాదులగు ఎనిమిది రసములలో నేదేని ఒక రసముయొక్క రూపాంతరమే శాంతమని కొంద రనినారు. నాగానందములో కన్పించు జీమాతవాహునియందు శాంత రసత్వము సిద్ధించుచున్నదని దయావీరత్వము కలదని అను చున్నారు. కాని వీరరసమున ఉత్సాహము అహంకారోర్క్కి ర్షను పోషించునది. ఈ అహంకారము శాంతరిసాస్వాదమునకు శల్యభూతమైనది. శాంతమున నిరహంకారరూపత్వము లేక పోవుటచే శాంతము దయారసమున అంతర్భూతము కాజాల దని విశ్వనాథు డనినాడు. రసచర్చణలో కన్పించు అహం కార ప్రశమనము, దేశకాలాద్యపాధిభంగము అనునవి శాంతి మున కూడకలవు. శృంగారాదిరసము లీ అహంకార ప్రశమా వస్థయందు పర్యవసితములై రసత్వమును పొందుటచే దయా వీరాదు లన్నియు శాంతమున అంతర్భూతము లగుచున్న వని చెప్పవలెనని విశ్వనాథుని అభిప్రాయము. శాంతమున దయా

వీర మొక అంగము. శాంతముయొక్క ఒకానొక రూపాంతరమున కుపలక్షక మైనది దయావీరము. ఇట్లు శృంగారాది రసములు, రత్నాది స్థాయిభావములు, సాత్త్వికాద్యనుభావములు, సంచారిభావములు, విభావములు అనున వన్నియు శాంతమున కన్పించు వివిధములగు అంగములని సిద్ధమగుచున్నది.

పైగా వీరరసమునకు చెప్పబడు స్థాయిభావ మగు ఉత్సాహము ప్రతిరసానుభూతిలోను సంచారిభావానుగతమై, భావనాసంపలితమై కన్పించుటచే వీరరసమునకు రసత్వము లేదని చెప్పవలెను. అన్ని రసములలోను యత్కించిత్ గా ఉత్సాహానుభూతి యుండుటచే వీరమన్యరసములలోని అంగమే కాగలదు. వీర శాంతము లభిన్నములని చెప్ప గల్గినచో వీర రోద్రములు కూడ నేల అభిన్నములు కావో చెప్పవలసి యున్నదని ఆనందవర్ధనుడు ప్రశ్నించి యున్నాడు. వీర భీభత్సాదులలో శాంత మంతర్భూత మగునని కొంద రనినారని అవలోక కాగుడు చెప్పినాదముకూడ అశాస్త్రీయమే అగుచున్నది.

కొందరు శాంతముయొక్క స్థాయి ఉత్సాహ మని నారు. కాని ఈ ఉత్సాహము వీరప్రభవమైనచో వీర శాంతము లభిన్నములు కావలెను. అట్లుగాక ఈ ఉత్సాహము దయా వీర మనబడు శాంతమును పోషించునదనినచో, దయావీరము నాయకస్వభావమును నిర్వచించునదని, రసవరమగు శబ్దము

కాదని మనువరాదు. పైగా దయావీరము శాంతమే కాగలదు. కాని వీరము కాజాలదు కావున దయావీరము శాంతమునకు పర్యాయవాచకమని లోచనకారు డనినాడు.

శాంతమున, శృంగారాదుల యందు శాంతవరకు ఉత్సాహప్రతీతి గలదు. కాని ఒకే ఒక స్థాయిభావమునుండి భిన్నరసములు రాగలవా? ఒకే ఒక కారణమునకు భిన్నములగు కార్యము లుండవని, ఒకే ఒక కార్యమునకు వివిధములగు కారణములు లేవని దార్శనికులు నిర్ణయించినారు. ఉత్సాహమునుండి వచ్చు వీరమున అభిమానము కలదని, శాంతి మున అహంకారప్రళయ మున్నదని ఆనందవర్ధను డనినాడు. శాంతమున కన్పించు ఉత్సాహము వీరమునగల ఉత్సాహము కంటె విలక్షణమైనది. దయావీరమును శాంతరసముగా చెప్పు వారు, ధర్మవీరముకూడ శాంతరసమే కాగలదని విస్మరించరాదు.

వీరత్వము వ్యక్తిస్వభావనిష్ఠము, రసనిష్ఠముకూడ కావచ్చును. రసనిష్ఠ మైనచో స్వయంసిద్ధము, స్వయం గ్రాహ్యము, స్వయంపోషకము నగుచు, అన్యపేక్షగాని అన్యాశ్రయముగాని లేనిది కావలెను. కాని వ్యక్తిస్వభావము ప్రవృత్తినిష్ఠము, ప్రవృత్తిస్వభావనిష్ఠము నగుటచే వ్యక్తి స్వభావముగ వీరత్వమున అన్యపేక్ష, అన్యాశ్రయము, కన్పించగలవు. దయావీరత్వము వ్యక్తిస్వభావనిష్ఠము. శాంతము రసనిష్ఠము. ఉత్తమ వీరరసమున అహంకారప్రళయ

నము కలదనిన, ఈప్రశమనము తత్త్వజ్ఞానజన్యమని, తత్త్వజ్ఞానము శాంతానుభూతిలోని దని తెలియవలెను. వీరము శాంతానుప్రాణితమైన రసము కాగల అవకాశము కుదురగలదు.

జుగుప్సను శాంతస్థాయిభావముగా కొంద రంగీకరించి యున్నారు. ద్వేషము, అసహ్యము, నిరసనభావము, రోయుట మొదలగునవి జుగుప్సలో కలవు. మోక్షము నుద్దేశించు శాంతమున లోకవిషయములపై జుగుప్స కలదు. ఈ జుగుప్స ఉన్న నే వ్యక్తి విరాగి కాగలడు. జుగుప్సనుండి బయలుదేరు శుద్ధమగు భీభక్తమున భౌతికవాంఛలపై అసహ్యము, నిరపేక్షిబుద్ధి వైరాగ్యప్రవృత్తి కలవు. సందేహాదు లాత్మను భాధించునపుడు జుగుప్సితము లగు విషయములను భావించును. నుఖములను నసహ్యించుమని యోగసూత్రము చెప్పుచున్నది. “వితర్కబాధనే ప్రతిపక్ష భావనం” అని యోగసూత్రము.

విరాగియొక్క ప్రవృత్తిని మనము గమనించునపుడు భౌతికవిషయములపై విరాగికి జుగుప్స కలదని మన మెంచుట సహజమే. కాని విరాగియొక్క అనుభూతిలో జుగుప్స కలదా? జుగుప్సను ప్రధానచిత్తవృత్తిగా నుంచుకొనిన అత్మనిశ్రాంతి కలుగుట దుర్లభము. ప్రధానముగా గల జుగుప్స రాగద్వేషాదులను పోషించునదేగాని ఉపశమింపజేయునది గాదు. పైగా విరాగియొక్క లక్ష్యమురాగద్వేషాది రహితమగు స్థితి యగు

టచే జుగుప్స నివృత్తము కాక తన్నరు. ఇట్లు నివృత్తమగు జుగుప్స సంచారిభావమే యగునని అభినవసప్తు డవినాడు. విప్రలంభమున ఔత్సుక్యము చాద్రమున ఔగ్ర్యము, కరుణలో నిర్వేదము, వీరమున ధృతి, భయానకమున త్రాసము, అన్యతమున హర్షము, శాంతమున జుగుప్స వ్యభిచారిభావములు కాగలవు. వీటిని స్థాయిభావములని గ్రహించరాదు.

నిర్విఘ్న స్వసంవేదనాత్మక విశ్రాంతి లక్షణముగా రసచర్వణను వెనుక ప్రపంచించితిమి. ఇచట కలుగు ఆత్మవికాసమున దేశకాల ప్రమాతృత్వాదికము లగు ఉపాధులు లేవని చెప్పితిమి. హృదయసంవాదవశమున రసాస్వాదములో వివిధ విషయములు సువలితములై సమన్వయము నందుచున్నవనినాము. ఇట్టి హృదయసంవాదము గల వ్యక్తిని సహృదయుడని, పండితుడని అందుము. బ్రాహ్మణుడు, గోవు, ఏనుగు, కుక్క మొదలగువాటియందు సమదృష్టి గలవాడే పండితుడని గీత చెప్పుచున్నది. ఈ సమదృష్టి కలుగననినరచు ద్వేషముతోకూడిన జుగుప్స కన్నడగలదు. పైగా శాంతమున జుగుప్స వ్యభిచారిభావమై విషయపరాజ్ముఖముగా కన్పించగలదు. కాని శాంతమున ఆత్మరతి ప్రధానముగా చూపట్టుచున్నది.

రసప్రీతిలో ఆత్మరతి కెట్టి స్థానమున్నది? అనుభూతులను పొందుట ఆత్మయొక్క స్వభావముగా కన్నదుట గలదు. ఆత్మయొక్క శక్తి (స్వభావము) అనుభవించుట అనవచ్చును.

అనుభూతిని తనకొరకై తానే వాంఛించునది ఆత్మ. కావున అనాహతానందమయ స్వాత్మవిషయకమగు రతియే మోక్ష సాధనమని, ఇట్టి ఆత్మరతియే శాంతముయొక్క స్థాయిభావమని చెప్పుచున్నారు. ఆత్మయే ప్రమాత, ఆత్మయే ప్రమేయము కాగా, ఆత్మావతాకనమున లేక ఆత్మానుభూతియందు విశ్రాంతిలక్షణమగు పరమసుఖప్రాప్తి యున్నదనినచో, ఈ అనుభూతి ఆత్మకంటె భిన్నము కాజాలదు. ఈ అనుభూతి ప్రవృత్తిజనకముకూడ కాలేదు. కావున-

“య ఇచ్చత్మరతి రేవ న్య దాత్మత్వప్రశ్న మానవః,
ఆత్మన్యేవ చ సంతుష్ట స్తస్య కార్యం న వీద్యతే.”

అని గీత చెప్పుచున్నది. ఈ అనుభూతిలో సర్వభూతములు ఆత్మయందున్నట్లు, ఆత్మ సర్వభూతములలో నున్నట్లు ప్రతీతి గలదు. బాహ్యజగమును పూర్తిగా అవగాహన చేసికొనినపుడే ఆత్మరతి అర్థవంతము, భావగర్భితము కాగలదు. నిజమైన ఆత్మరతిలో రతిస్థాయిభావముగాక ప్రమాతృ ప్రమేయానన్యత్వము కలదు. ఈ అనన్యత్వము రసచర్వణలో నతినిశిష్ట మైనదని చెప్పియున్నాము.

హాస, శోక, క్రోధ, భయ, విస్మయములలో నేదైన నొకటి శాంతమునకు స్థాయి కాగలదని మరికొంద రనినారు. మానవుల దైనందిన వ్యవహారములజూచి శోకము, విషయలోలుపత్వముపై శోపము అధర్మభీరుత్వము, జగన్నాట్యమున చిక్కుకొనిన మానవులను జూచి హాసము, ఆధ్యాత్మిక చిత్రి

ములను గాంచి విస్మయము మొదలగు భావములను శాంతానుభూతిలో పొంద విలున్నది.

ప్రత్యేకముగాగాని, సమష్టిగాగాని ఈ స్థాయిభావములు శాంతపరిపోషకము లని యనినచో వీటి కాయా రసములలో కన్పించు విభావాదు లచట కన్పించ జాలవు. ఆయా విభావాదులు సంస్కృతములై రా విలున్నది. ఇట్లు చేయుటలో విభావాదులతో స్థాయిభావమున కతిసన్నిహిత మగు సంబంధము లేదనవలసి వచ్చును. ఇది అశాస్త్రీయము. కాని స్థాయిభావమును ప్రవృత్తిపరముగా గాక, జ్ఞానావారముగా అంగీకరించితిమేని స్థాయికి భావములతో సన్నిహిత సంబంధము లేదని చెప్పవీలున్నది.

సంస్కృతములై పరిష్కరింపబడిన స్థాయిభావములకు నిజస్వభావము పోయి నూతన స్వభావము వచ్చుచున్నది. స్థాయిభావములు క్రమక్రమముగా మాగుప్పలను చెంగుచున్నవి. పశుపక్ష్యాదులలో కన్పించు స్థాయిభావములను మానవులలో కన్పించు స్థాయిభావములకు విశేషభేదము కలదు. మానవులలో స్థాయిభావములు జ్ఞానపర్యవసితములై జ్ఞానముతో సభిన్నము లైనట్లు కన్పించుచున్నవి. "కొయ్లర్" మొదలగు శాస్త్రజ్ఞులు కోతులపై పరిశోధనలను సలిపి స్థాయిభావము జ్ఞానానుప్రాణిత మైనదని అనబుద్ధమగు జ్ఞానమే స్థాయియని నిశ్చయించి యున్నారు.

శాంతమున అనేక స్థాయిభావములున్నవని అంటిమేని ప్రతిరసమున ఇట్లే ఉండవచ్చునా? అను సందేహము కలుగక మానదు. అనేక స్థాయిభావములు కన్పించిన వీటిలో నొకటే ప్రధానమైనదని, మిగిలినవి దీని అంగములని చెప్పవలెను. అంగములైన స్థాయిభావములు సంచారిణు లగును. పరిష్కృతములైన స్థాయిభావములు శాంతపరిపోషకము లనునపుడు స్థాయిభావ మనగా చిత్తవృత్తి యని విస్మరించరాదు. విభావ బలమున ఆత్మనుండి బయలుదేరు చిత్తవృత్తులను స్థాయి భావము లనవలెను. ఇట్లు ఆత్మనుండి బయలుదేరుచు సత్త్వ విశిష్ట మగుచున్న స్థాయిభావ మొక్కటే గలదు. దీనిని శమ మందురు. స్థిరమై అవ్యభిచారి యగు శమము సర్వరసముల యందు గలదని శార్ఙ్గదేవు డనినాడు. శృంగారాదులలో నేదేని జనకరస మనుభూత మగునపుడు జన్మాంతరసుకృత విశేష వశమున శమ ముత్పన్న మగుటచే నిట్లు చెప్పబడిన దని కల్గినాడు వ్యాఖ్యానించినాడు.

ప్రతి రసచర్వణాయందు నిర్విఘ్న ప్రతీతి ఆత్మవిశా సము, విశ్రాంతి కలపు, కరుణరసప్రతీతిలో మన ముద్విగ్న మనస్కుల మగుటలేదు. ఇచ్ఛాశక్తి సంతృప్తి నందుచున్నది. ఇట్టి అనుభూతిని ప్రతిరసములోను కలుగజేయ జాలిన సూత్ర మును శమ మనవలెను. ప్రతిరసము శాంతము సంతర్యామిగా గలిగి సజీవమై భావగర్భిత మగుచున్నది. శాంతప్రతీతిలేని రస ప్రతీతిలేదు. రసత్వమున్నకొలది శాంతము ప్రతీతము కాగలదు.

రత్యాది స్థాయిభావము లన్నియు అవిభక్తములుగా శాంతమునకు స్థాయి యగుచున్నవని మరికొంద రనినప్పుడు శృంగారాది రస సముదాయమునకు శాంతమును శబ్దము సామాన్యవాచకమని తేలగలదు. కాని చిత్తవృత్తు లన్నియు ఒకే ఒకసారి రా వీలు లేకపోవుటచేతను, చిత్తవృత్తులలో కొన్నింటికి అన్యోన్యభావ సంబంధము, అన్యోన్యవైలక్షణ్యము ఉండుటచేతను, ఈ సర్వస్థాయివాదమును నిరాకరించక తప్పదు.

కాని శాంతమున కభినవగుప్తుడు తత్త్వజ్ఞానమును స్థాయిగా చెప్పుచున్నాడు. సమస్త తాకికాలోకిక చిత్తవృత్తి కలాప మిచట వ్యభిచారిరూపమున కలదనినాడు. సర్వస్థాయి భావములు వ్యభిచారిభావములై తత్త్వజ్ఞానమును పోషించగా శాంతము సిద్ధమగునని అభినవగుప్తుని వాదము. కొద్దిమార్పు లతో సర్వస్థాయివాదమే పరిగృహీతమగుచున్నది. చైతన్యము ప్రమాత్మ ప్రమేయ రూపములుగా పరిచ్ఛిన్నము (ఉప హితము) కాగా, ప్రమాతయందు చైతన్యము కన్నరచు చిత్త వృత్తులే స్థాయిభావములని, వ్యభిచారిభావములని చెప్పబడు చున్నవి. ప్రమాత్మప్రమేయములను సమన్వయపరచు శుద్ధ చైతన్యమున నీ భావములన్నియు పర్యవసితము లగుచున్నవి. ఈ పర్యవసితత్వము ఎంతవరకు సమగ్రమగునో, తత్తుల్యమగు పురుషార్థము మనకు కావ్యజగమున కన్నడును. అప్పుడు రసములు శుద్ధచైతన్యాభివ్యంజకములు, శుద్ధచైతన్యవగతికి త్రోవ జూపునవియు నగును.

రీ. నాట్యశాస్త్రప్రాచీన వ్రాతప్రతులలో “స్థాయి భావా” రసత్వ ముపనేష్యామః” అను పంక్తి యైనతరువాత “శాంతో నామ శమస్థాయిభావాత్మకః” అని మొదలుగా శాంతలక్షణము పరిపబడినట్లు కలదు. దీని తర్వాత శృంగా రాదులలక్షణము లీయబడినవి. సమస్తభావములకు ప్రకృతి భూతమైనది. శమ మని చెప్పటకీట్లు పరిపబడిన దని అభినవ గుప్తుడు పల్కినాడు.

శమమును స్థాయిభావముగా స్వీకరించితిమేని భావ ములసంఖ్య ఏబది కాగలదు. భరతుడు నలుబదితోమ్మిది భావములనే నిర్దేశించినాడు. శమముతో ఏబది భావము లగుటవలనను శమ శాంతములు పర్యాయపదము లగుటవల నను కొంద రీ శమస్థాయిభావము సంగీకరించకపోయినారు. భరతుడు స్థాయిభావము లెన్ని గలవో సంఖ్యానిర్దేశము చేయలేదు. స్థాయిభావములను చెప్పి వెంటనే నిర్వేదము మొదలుగాగల వ్యభిచారి భావములను పఠించినాడు. నిర్వేద కేబ్బమునకు మంగళప్రదమగు అర్థము లేదు. ఇట్టి నిర్వేద ముతో భావముల నేల పఠించ వలసివచ్చినది? నిర్వేదము రెండు విధములు. తత్త్వజ్ఞానజన్యమగు నిర్వేదము శుభప్రద మైనది. రెండవది అశుభప్రదము. అమంగళభూత మగు అర్థ మును సూచించుచున్నను, నిర్వేదము స్థాయిభావముగాను, వ్యభిచారిభావముగాను కలదని ఉభయధర్మ జీవిత్యఖ్యాప నార్థము స్థాయిసంచారిణులమధ్య చెప్పబడినది. కావున తత్త్వజ్ఞానజన్యమగు నిర్వేదము శాంతస్థాయియని వీరివాదము.

శమ శాంతములు పర్యాయపదము లగుటచే శమము సాయిభావము కాజాలదనువారు హాస హాస్య శబ్దములుకూడ పర్యాయపదములే యని మరువరాదు. స్థాయిభావములగు శమ హాసములు, సిద్ధములు, తౌకికములు, సాధారణములు. రసము లగు శాంత హాస్యములు సాధ్యములు, అతౌకికములు, అసాధారణములు.

భౌతికవిషయములపై ఔదాసీన్యమును జూపు నిర్వేద మొక్కొక్కచో జగుప్సగా కన్పడగలదు. మరొకప్పుడు సంతుష్టిగా భాసించగలను. దారిద్ర్యము, న్యాధి, అవమానము, క్రోధము, తాడనము, ఇష్టజననాశము, తత్త్వజ్ఞానము మొదలగువానివలన నిర్వేదము కలుగును. ఇచ్చట రెండు భిన్నవిధములుగా నిర్వేదము కన్పించుచున్నది. తత్త్వజ్ఞానోద్భవ మగు నిర్వేదము స్థాయిభావ మని, ఇష్టానిష్ట వియోగాప్తికృత మగు నిర్వేదము వ్యభిచారిభావమని శార్ఙ్గదేవుడనినాడు. స్థాయి యగు నిర్వేదము శాంతమున గలదని మమ్మటాదుల వాదము. ఇచ్చట తత్త్వజ్ఞానోద్భవ మగు నిర్వేద మున్నదనిన ఈ నిర్వేదము స్థాయిభావము కాగలదా? స్థాయిభావ మనగా చిత్తవృత్తి. చిత్తవృత్తిని నియంత్రించు నది తత్త్వజ్ఞానము. ఇచ్చటగల నిర్వేదమునకు జ్ఞానాకారియ నంగీకరించవలెను. జ్ఞానముగా పరిణమించగల చిత్తవృత్తిని స్థాయి యనవలెను గనుక స్థాయిభావమును జ్ఞానముకంటె నత్యంత విలక్షణమైన దానినిగా చెప్పరాదు. కావున జ్ఞానము వేరు, స్థాయిభావము వేరు అని చెప్పుచు స్థాయిభావమే ప్రకృ

ప్రమైన దని పలుకు “బెర్స్” వాదము నిరస్త మగుచున్నది.

స్థాయి, జ్ఞానము అనునవి రెండు ప్రవృత్తులని వీటికి అన్యోన్య వైలక్షణ్యము పూర్తిగా కలదని “బెర్స్” వాదము. వీటికి జన్యజనక భావము గాని, ప్రాకృత్యాదవస్థా రూప సంబంధముగాని ఉండజాలదు. కాని “కొయ్లర్”, “కోఫ్ఫా”, “వెర్మెమర్” మొదలగు శాస్త్రజ్ఞుల పరిశోధనలలో స్థాయిభావము జ్ఞానానుప్రాణిత మైనదని, సమభివ్యక్తము గాని జ్ఞానమే స్థాయిభావమని నిశ్చితమైనది. కావుననే స్థాయి భావమును చిత్తవృత్తియని భారతీయాలంకారికులు చెప్పుచున్నారు. చిత్తవృత్తి జ్ఞానముకంటె విలక్షణ మైనది కాజాలదు. జ్ఞానశూన్యమగు చిత్తవృత్తికి ప్రవృత్తిగాని, అర్థముగాని, ప్రయోజనముగాని ఉండదు.

నిర్వేదము స్థాయిభావ మని, వ్యభిచారభావ మని, జ్ఞానాకార మని కూడ చెప్ప గలుగు చున్నాము. ఆయా సందర్భముల ననుసరించి నిర్వేదమున కీ లక్షణములు వర్తించగలవు. బాహ్యజగమునుండి మరలిపోవుచున్న వ్యక్తియొక్క నివృత్త్యాత్మక మగు భావముగా నిర్వేదమును గ్రహించితిమేని, ఈ నిర్వేదమున హృదయసంవాదము మాటుపడగలదు. హృదయసంవాదము లేని చిత్తమును అద్రుతచిత్తమందురు. అద్రుతచిత్తము రసప్రతీతికి విఘ్నము కలిగించునది. ద్రుతచిత్త మున్నచో ప్రమాతృప్రమేయముల కభేదప్రతిపత్తి ఆవరణభంగము కలుగగలవు. సంచార్యాది భావములద్వారా

చిత్తమునకు ద్రవావస్థ కలుగును. వస్తువు స్వాకారమును ద్రుతచిత్తమున నుంచుచున్నట్లు కనిపించును. పరిచ్ఛిన్నము లైనను ఆత్మానాత్మలకు చైతన్యరూపమున నభేదము ప్రతీత మగుచున్నదని భావము. ఈ ప్రతీతిలో బాహ్యజగము ప్రమా త్రభిన్నముగా గలదు. మనకు చిరవరిచితమైన మృదుకరతల స్పర్శ కాలాంతరమున ప్రతీతమైన నెట్టి అనుభూతి కలుగునో అట్టి అనుభూతియే ఇచట గలదు. ఏవంవిధ మగు ఆధ్యాత్మికానుభూతి శాంతమున సిద్ధ మగుటచే శాంతమును రసపర్యాయముగా వ్యవహరించ గలుగుచున్నాము.

సర్వాను గ్రాహకము, స్వయంసిద్ధము, సాక్షిభాస్యము నగు చైతన్యవగతిలో ఇచ్ఛాశక్తి నివృత్త మగును. ఇచ్ఛాశక్తిరహితమగు ప్రతీతిలో జ్ఞానావగతి యుండుటచే రస మనగా జ్ఞానమని చెప్పుచున్నాము. ఇట్టి రసమును శమ మని నిర్వేద మని తత్త్వజ్ఞాన మని కూడ వ్యవహరించ వచ్చును. ఈ రసావగతిలో స్వలక్షణములుగా విషయములు భాసించక, ఉపహితములగు జ్ఞానములుగా ప్రతీయమానము లగుచున్నవి. తద్వారా రసజగమున గల ప్రమేయము స్వతంత్రము, అన్యఃకేంద్రరహితము, స్వయంసిద్ధము, సమగ్రము నగుచున్నది. భిషనావ్యాపారము నమున్మిషితమై తీవ్రరూపమును ధరించగా సంవేదనములు మనోహృదయముల నేకము చేయగా బాహ్యజగ మాత్మలో లీనమైనట్లు భాసించగా అద్వితీయ మగు స్రవ్యగాత్మప్రతీతి కలుగును. ఈ స్రవీతికి కావ్యజగమున నభివ్యంజక మైనది రస మనబడు శాంతము. ఇచట వ్యక్తిగత

మగు ఆత్మ ఉపాధ్యతీత మగుచున్నది. కావున తత్త్వజ్ఞాన జన్యమగు నిర్వేదము రత్యాదిస్థాయిభావముల కుపమర్దకమై భావవైచిత్ర్యసహిష్ణువులగు రత్యాదులకంటె ఉత్కృష్టమగు స్థాయిస్వభావముకలదై శాంతమున ప్రతీత మగును. స్థాయి యనగా ఇట్టి నిర్వేదమేగాని, వేరొండు కాజాలదు. రత్యాదు లీ స్థాయిభావముయొక్క వివరములు.

తత్త్వజ్ఞానము, నిష్కామకర్మ, నిదిభ్యాసనము, భావన మొదలగువానిద్వారా నిర్వేద ముత్పన్న మగునని చెప్పితిమి. ఒకానొక అనుభూతివలన కలుగు ఫలితము నిర్వేద మని తాత్పర్యము. కాని శాంతమున కున్న స్థాయిభావమును విచారించు సదర్శమున ఫలావస్థను వివేచించుట తగదు. ఐనను నిర్వేదమును ఒకేంత విచారించి చూడవలసి యున్నది.

తత్త్వజ్ఞానమువలన నిర్వేద ముత్పన్న మగుచున్నదను వాదమును పరిశీలించుచున్నాము. తత్త్వజ్ఞానమునుండి కలుగు ఫలితమేమి ?

“దుఃఖ జన్మ ప్రవృత్తి దోష మిథ్యాజ్ఞానానా ముత్త రోత్తరాపాయే తదనంతరాపాయా దపవర్గః”

అని న్యాయదర్శనము చెప్పుచున్నది. మిథ్యాజ్ఞానము నశించగా దోషములు, దోషములు పోగా ప్రవృత్తి, ప్రవృత్తి నశించగా జన్మ, జన్మలేనిచో దుఃఖము నశించుచున్నవి. తత్త్వ జ్ఞానము కలుగగా మిథ్యాజ్ఞానము నశించును. ఈ మిథ్యాజ్ఞాన నాశమున దోషవిनाశమే కలదుగాని, నిర్వేదప్రాప్తి కాదు. శోకప్రవాహ ప్రసర రూపమగు చిత్తవృత్తివిశేషము నిర్వే

సము. తత్త్వజ్ఞానము వైరాగ్యమును తెచ్చునది. రాగద్వేషముల ప్రధ్వంసయే వైరాగ్యము. కావున నిర్వేద తత్త్వజ్ఞానములకు జన్య జనక సంబంధము కలదని చెప్పట అశాస్త్రీయము. పైగా నిర్వేదమునుండి కొన్ని అనుభూతులు బయలుదేరుటయే గాక, కొన్ని అనుభూతులు నిర్వేదమున సర్వవసితము లగుచున్నవని మరువరాదు.

7. తత్త్వజ్ఞానము, నిష్కామకర్మ, నిరపేక్షబుద్ధి, శౌచము మొదలగునవి శాంతమున కన్పించు విభావము లని భరతు డనుచున్నాడు. ఈ విభావముల ననుసరించి యను నియమాదులు వచ్చును. ఇ వన్నియు శాంతానుభూతిలో కన్పించు విశిష్టము లగు నన్నివేళము లని తెలియవలెను. ఇచట చెప్పబడిన విభావములకు విభావత్వము లేదు. శాంతమున కన్పించు కొన్ని ప్రధానములగు అంశములనే విభావములనుటచే, “విభావాద్యప్రతిపాదనం తస్య పరమపురుషార్థతయా లోకయాత్రాతిక్రాంతత్వాత్” అని భట్టగోపాలు డనినాడు. శృంగారాదులవంటి రసము కాకపోవుటచేతను, శాంతము అలౌకిక మగుటచేతను, శాంతమునకు విశిష్టముగా విభావములను భరతుడు పేర్కొనలేదు.

ఏవంవిధమగు శాంతమున చెప్పబడిన విభావముల బుద్ధేంద్రియ కర్మేంద్రియములకు సంబంధించిన యమ నియమాదులకు చెందినవగుటచే, శాంతము బాహ్యవిభావములచే పోషింపబడునది కాదని స్పష్టము. అంతరమగు స్థితియొక్క పరిసోషమే శాంతము. తత్త్వజ్ఞానము శాంతమున ముఖ్యమైన,

శాంతము ఆధ్యాత్మికమైన, శాంతమున ఆత్మ, తత్త్వజ్ఞానము అను రెండును ప్రాణభూతములై కలవని చెప్పవలెను. తత్త్వజ్ఞానమే మోక్షసాధన మగుటచే మోక్షనిషయకమగు శాంతమున తత్త్వజ్ఞానమును స్థాయిగా చెప్పుచున్నాము. తత్త్వజ్ఞానమనగా ఆత్మజ్ఞానమని ఆర్థము. పరికల్పిత విషయోపభోగ రహితము, జ్ఞానానందాది విశుద్ధ ధర్మయోగి యగు ఆత్మయే శాంతమునగల స్థాయియని అభినవగుప్తుడు నిశ్చయించినాడు. ఆత్మావగతియే రసచర్వణయని శాంతప్రతీతి యని కావ్యజగమున పిలువబడుచున్నది.

తత్త్వజ్ఞానజన్యము నిర్వేద మని చెప్పినపుడు తత్త్వజ్ఞానమే ప్రధానమైన దని అందుచే స్థాయి యగుచున్న దని చెప్పవలెను. వస్తుతః నిర్వేదము తత్త్వజ్ఞానమున కుపకరించునది మాత్రమే యని తెలియవలెను. తత్త్వమును తెలిపికొని నిర్వేదము నందుట, నిర్వేదమునుండి మోక్షమును పొందుట మన అనుభవమున కన్నించదు. కాని నిర్వేదము కలుగుటచే తత్త్వమును తెలిసికొనవలె నని యర్థించుచున్నాము. తత్త్వము ఆత్మకంటె, చైతన్యముకంటె, విలక్షణమైనదికాదు. చైతన్యమునకు బహిర్భూతమైనదానికి అస్తిత్వము లేదు.

తత్త్వము పురుషన్యూపారనిష్ఠము కాదు. వస్తువులను అర్థవంతముగా భాసింపజేయున దగుటచే వస్తువులయం దుపహితముగా ప్రతీత మగునది తత్త్వము. ఉపహితమై, విషయముల సర్థవంతము చేయజాలి, విశ్రాంతిలక్షణము కలిగినది

ఆత్మ యగుటచే తత్త్వజ్ఞానమున కాత్మజ్ఞాన మను నర్థమును చెప్పితిమి. ఆత్మజ్ఞానమున జ్ఞానమునకు ప్రమేయముగా ఆత్మ కలదు. తెలిసికొనవలసిన విషయము ఆత్మ. ఈవిషయమును తెలిసికొనునదికూడ ఆత్మయే. తనను తానే అనాత్మగా భావించు ఆత్మ ఇచట గలదు. కాని అనాత్మ యనగా జడపదార్థము కాదు. జడపదార్థములు సహితము ఆత్మ సంతర్యామిగా కలిగి యుండి అనాత్మగా కన్పించుచున్నవి. కాని జగమున ప్రాణ భూతముగా నున్న ఆత్మను (చైతన్యమును) తెలిసికొనవలె ననిన ఆవరణభంగము కలుగవలెను. ఇట్టి ఆవరణభంగమే రస చర్వణలో కల దని వెనుక చెప్పితిమి. కావున రస మనగా శాంత మను అర్థము వచ్చుచున్నది. ఈ శాంతము నిరుప హితము, విశ్వజనీనము, సర్వానుగ్రాహకము, సర్వవిషయము లందు కల అనువృత్తప్రత్యయము నగుచున్నది.

సకల చిత్తవృత్తులు, భావములు ఈ ఆత్మ నాశ్రయించు కొని నచ్చునవి. స్థాయిరూపమగు ఆత్మ నాశ్రయించుకొనిన చిత్తవృత్తులను కూడ స్థాయిభావము లనుచున్నాము. ఈ స్థాయిభావములు వ్యభిచారిభావములవలె భాసించుచు ఆత్మాను భూతికి మార్గము చూపుచున్నవి. రత్యాది స్థాయిభావములను అభివ్యక్తపరుపజాలిన ఆత్మస్వభావము శమముగా కన్పించుట చేతను, ఆ స్థాయిభావములకు వివర్తపాదాన మగుటచేతను, శమమునుగాని ఆత్మనుగాని ఏబదవ భావముగా లెక్కింప నక్కరలేదు. రత్యాదులవలె ఈ శమమునకు (ఆత్మకు) పృథగ

స్వాదము లేదు. పైగా స్థాయిభావములు వ్యభిచారిభావము లగునట్లు, ఈ ఆత్మ వ్యభిచారిభావము కాజాలదు.

ఆత్మస్వరూపమగు తత్త్వజ్ఞానము శమము. కాలుష్యోపరాగ విశేషములుగా రత్యాదులు గలవు. కాని శమమున ఆత్మస్వభావము ప్రశాంతముగా నుండును. విశ్రాంతిలక్షణ మగు శమము యనునియమాదులద్వారా ప్రతీతమగుచున్నది. ఈవిధమగు ఆత్మావగతిని అనిర్వచనీయముగా నిర్వచించి కావ్యజగమునుండి త్రోసివేయుట అనుచితము. మోక్షోపస్థ యందే ఆత్మస్వరూపాపత్తి లక్షణ ప్రాదుర్భావ ముండుట వలన, ఇట్టి అవస్థను శాంత మనుటవలన, శాంతముయొక్క స్వరూపము అనిర్వచనీయ మగుచున్నదని ధనికుడనాట ప్రామాదికము. శాంతముయొక్క స్వరూప స్వభావములను ఉపహితవిషయముల నుద్దేశించి బయలుదేరిన భాషతో సమగ్రముగా ప్రసించించుట దుష్కరమగుటచే శాంతమును అనిర్వచనీయ మనవచ్చును. భావశూన్య మగుటచే శాంత మనిర్వచనీయ మగుటలేదు. శాంతమున అద్వితీయము, అపరి చ్ఛిన్నము నగు భావము కలదని అనుభూతిలో సంపేద్య మగుచున్నది.

శాంతమున రత్యాదులు వ్యభిచారిభావములవలె ప్రతీ తము లగుటచే, తదాధారభూత మగు అనువృత్తప్రత్యయమును సూచించ గలుగుచున్నవి. శృంగారాది రసములు మండల మున గల ఎనిమిది దేవతలవలె నుండగలవు. ఈ దేవతల

కాధారము, భూతము, చైతన్యము నగు దేవదేవునివలె శాంతము మండలమధ్యగత చిందువువలె నుండు నని శివా ద్వయాగమము చెప్పుచున్నది. బాహ్యపిండము చైతన్యమున లీన మైనను, చైతన్యమున మార్పు రానట్లు, శృంగారాదులు శాంతమున రక్త్యాదులు శమమున లీన మగుచున్నవి. ఆత్మ స్వభావమగు ఈ శమ మొక్కటే స్థాయిభావము. ఈవిధమగు శమము (శాంతము) నిరుపహితము. కాని లలితకళలు ఉపహిత స్వరూపములను జూపున వగుటచే అనుపహితతత్త్వమును ధ్వనింపజేయుగల్గిన సామర్థ్యము కావ్యజగమున కలదు. శృంగారాది రసములు వీటికి వివరోపాదన మగు శాంతరసమును ధ్వనింపజేయు గల్గుచు రసము లగుచున్నవి.

శృంగార హాస్యాది రూపములతో ఆత్మజ్ఞానము కావ్య జగమున ననుభూతమగుచున్నది. కాని ఆత్మజ్ఞానము ఆత్మావ గతియందే సమగ్రముగా కలును. కావున ఆత్మకు స్థాయిత్వమే కలదన గల్గుచున్నాము. ఈ స్థాయిత్వము న్రతి అనుభూతిలోను శమమను రూపమున కన్పించుచున్నది. ఈ ప్రతీతిలో ఆత్మ ప్రమేయమువలె భాసించును. ప్రమేయము కాకున్నను ప్రమేయమువలె భాసించుచున్నదను జ్ఞానము కలుగగానే మనకు ప్రమేయ మవగతము కాలేదని, ప్రమేయమున్నదా! లేదా? అను సందేహము కలును. ఇట్టి సితిలో కలుగు వితర్కబాధ వలన కావ్యానుభూతి కలీతమగు అవరోహానుభూతి కలదను భావము మన కుదయించగా, ఏవంవిధ మగు అనుభూతినే

కోరుచు ఆధ్యాత్మికజగమును ప్రవేశించుచున్నాము. శమము ద్వారా ఆధ్యాత్మికమగు ప్రత్యగాత్మప్రతీతి నంద గలుగుచున్నాము. దీనినే బ్రహ్మస్వాదమని యందురు.

ఈ ఆస్వాదమున మహాత్తర మగు పురుషార్థప్రతీతి యుండుటచే నిట స్థాయిత్విమే కలదనవలెను. కాని వ్యక్తి వివేకవ్యాఖ్యానావసరమున రుద్ర్యకుడు శమముకూడ వ్యభిచారిభావము కాగలదని చెప్పినాడు. కోపాభిహతునకు కల్లు ప్రసాదోద్గమమున శమము సంచారిభావ మగు నని ఇతనివాదము. ఇది అశాస్త్రీయ మని వెనుక వివరించి యున్నాము.

అభినవగుప్తును తత్త్వజ్ఞానమును స్థాయిగాను, భావము గాను కూడ ప్రస్తుతించి యున్నాడు. శమ మొక్కటే స్థాయియని ప్రపంచించినాము. రత్యామలవంటి స్థాయిభావము కాకపోవుటచే శమమును భావమనవచ్చును. ఇట్టి శమముచే పరిపుష్టమైన శాంతమున ఆధ్యాత్మికము, లోకోత్తరమునగు ప్రతీతి కలదు. ఈ ప్రతీతిలో సుఖమున్నదా? లేక దుఃఖమున్నదా? అను ప్రశ్నలు కలుగవచ్చును. కాని రసచర్మణలో సుఖదుఃఖముల కున్న స్థానమును వెనుక చెప్పియున్నాము. ఇచట వైషయికసుఖము లేదనవచ్చును. ఈశమమున భావములన్నియు సమన్వితము లగుచున్నవి. కాని శాంతప్రతీతిలో నీ భావముల కతీతము, ఈ భావములకంటె విశిష్టమునగు ప్రతీతి కలదని మరువరాదు. రాగద్వేష మధ్యస్థ వృత్తులు సశించగా

శమమున నిర్మలహృదయము కలుగును. ఇట్టి హృదయముతో కవి నట సామాజకులు తన్మయత్వము నందుచున్నారు.

ఇట్టిస్థితిని సామాజకునకు ప్రమేయ మగు కావ్యమొనగు చున్నది. అనుభూతిలో గల ప్రమేయము కవికిచ్చుచున్నది. ప్రమేయములు శాంతాభివ్యంజకము లని భావము. సంవిదధీవమై సంవిదభిన్నముగా భాసించునది ప్రమేయము. కావుననే ద్రుతచిత్తముయొక్క ప్రకాశమును శమ మని మధుసూదనసరస్వతి అనినాడు.

రసచర్వణను విశ్రాంతిలక్షణ మనినాము. ఈ విశ్రాంతి! ప్రమోదసారము. శబ్దము, ఛందము, గీతము మొదలగువాని ద్వారా నీ ప్రమోదము కలుగు చున్నది. మనో హృదయములు నిర్మలములు కాగా, హృదయసంవాదవశమున భావనా వ్యాపారముద్వారా కావ్యానుశీలనమున తన్మయత్వము వచ్చుచున్నది. ఇట్టి స్థితిలో ప్రమేయము సత్యమా? కాదా? అని మొదలుగాగల ప్రశ్నలు బయలుదేరవు. పైగా దేశ కాల విశేషావేశానాలింగనత్వముతో నలరారు స్థితి సంభవించుటచే సామాజకుడు పాత్రలతో నభేదము ననుభవించ గలుగుచున్నాడు. ఇట్లే కవిగూడ పాత్రలతో తాదాత్మ్యము నందుచున్నాడు. సర్వత్ర స్వాత్మరూపమగు మతి కలదు. స్వాత్మరూపమున విశ్వమును దర్శింప గలుగుచున్నాడు. ఇది హృదయాభ్యంతర నిఖిల మగుటచే తిరోహిత మగుటలేదు,

విస్మృత మగుటలేదు. ఇట్టి అనుభూతి మన వ్యావహారిక జీవితమునకూడ గొప్ప పరిణామములను తీసికొని రాగలిగి యున్నది. ఇట్టి అనుభూతిని నిజ సంవిదానంద ప్రకాశమయ మని, విచిత్రమని, శాంతమని, రసమని వ్యవహరించుచున్నాము.

శాంతమున అనుభూతమగు ఆత్మచైతన్యము కావ్యమున ఉపహితమగు చైతన్యముకంటె విలక్షణము కాదు; కావ్యానుశీలనమున భావనావశమున హృదయసంవాదము కలుచున్నది. హృదయసంవాదమున ప్రమేయములోనికి స్వాత్మానుప్రవేశ మున్నదను ప్రతీతి కలుగును. ఇట్లే ప్రమేయ మాత్మలో నంతర్లీన మైనట్లు కూడ భాసించును. కావున “సాధారణీభూతతయా సామాజిక మపి స్వాత్మసద్భావేన సమావేశయంతీ” అని అభినవగుప్తు డనినాడు. కావ్యానుభూతికి బహిర్భూత మగు చిత్తవృత్తిని అపేక్షించనటువంటి ప్రతీతి కన్పించుటచే నీ శాంతాస్వాదము లౌకికములగు ప్రత్యక్షానుమానాదులకంటె విలక్షణ మైనది. ఇది చిత్తవృత్త్యంతరజననాత్మమము. ఏవంవిధ మగు అనుభూతి నిర్విఘ్న స్వస్థంవేదనాత్మక విశ్రాంతి లక్షణము, రసనావ్యాపారగ్రాహ్యమునగుటచే రస మని పిలువబడు చున్నది. రస మనగా రసప్రతీతి. రసప్రతీతి, రసచర్వణ, రసాస్వాదము అనునవి పర్యాయపదములు. రస మనగా శాంతము. ఈ శాంతము కావ్యజగమున గల పురుషార్థము లగు శృంగారాదులకంటె విలక్షణము. శృంగారాదులద్వారా శాంత మభివ్యక్త మగుచున్నది.

కావున శృంగారాది రసములు శాంతముయొక్క ప్రాతిభాసిక రూపములు.

8. రసప్రతీతి లోకోత్తరము, సత్యము, పారమార్థికము ముఖ్యము నగుటచే రసము లని వ్యవహరింపబడు శృంగారాదులకంటె భిన్నమైన శాంతమును మహారస మనవలెను. ఈ శాంతమునకు పారమార్థిక సత్యత్వమున్నచో శృంగారాదులను అసత్యము లనవలెను. ఇట్లు స్ఫోటనాదము సంగీకరించితిమేని శృంగారాదుల కేవిధమైన అస్తిత్వమును ఆపాదించలేము. కాని శృంగార హాస్యాదులు కూడ ప్రతీతములగుచున్న వని గమనించితిమేని ఈవాదము దూరనిరస్తమగును.

ప్రాభాకరమీమాంసకుల అన్వితాభిధానవాదము సం గీకరించి శృంగారాదులు శాంత మను సాధ్యమునకు ఉపాయాత్మకము లనవలెను. కాని, రసము ఆనుమానికము కాదని సాధనముల్గు హేతువులద్వారా సిద్ధమగునది కాదని వెనుక చెప్పియున్నాము.

భాట్టమీమాంసకుల అభిహితాన్వయవాదము ననుసరించి శృంగారాదిరసముదాయమునగలఅనువృత్తప్రత్యయమే శాంతమని చెప్ప వీలున్నది. ఈ సముదాయమున శృంగారాదులు అంగములు. అంగములసముదాయముకంటె వితక్షణము, ప్రతి అంగమాన సంతర్లినము, త్రుతిఅంగముయొక్క సరమూనధియు నగునది శాంతమని తాత్పర్యము. శాంతము శృంగార

రాదులలో అంతర్యామిగా నుండుటయేగాక, తదధ్యక్షత్వ లక్షణ లక్షితముకూడ నగును.

ఏవంవిధమగు శాంతము వివర్తనాదానము. ఈ మహా రసమున ఆయా సన్నివేశములలో కన్పించు రూపాంతరము లను శృంగారాది రసము లనవలెను. తొకేకజగమున అనురా గాత్మకమై ప్రతీతియు కాగా శాంతమును శృంగారమందుము. విరాగముగా, నిష్కామముగా కన్పించగా హాస్య మందుము. ఈరెంటియందుగల సాపేక్షభావము నాశ్రయించుకొనివచ్చునది కరుణ. ఈ మూటియందును రాద్ర, వీర, భయానక బీభత్స ములు అంతర్భూతము లగుచున్నవి. ఈ అంతర్భూతమున కలుగు ద్వంద్వప్రతీతిలో అద్భుత ముత్పన్న మగుచున్నది. కావున రస మొక్కటే అని స్పష్టము. భరతుడకూడ “న హి రసా దృతే కశ్చి దర్థః ప్రవర్తతే” అనుచో రసశబ్దమును ఏకవచన ముగా ప్రయోగించినాడు. ఇట్టి మహారసమును కవిగత సాధారణీభూత సంవిత్ అని చెప్పవలెను. ఈ శాంత మన్నిరస ములలోను అనువృత్తప్రత్యయముగా కన్పించుటచే శృంగారాదులు శాంతపర్యవశితములై రసశబ్దము నందగలుగుచున్నవి. ఇంతేగాక శృంగారాదులలో శాంతమే ఉపహితమై యుండుటచే ప్రతిరసమున శాంతప్రాయ మగు ఆన్వాదమే కలుగుచున్నది. “తత్ర సర్వరసానాం శాంతప్రాయ ఏవాస్వాదః” అను అభినవగుప్తుని భావమును “భగ్నావరణాచిత్” అని జగన్నాథుడు ప్రపంచించి యున్నాడు. రసప్రతీతిలో ఉపాధు

లనబడు ఆవరణ పూర్తిగా భగ్న మగుచున్నది. కావున ఆ యా నిమిత్తముల ననుసరించి వివిధభావములు శాంతిమూ నుండి వచ్చుచున్న వని, నిమిత్తాపాయమున మరల శాంతిము ననే లీన మగుచున్న వని భరతు డనినాడు.

మహారసము, రసపర్యాయవాచ్యము నగు శాంతము సత్త్వప్రధానము. మనోవ్యాచార మగు సాత్త్వతీవృత్తి ఇచట గలదు. రసధర్మములుగా కన్పించువానిలో మాధుర్య మిట విశిష్టముగా, ఉత్తమముగా కలదు.

—* ఇతి శేష్. *—

